

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**BEYÂNÜ'L HAK EN-NİSÂBÜRÎ'NİN (Ö 553)
BÂHİRÜ'L BURHÂN FÎ MÜŞKİLETİ MEÂNİ'L
KUR'ÂN İSİMLİ ESERİNDE SES OLAYLARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABDULRAHMAN ALNAKA

DANIŞMAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ SOAAD AHMED ALY SHOLAK

KASTAMONU 2020

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BEYÂNÜ'L HAK EN-NÎSÂBÜRÎ'NİN (Ö 553) BÂHİRÜ'L
BURHÂN FÎ MÜŞKİLETİ MEÂNİ'L KUR'ÂN İSİMLİ
ESERİNDE SES OLAYLARI**

ABDULRAHMAN ALNAKA

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Soaad Ahmed Aly SHOLAK

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi İhab Said İbrahim

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Esmail ÖĞLU

KASTAMONU 2020

TEZ ONAYI

ABDULRAHMAN ALNAKA tarafından hazırlanan "BEYANÜ'L HAK EN-Nİ SABÜRİ'NİN (Ö 553) BAHİRÜ'L BURHAN Fİ MÜŞKİLATİ MEAN'İL KUR'AN İSİMLİ ESERİNDE SES OLAYLARI" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri üyeleri önünde savunulmuş ve oy birliği ile Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS** olarak kabul edilmiştir.

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Soaad Ahmed Aly SHOLAK
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ

Jüri Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi İhab Said İbrahim İBRAHİM
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ

Jüri Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet İSMAİLOĞLU
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ

24/01/2020

Enstitü Müdürü

DOÇ. DR. İBRAHİM YENEN

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildirir ve taahhüt ederim.

İmza

ABDULRAHMAN ALNAKA

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

**BEYÂNÜ'L HAK EN-NÎSÂBÜRÎ'NİN (Ö 553) BÂHİRÜ'L
BURHÂN FÎ MÜŞKİLETİ MEÂNİ'L KUR'ÂN İSİMLİ
ESERİNDE SES OLAYLARI**

Abdulrahman ALNAKA
Kastamonu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Soaad Ahmed Aly SHOLAK

Beyânu'l-Hak en-Nîsâbüri'nin(ö.553)Bâhîru'l-Burhân fi Müşkilâti Meâni'l-Kur'an isimli eserinde Ses Olayları adlı tezimizde Beyânu'l-Hak lakaplı tefsir âlimi ve Hanefî fâkihi Mahmud en-Nîsâbüri'nin Bâhîru'l-Burhân fi Müşkilâti Meâni'l-Kur'an adlı eseri ses bilgisel açıdan çözümlenmiştir. Bu minvalde bahsi geçen kitapta bulunan ses olayları Arap dilinde bulunan fonetik olgular çerçevesinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Beyânü'l Hak En-Nîsâbüri, Bâhîru'l-Burhân, Meâni'l-Kur'an, Ses Olguları.

2020, 126 Sayfa

ABSTRACT

MSc. Thesis

**ACOUSTIC PHENOMENA IN BAHIRU'L BURHAN FI MUSHKILATI
MEANI'L KUR'AN
FOR BEYANÜ'L HAK EN-NISABURI (553)**

Abdulrahman ALNAKA

Kastamonu University
Institute for Social Science
Department of İslamic Studies
Supervisor: Assist. Prof. Dr. Soaad Ahmed Aly SHOLAK

The aim of this study was to examine the work of Bâhiru'l-Burhân fî Müşkilâti Meâni'l-Kur'an by the Hanafi scholar Mahmud en-Nîsâbûrî, nicknamed Beyanu'l-Hak, in terms of phocetics. In this context, I examined this book in depth, identified and studied the subject of a thesis titled The Phonological Phenomena in the Book named Bâhiru'l-Burhan fi fi Müşkilâti Meâni'l-Kur'an. As it can be understood from the title of the thesis, the subject of this thesis is to examine the phonetic phenomena in the Arabic language in the aforementioned work.

The Key Words: Beyanu'l Hak En-Ni Saburi, Bahiru'l Burhan, Meâni'l-Kur'an, phenomena.

2020, 126 Pages.

ÖNSÖZ

Arap dili bilginleri Kur'an'ı Kerim'e çok büyük ilgi göstermiş ve Kur'an'ın sahip olduğu Arapçanın sırlarını her yönüyle incelemişlerdir. Bu bilginlerden bazıları ilgisini Kur'anda bulunan anlam ve lafızların açıklamasına teksif etmişlerdir. Bazıları ise irabı, belagatı ve icazını incelemiştir. Biz ise bu bağlamda danışman hocam Sadet Çolak'ın yönlendirmesiyle Beyanu'l-Hak lakaplı Allame Mahmud en-Nisâbü'rî'ye ait *Bâhiru'l-Burhân fî Müşkilâti Meâni'l-Kur'an* adlı eseri fonetik olgular açısından incelemeye karar verdik. Bu minvalde bu kitabı derinlemesine inceleyerek "*Bâhiru'l-Burhân fî Müşkilâti Meâni'l-Kur'an Adlı Eserdeki Ses Olguları*" isimli bir tez konusunu tespit edip çalıştık. Tezin adından da anlaşılacağı üzere bu tezin konusu mezkûr eser örneğinde Arap dilinde bulunan fonetik olguların incelenmesidir.

Bu Tez bir giriş, beş bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte tez seçiminin nedenleri, konusu, önemi ve tezde takip edilen yöntem ele alınacaktır. Beş bölümden oluşan tezin ilk bölümünde Nisâbü'rî'nin hayatı ve eserlerine yer verilmiştir. Tezin ikinci bölümünde İbdâl konusuna yer verilmiştir. Tezin üçüncü bölümünde Fonetik Başkalaşım olgusu, dördüncü bölümde İdgam (bir harfin kendi cinsinden başka bir harfe katılması) olgusu, Beşinci ve son bölümde ise Fonetik benzeşme olgusu ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise tezde ulaşılan önemli sonuçlar zikredilmiştir.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ	VI
KISALTMALAR	XII
1. Giriş.....	1
1.1. Tezin Konusu	1
1.2. Tez Konusu Seçimi Ve Önemi	1
1.3. Tezin Hedefleri	1
1.4. Daha Önceki Çalışmalar	2
1.5. Tezin Planı	2
2. <u>Birinci Bölüm</u> <u>Nîsâbûrî</u> 'nin Hayatı.....	3
2.1. Nîsâbûrî'nin Hayatı.....	3
2.2. Adı Ve Nesebi.....	3
2.3. Lakabı	3
2.4. Künyesi	3
2.5. Doğumu.....	4
2.6. Ölümü	4
2.7. Hocaları.....	4
2.8. Görev Yaptığı Makamlar	5
2.8.1. Kadılık Görevi.....	5
2.8.2. Dîmeşk Muayniye Medresesi Müderrisliği.....	5
2.8.3. Hatiplik Görevi.....	6
2.8.4. İlmî Kişiliği	6
2.8.5. Eserleri	6
3. <u>İkinci Bölüm</u> <u>İbdâl</u>	8
3.1. Bir Ses Olgusu Olarak İbdal	8
3.2. İbdâl'in Sözlük Anlamı:.....	8
3.3. İbdâl'in İstılâhî Anlamı:.....	8
3.4. İbdâl'in Gerçekleşmesinin Sebepleri	9
3.4.1. Arap Lehçelerinin Farklılığı.....	9
3.4.2. Mahreç Ve Sıfatların Birbirine Yakın Olması	10
3.5. Bâhiru'l-Burhân'da İbdâl.....	12

3.5.1. Sessiz Harfler Arasında İbdâl.....	12
3.5.2. ث Ve ف Harfleri Arasında İbdâl.....	12
3.5.3. فومها Kelimesi	13
3.5.4. Hemze Ve He Harfleri Arasında İbdâl.....	14
3.5.5. آل إبراهيم Kelimesi.....	15
3.5.6. مُهَيِّمِنَا Kelimesi.....	16
3.5.7. Bâ Ve Mîm Harfleri Arasındaki İbdâl	17
3.5.7.1. بَكَّة Kelimesi	18
3.5.7.2. لازب Kelimesi	18
3.5.7.3. Dâl Ve Te Harfleri Arasında İbdâl.....	20
3.5.7.4. أَعْتَدْنَا Kelimesi	20
3.5.7.5. Te Ve Sîn Arasında İbdâl.....	21
3.5.7.6. عَيْنِيَا Kelimesi	22
3.5.7.7. Sâd Ve Tâ Harfleri Arasında İbdâl	23
3.5.7.8. حَصَب Kelimesi	23
3.5.8. He Ve Hâ Harfleri Arasında İbdâl	25
3.5.8.1. فَرِهَيْن Kelimesi	25
3.5.9. Sîn Ve Sâd Harfleri Arasında İbdâl	26
3.5.9.1. الْمُصَيِّطُونَ Kelimesi	27
3.6. Sesli Harfler (Harekeler) Arasında İbdâl	28
3.6.1. İsimlerde Sesli Harf İbdâlleri	29
3.6.2. الْعُدْوَةَ Kelimesi.....	29
3.6.3. الْوَالِيَةَ Kelimesi	30
3.6.4. سُوَى Kelimesi.....	31
3.6.5. سَيِّئَاء Kelimesi.....	32
3.6.6. الرَّهْب Kelimesi	33
3.6.7. نُصِب Kelimesi	34
3.6.8. الضُّعْف Kelimesi.....	35
3.6.9. فَوَاق Kelimesi	36
3.6.10. الْحُجْرَات Kelimesi.....	37
3.7. Fiillerdeki Sesli Harf İbdâlleri	38
3.7.1. سَفِهَ Kelimesi.....	38
3.7.2. يَعْرِشُونَ Kelimesi.....	39
3.7.3. يَعْكُفُونَ Kelimesi	40

3.7.4.	يَصِدُّونَ Kelimesi.....	41
3.7.5.	فَاعْتَلَوْه Kelimesi.....	42
4.	ÜÇÜNCÜ BÖLÜMFONETİK BAŞKALAŞIM	44
4.1.	Fonetik Başkalaşım Olgusu	44
4.1.1.	Tanımı	44
4.1.2.	Fonetik Başkalaşım Çeşitleri.....	46
4.1.3.	Dönüşme (Kalb) Yoluyla Başkalaşım.....	47
4.1.4.	Hazif (Bir Harf Eksiltme) Yoluyla Başkalaşım	47
4.1.5.	Birbirinin Aynı İki Harf Arasına Bir Fasıla Oyma Yoluyla Başkalaşım 47	
4.1.6.	Fonetik Başkalaşımın Meydana Geliş Sebebi.....	48
4.2.	BÂHİRÜ'L-BURHÂN'DA FONETİK BAŞKALAŞIM	49
4.2.1.	Dönüşme (Kalb) Yoluyla Başkalaşım.....	49
4.2.1.1.	مهما Kelimesi.....	49
4.2.1.2.	فَكُبُّوا Kelimesi.....	51
4.2.2.	İdgama Dayalı Dönüşüm Yollu Başkalaşım	52
4.2.2.1.	تَسَاقَط Kelimesi	53
4.2.3.	Hazif (Bir Harf Eksiltme) Yoluyla Aşkalaşım.....	55
4.2.3.1.	تتفعل Kalıbında Bulunan İki Te Harfinden Birinin Eksiltilmesi .	55
4.2.3.2.	تصدى Kelimesi	55
4.2.4.	Mudâaf Türü Kelimelerin Harflerinden Birinin Hazfedilmesi(Eksiltilmesi)	58
4.2.4.1.	ظلت Kelimesi	58
4.2.4.2.	مست Ve أحست Kelimeleri	59
4.2.4.3.	وقرن Kelimesi	61
4.2.4.4.	الحواريون Kelimesi	63
4.2.4.5.	لما Kelimesi	65
4.2.4.6.	(عبد الطاغوت) Kelimesindeki Te Harfinin Hazfi	67
4.2.5.	Efâl-İ Hamsenin Nûn'u Ve Nûnu'l-Vikâye	70
4.2.5.1.	أتحاجوني Kelimesi	70
4.2.5.2.	أتحاجوننا Kelimesi.....	72
4.2.6.	Harekelerin Sükunla Başkalaşması	74
4.2.6.1.	Bâhiru'l-Burhân'da Harekelerin Sükun İle Başkalaşması	74
4.2.6.2.	ثم ليقتضوا Kelimesi	74
5.	DÖRDÜNCÜ BÖLÜM İDGÂM	77

5.1. İdgâm	77
5.1.1. İdgâm Mefhumu.....	77
5.1.2. İdgâm'ın Kelime Anlamı	77
5.1.3. İdgâmın Terim Anlamı	78
5.1.4. İdgâmın Şartları:.....	78
5.1.5. İdgâmın Sebepleri:	79
5.1.6. İdgama Engel Durumlar.....	81
5.1.7. İdgâmın Gerekçesi	83
5.2. Bâhiru'l-Burhân'da İdgâm:.....	84
5.2.1. Mîm Harfinin Başka Mîm Harfine İdgâmı 84	
5.2.2. اَمَّن Kelimesi.....	84
5.3. Râ Harfinin Başka Râ Harfine İdgâmı	85
5.3.1. لا يَضْرُكُم Kelimesi.....	85
5.3.2. Nûn Harfinin Nûn Harfi İle İdgâmı	87
5.3.3. اَتَحَاجُوْنِي Kelimesi	87
5.3.4. لَكِنَّا Kelimesi	89
5.3.5. لا تَأْمَنَّا Kelimesi.....	90
5.3.6. لِيَأْتِيَنِي Kelimesi	91
5.4. Yâ Harfinin Başka Bir Yâ Harfine İdgâm Edilmesi	93
5.4.1. حَيَّ Kelimesi.....	93
6. Beşinci Bölüm Fonetik Benzeşme	95
6.1. Fonetik Benzeşme	95
6.1.1. Tanımı.....	95
6.1.2. Eski Ve Yeni Dönem Dil Bilginlerine Göre Fonetik Benzeşme	95
6.2. Bâhiru'l-Burhan'da Fonetik Benzeşme	98
6.2.1. Seslerin Bitiştirilmesi Halinde Bir Sonraki Ses İle Tam Etkileşim	99
6.2.2. (تفاعل) Sigasındaki Te(ت) Sesinin Se(ث) Sesiyle Etkileşimi	99
6.2.3. اِنَّا قُلْنَا Kelimesi	99
6.2.4. Aslı تفاعل - تفاعل Ve افتعل Bablarından Olan Kelimelerdeki Te Harfinin Dal Harfi İle Etkileşimi	100
6.2.5. Aslı تفاعل Olan Fiildeki Te Harfinin Dal Harfi İle Etkileşimi	101
6.2.6. اِدَارَاتِم Kelimesi	101
6.2.7. اِدَارِكُوا Ve اِدْرِكْ Fiilleri.....	102
6.2.8. Aslı تفاعل Olan Fiildeki Te Harfinin Dal Harfi İle Etkileşimi.....	103
6.2.9. المَدْرَث Kelimesi.....	103

6.2.10. Aslı افتعل Olan Fiildeki Te Harfinin Dal Harfi İle Etkileşimi.....	104
6.2.11. لا يهدي Kelimesi.....	104
6.2.12. Te Harfinin Safir Sıfatına Sahip Harfler (Sîn, Sâd, Ze) İle Etkileşimi 105	
6.2.13. المزمّل Kelimesi	106
6.2.14. تصدى Kelimesi	107
6.2.15. تساقط Kelimesi.....	107
6.2.16. Te Harfinin Zâl(ذ) Ve Dal(د) Harfi İle Etkileşimi	108
6.2.17. مُدَكَر Kelimesi.....	109
6.3. Seslerin Ayrışması Halinde Bir Sonraki Ses İle Kısmî Etkileşim	110
6.3.1. Sîn(س) Harfinin Tâ(ط) Harfi İle Etkileşimi.....	110
6.3.2. المسيطرون Kelimesi.....	111
7. SONUÇ	113
8. KAYNAKÇA	115

KISALTMALAR

mhk. :	Muhakkik
thk.:	Tahkik
ş. :	Şerh
tsh.:	Tashih
:	Yayın Evi
trc.:	Tercüme
s. :	Sayfa
a.g.e. :	Adı Geçen Eser.
H. :	Hicrî
b. :	İbn
bkz.:	Bakınız

GİRİŞ

I. Tezin Konusu

Arap dili bilginleri Kur'an'ı Kerim'e çok büyük ilgi göstermiş ve Kur'an'ın sahip olduğu Arapçanın sırlarını her yönüyle incelemişlerdir. Bu bilginlerden bazıları ilgisini Kur'anda bulunan anlam ve lafızların açıklamasına teksif etmişlerdir. Bazıları ise irabı, belagatı ve icazını incelemiştir. Biz ise bu bağlamda danışman hocam Sadet Çolak'ın yönlendirmesiyle Beyanu'l-Hak lakaplı Allame Mahmud en-Nîsâbûrî'ye ait *Bâhiru'l-Burhân fî Müşkilâti Meâni'l-Kur'an* adlı eseri fonetik olgular açısından incelemeye karar verdik. Bu minvalde bu kitabı derinlemesine inceleyerek "*Bâhiru'l-Burhân fî Müşkilâti Meâni'l-Kur'an Adlı Eserdeki Ses Olguları*" isimli bir tez konusunu tespit edip çalıştık. Tezin adından da anlaşılacağı üzere bu tezin konusu mezkûr eser örneğinde Arap dilinde bulunan fonetik olguların incelenmesidir.

II. Tez Konusu Seçimi ve Önemi

Bu tezi seçmemizin nedeni Arap dili bilginleri arasında Nîsâbûrî'nin konumunu *Bâhiru'l-Burhan* adlı eserinden hareketle ortaya koymak ve bu eserdeki ses olgularını Fonetik biliminin verileri çerçevesinde incelemektir. Nitekim Fonetik bilimi dile ait sesleri ve seslerde meydana gelen değişiklik ve dönüşümleri ele almaktadır. Bu ses dönüşüm ve değişim olgularının konuşma eyleminin kolay bir şekilde gerçekleşmesinde önemli bir yeri vardır. Bu noktada tezimize konu olan eserden hareketle, ilgili ayet, şiir ve lehçe örnekleri üzerinden fonetik olgular ve kelimelerde meydana getirdiği şekilsel ve anlamsal değişiklikler dile getirilecektir.

III. Tezin Hedefleri

Bu tez öncelikle bir dilci olan Nîsâbûrî'nin şahsi ve ilmi kişiliğini ortaya çıkarmayı, *Bâhiru'l-Burhan* adlı eserindeki ilgili örnekleri irdeleyerek Arap dilindeki önemli fonetik olguları ortaya koymayı hedeflemektedir. Bunu yaparken bu alandaki meşhur

dilcilerin mezkûr örneklere dair açıklamalarını vererek bir tür karşılaştırma yapmayı da amaçlamaktadır.

IV. Daha Önceki Çalışmalar

Nîsâbü'rî'nin *Bâhiru'l-Burhân* adlı eseri içerdiği dilbilime dair meselelerin çeşitliliği nedeniyle akademik çalışmaların ilgisini çekmiştir. Bu eseri Safvan Adnan Dâvûdî tahkik etmiş ve eserin neşrini Daru'l-Kalem ve ed-Daru's-Şâmiye yayın evleri üstlenmiştir. Ardından Suat b. Salih eseri Ümmü'l-Kura üniveritesinde yüksek lisans tezi olarak yeniden daha geniş ve ayrıntılı bir şekilde inceleyerek tahkik etmiştir. Bu çalışmaların dışında *Bâhiru'l-Burhân* ile ilgili başka bir çalışmaya rastlamadık.

V. Tezin Planı

Tez bir giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte tez seçiminin nedenleri, konusu, önemi ve tezde takip edilen yöntem ele alınacaktır. Dört bölümden oluşan tezin ilk bölümünde Nîsâbü'rî'nin hayatı ve eserlerine yer verilmiştir. Bunun yanında bu bölümde önemli ses olgularından biri olan İbdâl konusuna da yer verilmiştir. Tezin ikinci bölümünde Fonetik Başkalaşım olgusu, üçüncü bölümde İdgam(bir harfin kendi cinsinden başka bir harfe katılması) olgusu, dördüncü ve son bölümde ise Fonetik benzeşme olgusu ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise tezde ulaşılan önemli sonuçlar zikredilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

NÎSÂBÛRÎ'NİN HAYATI

I. Nîsâbûrî'nin Hayatı

1. *Adı ve Nesebi*

Tam adı Mahmud b. Ebî Hasen b. Hüseyin en-Nîsâbûrî'dir. Nîsâbûrî eserine yazdığı mukaddimede adını bu şekilde zikretmiştir.¹ Yâkut el-Hamevî buna ek olarak Nîsâbûrî'nin Gazne'li olduğunu belirterek el-Gaznevî nisbesini eklemiştir.² Bununla birlikte Bağdatlı İsmail, Kazvin'e nispetle Kazvînî nisbesini zikretmektedir.³

2. *Lakabı*

Nîsâbûrî'nin hayatına yer veren biyografi kaynakları birçok lakap zikretmektedir. Bu lakaplardan ilki ve meşhur olanı “Beyânu'l-Hak”tır. Bu lakabı kendisi de eserinin girişinde zikretmektedir.⁴ Mezkûr lakabı İsmail Paşa da şu şekilde zikretmiştir: Beyânu'l-Hak lababıyla meşhur olan Nîsâbûrî hicri 553 yılında vefat etmiştir.⁵ Kendisi ile ilgili zikredilen ikinci lakap İsmail Paşa'nın dile getirdiği “Necmuddîn”dir.⁶ Üçüncü lakap ise Kâtip Çelebi'nin zikrettiği “Şihâbuddîn”dir.⁷

3. *Künyesi*

Nîsâbûrî, Ebu'l-Kasım künyesi ile bilinmektedir. Bu künyeyi eserinin başında kendisi dile getirmiştir.⁸ Bu künyeyi Kâtip Çelebî de zikretmiştir.⁹

¹ Bkz.: Nîsâbûrî, *Bâhiru'l-Burhân*, c. 1, s. 1.; *İcâzu'l-Beyan fî Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 55.

² Yakut, el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, c. 6, s. 686.

³ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâri'l-Musannifîn*, c. 2, s. 403.

⁴ Bkz.: Nîsâbûrî, a.g.e., c.1, s.1.

⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *İdâhu'l-Meknûn fî'z-Zeyli ala Keşfi'z-Zunûn*, c. 1, s. 162.

⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., c. 1, s. 162.

⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 1, s. 601.

⁸ Bkz.: Nîsâbûrî, *İcâzu'l-Beyân fî Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 55.

⁹ Bkz.: Kâtip Çelebi, a.g.e., c. 1, s. 205.

4. Doğumu

Kaynaklarda Nîsâbûr'a nispetle kendisi hakkında Nîsâbûrî nisbesi kullanılmaktadır. Bu kendisinin Nîsabur'da doğduğunu göstermektedir.¹⁰ Biyografi kaynakları ve kendi eserlerinde Nîsâbûrî'nin doğduğu yıla dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak onun hicrî beşinci asrın sonlarına doğru doğduğu anlaşılmaktadır.¹¹

5. Ölümü

Kaynaklarda doğumuna dair bilgi bulunmadığı gibi ölümüne dair de bilgi yer almamaktadır. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla Nîsâbûrî, hicri 553 yılında *Îcâzu'l-Beyân* adlı eserini bitirdiği yer olan el-Hundec kentinde hayattadır.¹² Bu tarihten itibaren Nîsâbûrî'nin yaşadığı dönem belirginleşmektedir. Nitekim bu tarihten sonra Haleb'e gitmiş¹³ orada oturmuş ardından da Şam'da vefat etmiştir. Bu bilgiyi Nuaymî ed-Dîmeşkî, Nîsâbûrî'nin Dîmeşk'teki Muayniye medresesinde ders verdiği noktasındaki bilgiyi zikrettiği sırada vermiştir. Nitekim bu konuda şunları dile getirir: "Bu okulda ders verenlerden biri de vefat ettiği yıla kadar Necmeddin en-Nîsâbûrî'dir."¹⁴ Nuaymî bu noktada vefat tarihini zikretmemiştir. Ancak Nîsâbûrî'nin vefat tarihi hicri 335 tarihinden birkaç yıl sonra olmalıdır. Zira bu tarihte Hundec¹⁵ denen yerde yaşamaktadır. Bu yer ile Şam arasındaki mesafe oldukça fazladır. Ardından buradan ayrılmış vefatına kadar taşındığı Şam'da yaşamıştır.

6. Hocaları

Kaynaklar Nîsâbûrî'nin ders aldığı hocalarını zikretmemiştir. Ancak kendisi eserlerinde hocalarından bahsetmiştir. Zikrettiği hocaları şu şekildedir:

1- Ahmed b. Abdussamet

¹⁰ Bkz.: Nîsâbûrî, a.g.e., c. 1, s. 1.; Nîsâbûrî, *Îcâzu'l-Beyân fî Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 55.

¹¹ Nîsâbûrî, *Bâhiru'l-Burhân*, Saut b. Salih tahkiki, s. 85.

¹² Bağdatlı İsmail, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, c. 2, s. 403.

¹³ Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, s. 188.

¹⁴ Nuaymî ed-Dîmeşkî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris*, c. 1, s. 452.

¹⁵ Bkz.: *Mu'cemu'l-Buldân*, c. 2, s. 347.

2- Ebu Sa'd el-Kâyeni es-Sûfi

3- Abdulhamid b. Ahmed

4- Abdulhamid b. Abdulcelil

5- Abdussamed b. Mahmud

6- Muhammed b. Mesud

Zikredilen hocalarının dışında diğer başka hocaları da bulunmaktadır.¹⁶ Öğrencilerine gelince kendisine öğrencilik yapanların isimlerini tespit edemedik.

7. Görev Yaptığı Makamlar

Nîsâbûrî'nin içerisinde geçtiği dönem onun istikrarsız bir yaşam sürmesine neden olmuştur. Nitekim çevresinde meydana gelen fitne ve savaşlardan dolayı sürekli yaşamak için yeni güvenli yerler aramak zorunda kalmıştır. Her gittiği belde bazı görevler üstlenmiştir. Bu görevlerden bazıları şu şekildedir:

7.1 Kadılık Görevi

Nîsâbûrî, kadılık görevini üstlendiğini kendi eserinin mukaddimesinde zikretmiştir. Nitekim o kendinden bahsederken şunları kaydeder: “Kadı Beyânu'l-Hak hatemu'l-müfessirin dedi ki...”¹⁷

7.2 Dimeşk Muayniye Medresesi Müderrisliği

Nîsâbûrî'nin bu görevi yaptığını Nuaymî ed-Dimeşkî eserinde şu şekilde zikretmiştir: “Bu okulun ders verenlerinden biri de vefat ettiği yıla kadar Necmeddin en-Nîsâbûrî'dir.”¹⁸ Nîsâbûrî bu okulun dışında Halep'teki Halâviyye ve Nûriyye medreselerinde de müderrislik yapmıştır. Bunu Ebu'l-Hasenât el-Leknevî, Radiyyuddin es-Serahsî lakaplı Muhammed b. Muhammed'in hayatına yer verirken değinmiştir. Nitekim Serahsî, Halep'e gelmiş ve Mahmud el-Gaznevî'den sonra ders vermiştir. Büyük ihtimal Mahmud el-Gaznevî'den kasıt Nîsâbûrî'dir.¹⁹

¹⁶ Bkz.: Nîsâbûrî, *Bâhiru'l-Burhân*, Saut b. Salih tahkiki, s. 94-95.

¹⁷ Nîsâbûrî, *Bâhiru'l-Burhan*, c. 1, s. 1.

¹⁸ Nuaymî ed-Dimeşkî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, c. 1, s. 452.

¹⁹ Leknevî, a.g.e., s. 188.

7.3 *Hatıplık Görevi*

Nîsâbûrî, hatıplık görevini üstlenmiş ve minberlerde hutbe vermiştir. Bunu kitabının mukaddimesinde zikretmiştir. Eserinin mukaddimesinde kendisinden bahsederken şu ifadelerle yer vermiştir: “eş-Şeyh el-İmam es-Seyyid Beyanu’l-Hak Hatıplerin gururu Ebu’l-Kasım Mahmud en-Nîsâbûrî şöyle demiştir”²⁰

8. *İlmî Kişiliği*

Nîsâbûrî’nin hayatına yer verdiği kaynaklar ilmi gelişimi ile ilgili ayrıntılara yer vermemişlerdir. Kaynaklar sadece *İcâzu’l-Beyan* adlı eseri Hundec’de bitirdiğini²¹ Dimeşk’teki Muayniye medresesinde vefatına kadar ders verdiğini aktarmaktadır.²² İlmî konumu noktasında Nîsâbûrî kendisini şu ifadeleriyle hatıplerin gururu olarak vasfetmiştir: “eş-Şeyh el-İmam es-Seyyid Beyanu’l-Hak Hatıplerin gururu Ebu’l-Kasım Mahmud en-Nîsâbûrî şöyle demiştir.”²³ Buna ek olarak Yâkut el-Hamevî Nîsâbûrî ile ilgili şunları kaydeder: “O iyi bir müfessir dilci, fakih ve fasih bir alimdir.”²⁴ Ömer Rıza Kehhâle buna ek olarak Nîsâbûrî’nin Edip ve şair olduğunu da eklemiştir.²⁵ Hamevî, Nîsâbûrî’nin şiirinden şu iki beyti zikretmiştir:

فلا تحقرن خلقاً من الناس عله ... ولي إله العالمين ولا تندري
فدو القدر عند الله يخفى على الورى ... كما خفيت عن علمهم ليلة القدر²⁶

9. *Eserleri*

Nîsâbûrî’ye ait dil, tefsir, hadis, edebiyat ve şiir gibi farklı alanlardan birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerinin büyük çoğunluğunu kendisi eserlerinde zikretmiştir. Bu eserlerden yalnızca çok az bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Yakut el-Hamevî, onun

²⁰ Nîsâbûrî, *İcâzu’l-Beyân fî Meâni’l-Kur’an*, c. 1, s. 55.

²¹ Bkz.: Bağdatlı İsmail, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, c. 2, s. 403.

²² Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi’l-Medâris*, c. 1, s. 589.

²³ Nîsâbûrî, *İcâzu’l-Beyân fî Meâni’l-Kur’an*, c. 1, s. 55.

²⁴ Yakut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Üdebâ*, c. 6, s. 686.

²⁵ Ömer Rıza Kehhale, *Mu’cemu’l-Müellifîn*, c. 12, s. 157.

²⁶ Bkz.: Yakut el-Hamevî, a.g.e., c. 6, s. 686.; Suyûtî, *Buğyetu’l-Vuât*, c. 2, s. 277.

eserlerinde icazı yakaladığını iddia etmiştir.²⁷ O, Nîsâbûrî'ye ait üç kitabın olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında Nîsâbûrî'nin *Bâhiru'l-Burhân* ve *Îcâzu'l-Beyân* kitaplarının satır aralarında zikrettiği eserler şu şekildedir:

1. *el-Esiletü'r-Râia ve'l-Ecvibetü's-Sâria*.²⁸
2. *Îcâzu'l-Beyân fî Meâni'l-Kur'an*²⁹
3. *Bâhiru'l-Burhan fî Müşkilâti Meâni'l-Kur'an*.³⁰
4. *Cümelü'l-Garâib fî Tefsîri'l-Hadis*.³¹
5. *Halku'l-İnsan*.³²
6. *Düreru'l-Kelimât alâ Girari'l-Âyâti'l-Müvehheme li't-Teâruz ve's-Şübuhât*.³³
7. *Şevâridü's-Şevâhid ve Kalâidü'l-Kasâid*.³⁴
8. *Şerhu'l-Ebyâti'l-Vârideti fî Kitabi Bâhiru'l-Burhan*.³⁵
9. *Gıraru'l-Ekâvil fî Meâni't-Tenzil*.³⁶
10. *Katu'r-Riyâd fî Bidai'l-İ'tiraz*.³⁷
11. *Kitabu'l-Galale fî Meseleti'l-Yemin ala Şürbi Mâin mine'l-Kevzi ve Lâ Mâe fî'l-Kevzi*.³⁸
12. *Kitabun Yeştemilu ala'l-Elfaz Elleti Teteveccehu İlâ Süreteyni Mimmâ Câe fî Nesri'l-Kelam ve Nazmihi*.³⁹

²⁷ Yakut el-Hamevî, a.g.e., c. 6, s. 686.

²⁸ Nîsâbûrî, *Îcâzu'l-Beyân fî Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 56.

²⁹ Yakut el-Hamevî, a.g.e., c. 6, s. 686.

³⁰ Nîsâbûrî, *Îcâzu'l-Beyân*, c. 1, s. 56.

³¹ Yakut el-Hamevî, a.g.e., c. 6, s. 686.

³² Yakut el-Hamevî, a.g.e., c. 6, s. 686.

³³ Bağdatlı İsmail, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, c. 2, s. 403.

³⁴ Nîsâbûrî, a.g.e., c. 1, s. 56.

³⁵ Nîsâbûrî, *Bâhiru'l-Burhan*, c. 1, s. 140.

³⁶ Nîsâbûrî, *Îcâzu'l-Beyân*, c. 1, s. 55.

³⁷ Nîsâbûrî, *Bâhiru'l-Burhan*, c. 1, s. 46.

³⁸ Nîsâbûrî, a.g.e., c. 1, s. 85-86.

³⁹ Nîsâbûrî, *Bâhiru'l-Burhan*, c. 1, 1091.

İKİNCİ BÖLÜM

İBDÂL

I. Bir Ses Olgusu Olarak İbdal

1. İbdâl'in sözlük anlamı:

Sözlükler İbdâl'i بدل maddesi altında tanımlamışlardır. İbn Manzur İbdâl ile ilgili şu açıklamaya yer vermiştir: “تالله kelimesindeki vâvı tâya ibdâl etmen gibi ibdâl aslında bir şeyi başka bir şeyin yerine getirmektir.”⁴⁰ Aynı şekilde İbn Fâris de İbdâl ile ilgili şunları dile getirmektedir: “بدل tek bir kök halinde olup giden bir şeyin yerine başka bir şeyi ikame etmek demektir. (Arapça'da) şöyle denilir: بدل الشيء (O şeyi değiştirdi). Yine bu kökten بديل (alternatif, yedek) kelimesi türemektedir. (Araplar) Bir şeyi değiştirdim (تغيير) dediğinde بدلت الشيء ibaresini kullanmaktadırlar.”⁴¹ Bu kelimenin geçtiği bir ayet şu şekildedir: (نَفْسِيَّ قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِنْ تَلْقَائِي)⁴²

2. İbdâl'in Istilâhî Anlamı:

İbdâl Arapça'da önemli ses olgularından biri olarak kabul edilir. Dilciler İbdâl'e dair birçok tanım dile getirmiştir. Bu tanımlardan bazılarını burada yer vereceğiz. İbn Cinnî İbdâl'i “*ya zaruraten ya uygunluk sağlansın diye ya da sanat gereği bir harfin başka bir harfin yerine geçmesi*” olarak tanımlamaktadır.⁴³ Seyyid Şerif el-Cürcânî ise “*Telaffuzdaki ağırlık ve zorluğu gidermek için bir harfin yerine başka bir harfin getirilmesi*”⁴⁴ olarak tanımlamıştır. Cürcânî, tanımda İbdâl'in amacını telaffuzdaki zorluğu gidermekle sınırlandırmışken, İbn Cinnî zaruret, uygunluk ve sanat gereği gibi amaçlara hasretmiştir. İbdâl'e dair birçok ve çeşitli tanım olmasına rağmen bu tanımlar “bir harfin yerine başka bir harfin ikame edilmesi” genel anlamının dışına çıkmamaktadır.

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, ب-د-ل maddesi, c. 11, s. 48.

⁴¹ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsu 'l-Luga*, ب-د-ل maddesi, c. 1, s. 210.

⁴² Yûnus, 10/15. “...Onu kendiliğimden değiştirmeye hak ve yetkim yoktur...”

⁴³ İbn Cinnî, *Sırru Sinâati 'l-İ'râb*, c. 1, s. 83.

⁴⁴ Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Mu'cemu 't-Ta'rifât*, s. 9.

Kabul edilen bir gerçek şudur ki İbdâl ancak karşılıklı sesler arasındaki yakınlık(tekârüb) esasına göre meydana gelir ve gayesi ardışık telaffuz sırasında bir tür tasarruf gerçekleştirmektir.⁴⁵ Bazı alimler iki harf arasında herhangi bir kayıt ya da şart olmaksızın İbdâl'in olabileceğini kabul etmektedir. İbn Sikkît bunlardan biri olup *جاس - حاس* kelimelerindeki cîm ve hâ harfleri arasında ibdâlin olduğunu zikretmiştir.⁴⁶ Ancak genel kabul İbdâl'in mahreç ve sıfatta ortak iki harf arasında gerçekleştiği yönündedir.⁴⁷

3. İbdâl'in Gerçekleşmesinin Sebepleri

Klasik ve modern dönem dil bilginleri İbdâl'in gerçekleşme sebeplerinin belirlenmesi noktasında farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bu doğrultuda ortaya konan sebeplerden en önemlileri şu şekildedir:

3.1 Arap Lehçelerinin Farklılığı

Bu görüşü İbn Sikkît, Ebû Tayyib el-Lugavî ve İbn Hâleveyh gibi Arap dili alimlerinin önde gelen isimleri temsil etmektedir. İbn Sikkît konu ile ilgili şu anısını dile getirmektedir: “Benî Kilâb'dan İki bedevî bana geldi ve onlardan biri *إِنْفَحَةٌ* kelimesini zikrederken bunun mukabilinde diğeri de *مِنْفَحَةٌ* kelimesini zikretti. Ardından bu kelimeler konusunda ayrılığa düşerek Benî Kilâb'ın ileri gelenlerine sordular. Bir grup ilk kelime üzerinde ittifak etmişken bir başka grup ise ikinci kelime üzerinde ittifak etti. Bu ikisi de aslında farklı lehçelerdir.”⁴⁸

Ebû Tayyib el-Lugavî kitabında konu ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir: “İbdâl'den kasıt Arapların bir harfin yerine başka bir harfi kullanmaları değildir. Aslında İbdâl ortak anlamlar için kullanılan farklı lehçelerdir. İki farklı lehçede birbirine yakın ve aralarında sadece bir harfin değiştiği iki ayrı lafız aynı anlam için kullanılmaktadır. Buna delil ise şu şekildedir: Bir kabile *طورا* kelimesini hemzeli kullanırken başka bir

⁴⁵ *el-Menhecu's-Savî li'l-Bünyeti'l-Arabiyye*, s. 168.

⁴⁶ *Kenzu'l-Lugavî*, el-Kalb ve'l-İbdâl, s. 29.

⁴⁷ İbn Cinnî, *a.g.e.*, c. 1, s. 193.; İbn Side, *el-Muhassas*, c. 4, s. 184.

⁴⁸ *İslâhu'l-Mantik*, s. 133.

kabile ise hemzesiz kullanılmaktadır. Aynı şekilde bazen Sâd harfi yerine Sîn harfi kullanılmaktadır. Yine Lâm-ı tarifin Mîm harfine, أن kelimesindeki hemzenin Ayn'a (عَنْ) dönüşmesi zikredilebilir. Araplar bu konuda herhangi bir kullanım üzerinde ittifak etmeyip sadece bu kelimeyi, şu topluluk diğerini de başka bir topluluk kullanmakta demektedir.”⁴⁹

İbn Haleveyh de konuya dair şu rivayeti zikreder: “Bana İbn Düreyd, Ona Ebu Hâtim ona da Asmaî haber verdi ki: İki adam الصَّقْر kelimesinde ihtilafa düşerek biri kelimeyi Sîn ile diğeri de Sâd ile telaffuz ettiler. Ardından bu konuda üçüncü bir kişi olan bir bedevîyi hakem tayin ederek kelimenin doğru şeklini sordular. Bunun üzerine bedevî ben ise bu kelimeyi ze harfî ile الزقر olarak telaffuz ediyorum dedi.”⁵⁰

3.2 Mahreç ve Sıfatların Birbirine Yakın Olması

Bu görüşü dilcilerden birçoğu temsil etmektedir. Bunların başında ise Ferrâ gelmektedir. O Meâni'l-Kur'an adlı eserinde bir ayetle ilgili açıklamasında şunları dile getirir: “(وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ)⁵¹ ayette geçen كُشِطَتْ kelimesi söküp çıkarmak, katlamak ve dürmek anlamlarına gelmektedir. Yine bu kelime Abdullah'ın kıraatinde kafla كُشِطَتْ şeklinde gelmektedir. Bu ikisi farklı lehçelerdir. Araplar الكافور kelimesini الفف الكافور kelimesini de الكف şeklinde kullanmaktadır. Bu durum iki harfin farklı lehçelerde art arda gelip mahreçleri birbirine yakın olduğunda ortaya çıkar. Buna örnek olarak şu kelimeler zikredilebilir: جف - جدث Konuşmada Fâ ve Sâ harfleri bir çok yerde bu şekilde birbirinin yerine geçmiştir. Aynı şekilde şu kelimelerde de bu durum görülebilir: عافور - عاثور، بُرقبي - فُرقبي، الأثافي - الأثافي.”⁵²

İbn Cinnî bir harfin diğeri bir harfe dönüşmesinin aslında sadece birbirine yakın olan harflerde gerçekleştiğini dile getirir. Bu yakın harflere örnek olarak Dâl, Tâ, Te, Zâl-Zâ- Se, He, Hemze, Mîm, Nûn ve bunlar gibi mahreçleri birbirine yakın harflerin verilebileceğini dile getirir.⁵³ İbn Cinnî bir başka yerde ise Arapların “استخذ فلان أرضاً” ifadesini kullandığını, ifadede geçen “استخذ” kelimesinin aslının “اتخذ” olmasının caiz

⁴⁹ Ebu't-Tayyip, *el-İbdâl*, c. 1, s. 69.

⁵⁰ *İ'râbu's-Selâsîn Süretun mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 29

⁵¹ Tekvîr, 81/11.

⁵² Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 3, s. 241.

⁵³ İbn Cinnî, *Sirru Sinâatu'l-İ'râb*, c. 1, s. 193.

olduğunu dile getirir. Zira mezkûr kelimenin babı iftiâl olup şu ayette geçmektedir: (لَوْ (شِئْتَ لَا تَخَذُ عَلَيْهِ أَجْرًا)⁵⁴ Böyle olduğu düşünüldüğünde “اتخذ” kelimesinin ilk tâ harfi - ki bu harf ifteale babının fâu'l-fi'lidir- sîn harfine ibdâl edilmiştir. Buna benzer bir ibdâl de ست (altı) kelimesinde görülür. Çünkü bu kelimenin aslı سدس şeklindeydi. Sîn ve tâ harfleri hems sıfatına sahip olduklarından birbirleriyle ibdâli mümkün olmuştur.⁵⁵

İbn Sîde bu konuda İbn Cinnî'yi takip ederek şu değerlendirmelerde bulunmuştur: “İbdâl'e dair açıkladığım ölçülere göre gerçekleşen duruma gelince bu bedel olarak isimlendirilmektedir. Bedel olarak isimlendirilen ibdâl Ayn harfinin Hemze'ye, Hemze'nin Ayn'a, He'nin Hâ'ya, Hâ'nın He'ye, Kâf'ın Kef'e, Kef'in Kâf'a, Se'nin Fe'ye, Fe'nin Se'ye, Mîm'in Bâ'ya, Bâ'nın Mîm'e ibdâli gibidir.” Bu harfler gibi mahreçleri birbirine yakın olmayan iki harf arasında ibdâl söz konusu değildir. Bunun yanında mahreçleri birbirine yakın olmayan iki harfte ibdâl gerçekleşirse bu bedel olarak isimlendirilemez.⁵⁶ Bu tarz ibdâl, ağız harflerinden bir harfin boğaz harflerinden birine dönüşmesi şeklinde gerçekleşir.”⁵⁷

Yukarıda görüşlerine yer verilen alimleri takip eden günümüz araştırmacıları da bulunmaktadır. Abdussabûr Şahin bunlardan biri olarak şunları dile getirir: “Birbiri arasında ibdâlin gerçekleştiği iki harf, mahreç ve sıfat açısından ilişki içerisinde olmalıdır. Bu ilişki ışığında İbdâl'in gerçekleştiği elimizdeki örnekleri gerekçelendirebiliyoruz. Şayet bu ilişki ortadan kalkarsa İbdâl'den söz edilemez. Nitekim bu durumda iki kelimenin her biri bizatihi farklı dilsel bir birimdir. İki ses arasında mahreç açısından ilişki bulunan kelimelere örnek olarak sözlükler şu örneği rivayet etmektedir: كل جرىء سبندى وسبنتى. Bu örnekte geçen dâl ve te harfleri mahreçleri itibariyle bir, şiddet sıfatında uyumlu ve cehr ve hems sıfatlarında farklıdır. İşte bu ilişkiler dili konuşanlara bir sestem başka bir sese intikale izin vermektedir.”⁵⁸

⁵⁴ Kehf, 18/77. “... Dileseydin, elbet buna karşı bir ücret alırdın...”

⁵⁵ İbn Cinnî, *Sirru Sinâatu'l-I'râb*, c. 1, s. 211.

⁵⁶ İbn Sîde mahreçleri birbirine yakın olmayan harfler arasında gerçekleşen dönüşüme İbdâl denilemeyeceğini belirtmektedir. Ebû Tayyip el-Lugavî ise mahreçleri ve sıfatları birbirine yakın olmasa da bu şekildeki dönüşümlere İbdâl denilebileceğini ifade etmektedir. Bkz.: *Kitâbu'l-İbdâl*, c. 1, s. 16.

⁵⁷ İbn Sîde, *el-Muhassas*, c. 4, 183-184.

⁵⁸ *Eseru'l-Kiraât fi'l-Esvât ve'n-Nahv*, 269.

Suphi Salih ise iki harf arasında İbdâl için mahreçlerdeki yakınlığı şart koşarken harfin sıfatı için bir yakınlık şartı koşmamaktadır. Bu durumu şu şekilde dile getirir: “Daha önce bahsettiğimiz üzere İbdâl’de mahreç esas alınır sıfat değil. Zira dilciler bu önemli şartı(sıfat) da koşsalardı İbdâl’e dair örneklerin sayısı az, kıstas olarak da zor olurdu.”⁵⁹

Bu anlatılanlardan hareketle İbdalin gerekçesi konusunda dilcilerin iki gruba ayrıldığını gözlemliyoruz. Bir grup, kabileler arası lehçe farklılıklarını, İbdâl olgusuna sevk eden neden olarak belirlemiştir. Diğer grup ise İbdâlin gerçekleşme sebebini harflerin mahreçlerinin ve sıfatlarının birbirine yakın olmasına bağlamaktadır. Modern dönem dilcileri de İbdâl konusunda bu iki grubu izlemiştir.

II. Bâhiru’l-Burhân’da İbdâl

Nisâbûrî Kur’an-ı Kerim lafızlarında gerçekleşen birçok ibdâle, konuyla ilgili görüşünü açıklayarak işaret etmiştir. Burada Nisâbûrî’nin ibdâlin vukuuna değindiği yerleri eski ve yeni dilcilerin ortaya koyduğu fonetik bilimi verileri ışığında tahlil ederek arz edeceğiz.

1. Sessiz Harfler Arasında İbdâl

1.1 ف ve ث Harfleri Arasında İbdâl

Bazı Araplar sâ ve fâ harfleri arasında ibdâle gitmişlerdir. Bu iki harfin mahreçleri birbirine yakındır. Bu konuda eski ve yeni dönem dilcileri arasında bir görüş ayrılığı söz konusu değildir. Fâ’nın mahreci alt dudağın içi ve ön üst dişlerin uçlarıdır. Sâ’nın mahreci ise dilin iki ucu arası ve ön üst dişlerin uçlarıdır.⁶⁰ Bu iki harf, hems (nefesin hızlı ve kuvvetli çıkması) ve rihvet (sesin akması) sıfatlarına sahiptir.⁶¹ Mahreç yakınlığı ve bazı sıfatlarda ortak olmalarından dolayı mezkûr iki harf arasında ibdâl gerçekleşmiştir. Nisâbûrî, fâ ve sâ harfleri arasında gerçekleşen ibdâle dair örneklere değinmiştir. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

⁵⁹ Dirâsât fi Fıkhi’l-Luga, s. 235.

⁶⁰ Bkz.: el-Esvâtu’l-Lugaviyye, s. 46-47, el-Kitab, c. 4, s. 433.

⁶¹ Bkz.: el-Esvâtu’l-Lugaviyye, s. 47, el-Kitab, c. 4, s. 434-435.

1.1.1 فومها *Kelimesi*

Nîsâbûrî ilgili ayette geçen⁶² bu kelimeye dair iki görüşe yer vermektedir. İlk görüşe göre kelimedeki fâ aslî harftir ve kelimenin bu haliyle anlamı buğdaydır. “... الفوم kelimesi buğday anlamına gelmektedir.⁶³ Müberrid kelimenin geçtiği “فوموا لنا” ibaresini kullanmıştır⁶⁴ ...”⁶⁵ Müberrid mezkûr ibareyi “bize ekmek pişirin anlamında” kullanmıştır. Nîsâbûrî, kelimeye dair bu bilgilerin yanında kelimenin bu anlamını desteklemek için şu beyti delil olarak getirmektedir:

قَدْ كُنْتُ أَغْنَى النَّاسِ شَخْصًا وَاحِدًا وَرَدَّ الْمَدِينَةَ عَنْ زِرَاعَةِ فَوْمٍ⁶⁶

Nîsâbûrî, kelimeye dair bu görüşü tercih etmektedir. Diğer görüşe göre ise kelimedeki fâ harfi sâ harfinden ibdâl olmuş olup anlamı sarımsaktır(الثوم). Nîsâbûrî bu görüşü şu şekilde dile getirir: “Denildi ki hayır الفوم kelimesi الثوم kelimesidir. Zira kelimedeki sâ fâ'ya ibdal edilmiştir. Şu iki kelimedeki olduğu gibi جدف → جدث”⁶⁷ Nîsâbûrî, Kisâi'nin mezkur kelimedeki ibdâlin gerçekleştiğine delil olarak zikrettiği şu beyti aktarmaktadır:

كَانَتْ مَنَازِلُهُمْ إِذْ ذَاكَ ظَاهِرَةً فِيهَا الْفَرَادِيسُ وَالْفَوْمَانُ وَالْبَصَلُ⁶⁸

Nîsâbûrî bu iki görüşten ilkinii diğerine tercih etmiştir. Zira ikinci görüşü meçhul sigasıyla aktarmıştır. Ancak dil alimleri mezkûr kelimeyi ele aldıklarında, bu türden kelimelerde ibdâl olduğunu zikretmektedirler. Ferrâ bu dil alimlerinden biridir. Nitekim *Meâni'l-Kur'an* adlı eserinde şunları dile getirir: “(ayette geçen) وثومها kelimesi sâ harfiyledir ki bu Abdullah'ın kıraatidir.⁶⁹ Ardından şöyle devam eder: Araplar fâ harfini sâ harfine ibdâl ederler. Örneğin جدث ve جدف. Yine عائور شيرٍ terkiibini

⁶² Bakara, 2/61.

⁶³ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, f - و - م maddesi, c. 12, s. 460.

⁶⁴ Bkz.: Zeccac, *Meâni'l-Kur'an ve İ'rabuhu*, c. 1, s. 143.; Taberî, *Câmiu'l-Beyan an Te'vil-i Âyi'l-Kur'an*, c. 1, s. 225.

⁶⁵ Bâhiru'l-Burhân, c. 1, s. 86.

⁶⁶ Uhayha b. el-Cüllâh, *Dîvân-ı Uhayha b. el-Cüllâh el-Câhilî*, s. 82.; Ayrıca Bkz.: *Lisanu'l-Arab*, f - و - م maddesi, c. 12, s. 460.; el-Muhtesib, c. 1, s. 88. Bu eserde ise beyit nisbetsiz olarak şu şekilde geçmektedir: قَدْ كُنْتُ أَحْسِبُنِي كَأَغْنَى وَاحِدٍ

⁶⁷ Bâhiru'l-Burhân, c. 1, s. 86-87.

⁶⁸ Beyit Ümeyye b. Ebî's-Salt'a aittir. Bkz.: Dîvân-ı Ümeyye b. Ebî es-Salt, s. 98.; Ayrıca Bkz.: *Lisanu'l-Arab*, f - و - م maddesi, c. 12, s. 460. Beyit *Lisanu'l-Arab*'ta şu şekilde geçmektedir: كَانَتْ لَهُمْ جَنَّةٌ إِذْ ذَاكَ ظَاهِرَةٌ

⁶⁹ Burada, Ferrâ Abdullah'la Abdullah İbn Mes'ûd'u kastetmektedir. Bkz.: *Mu'cemu'l-Kirâât*, c. 1, s. 112.

عَافُورِ شَرِّ الشكلinde, الأَثَائِي kelimesini de الأَثَائِي شكلinde söylerler. Benî Esed kabilesini المغَافِير kelimesini المغَافِير olarak zikrederken çokça duydum.”⁷⁰ Zeccâc da ayette geçen aynı kelimeye değinerek şunları zikretmiştir: “الفوم buğday demektir. Tohum anlamına geldiği de söylenmektedir. Bazı nahiv alimleri bu ayette الفوم kelimesinin الثوم olarak kullanılmasının caiz olduğunu aktarmaktadır. Ancak الفوم burada الثوم olarak tanımlanamaz.”⁷¹

İbn Cinnî ise الفوم kelimesi ile ilgili şunları aktarır: “Bu İbn Mesud ve İbn Abbas kıraatidir ki(الفوم kelimesi) sâ ile الثوم شكلinde okunur.”⁷² جدث ve جدف kelimelerinde olduğu gibi الفوم ve الثوم kelimelerinin anlamlarının bir olduğunu söyleyenler de olmuştur. Yine عمرو ثم عمرو cümlesindeki عمرو ثم عمرو ibaresi عمرو ثم عمرو شكلinde söylenmiş olup bu örneklerin hepsinde ibdâl gerçekleşmiştir.”⁷³

Yukarıda zikredilenlerden hareketle sâ ve fâ harfleri arasındaki ibdâl olgusunun birçok dilciyi ve onlarla beraber hareket eden müfessiri meşgul ettiğini gözlemlemekteyiz. Zira sâ ve fâ sesi mahreç ve sıfatta birbirine yakındır.

1.2 Hemze ve He Harfleri Arasında İbdâl

Geçmiş dönem dil bilginlerine göre hemze ve he harflerinin mahreçleri birdir. Çünkü her ikisi de boğazın en uzak kısmından çıkmaktadır. Modern dönem dil bilginlerinden bazılarının göre hemze gırtlaktan çıkmaktadır. Hemzenin telaffuzunda gırtlığın ağzı tamamen kapanır ve boğaza havanın geçmesine izin vermez. Ardından gırtlığın aniden patlamasıyla birlikte bir patlama sesi duyulur ki bu hemzedir. He ise boğazın en alt kısmından ya da gırtlığın içinden çıkmaktadır.⁷⁴ Modern dönem alimlerinden hemze ve he'nin boğaz harfi olup mahreçlerinin bir olduğunu düşünenler de vardır.⁷⁵ Geçmiş dönem alimlerince hemze cehrî(mechûr) bir ses, he ise hems sıfatına sahip bir sestir.⁷⁶

⁷⁰ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 1, s. 41.

⁷¹ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 143.

⁷² Bu kıraat için Bkz.: *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 1, s. 112.

⁷³ *el-Muhtesib fî Tebyîni Vucûhi Şevâzî'l-Kıraât ve'l-İdâhu Anhâ*, c. 1, s. 88.

⁷⁴ Bkz.: *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 89-90.

⁷⁵ Bkz.: *İlmu'l-Esvât*, s. 185.

⁷⁶ Bkz.: *el-Kitab*, c. 4, s. 434.; *Şerhu'l-Mufassal*, c. 5, s. 523.

Modern dönem dil bilginlerinin bazısına göre hemze şedîd⁷⁷ (sert) bir ses olup cehrîlik veya hemslik sıfatına sahip değildir. Çünkü hemzenin nutku esnasında gırtlak tamamen kapalıdır. Bundan dolayı ses titremesi duyulmaz ve boğaza havanın geçişi ancak gırtlığın patlamasıyla olur. Bu ani patlama hemzeyi ortaya çıkaran patlamadır.⁷⁸ He ise modern dönem alimlerinden bazılarınca rihve ve hems sıfatlarına sahip bir sestir.

Yukarıdakilerden hareketle hemze ve he harflerinin mahreçleri birdir ve bundan dolayı ikisi arasında ibdâl caizdir. Hemze ve he harfleri arasındaki ibdâle örneklerden bazıları şu şekildedir:

1.2.1 آل إبراهيم *Kelimesi*

Beyânu'l-Hak en-Nîsâbûrî ilgili ayette geçen⁷⁹ “آل” kelimesi ile ilgili bir görüş zikretmektedir. Bu görüş bu kelime hemze ve he harfleri arasında ibdâlin olduğu şeklindeki görüştür. Bu durumu şu sözlerle anlatmaktadır: “Bu kelimenin(آل) aslındaki he harfi hemzeye ibdâl edilmiştir ve kelime “ءآل” şeklini almıştır. Ardından hemze de elife dönüşerek “آل” kelimesi ortaya çıkmıştır.⁸⁰

آل kelimesinde ibdâl yapıldığı görüşünü, çoğu nahiv, belagat ve tefsir alimi dillendirmektedir. Bu minvalde örneğin Ahfeş kitabında şöyle bir başlık açmıştır: “باب أهل وآل” Bu bapta şunları dile getirir: آل kelimesine gelince bu kelime özel bir isme izafet yapıldığında daha uygun olur. Örneğin “أُتِيَتْ آلُ زَيْدٍ” ve “أَهْلُ زَيْدٍ”, “آلُ مَكَّةَ” ve “أَهْلُ مَكَّةَ”, “أَهْلُ الْمَدِينَةِ” ve “آلُ الْمَدِينَةِ” kullanımları gibi. Şayet “أُتِيَتْ آلُ الرَّجُلِ” ve “آلُ الْمَرْأَةِ” şeklinde kullanırsan uygun olmaz. Ancak “أُتِيَتْ آلُ اللَّهِ” dersen uygun olur ki bununla Mekke ehlinin kastedildiğini iddia etmişlerdir. آل kelimesi çokluk ifade eden kelimelerden değildir. Bu şekildedir diyenleri işittik. Kelimedeki hemze, “هَيْهَاتَ” ve “أَيْهَاتَ” kelimelerinde olduğu gibi he harfinden ibdâl edilmiştir.⁸¹

⁷⁷ Bu görüş Temmam Hasan gibi hemzeyi boğaz harfi kabul edip cehr sıfatına sahip olduğunu düşünenlerin hilafıdır. Bkz.: *Menâhicu'l-Bahs fi'l-Luga*, s. 97.

⁷⁸ Bkz.: Bkz.: *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 90. Temmam Hasan hemzeyi boğaz harfi kabul edip cehr sıfatına sahip olduğunu düşünmektedir. Ona göre hemzenin telaffuzu akustik tendonların tamamen kapanması ve havanın arkasında hapsedilmesi ve de ardından aniden tendonların açılarak havanın bırakılmasıyla gerçekleşir. Bkz.: *Menâhicu'l-Bahs fi'l-Luga*, s. 97.

⁷⁹ Âl-i İmrân, 3/33.

⁸⁰ Bâhiru'l-Burhân, c. 1, s. 283.

⁸¹ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 1, s. 97.

İbn Atiyye ise kelime ile ilgili şunları dile getirir: آل kelimesinin aslı أهل olup “ماء” kelimesinde yapıldığı gibi kelimedeki he harfi elife kalb edilmiştir. Kelimenin (أهل ve ماء) ism-i tasgir formu aslını ortaya çıkarmaktadır: “مويه، أهيل”.⁸² İbn Hacer de Fethu'l-Bârî isimli eserinde şu değerlendirmeye yer vermektedir: “آل kelimesinde ihtilafa düşülmüştür. Bu kelime ile ilgili şu görüş dile getirilmektedir: Aslı أهل olup he harfi hemzeye kalbedilmiştir. Delili ise he harfinin kelimenin ism-i tasgirinde ortaya çıkmasıdır. Zira ism-i tasgir kelimelerin aslına götürür. Bu Sîbeveyh ve cumhurun görüşüdür.”⁸³

1.2.2 **كَلِمَةُ مُهَيِّمًا**

Nisaburi ilgili ayette geçen⁸⁴ مُهَيِّمًا kelimesi ile ilgili iki görüş zikretmektedir: Görüşlerin ilkinde göre kelimedeki he harfi asıldır ve “kendisine güvenilen” anlamına gelmektedir. Bu görüş Nisaburi'nin tercih ettiği görüştür. Diğer görüşe göre ise kelimedeki he harfi, hemzeden ibdâl edilmiştir. Bu görüşü şu şekilde açıklar “(مُهَيِّمًا) kelimesi (ilgili ayette) “شاهدا” (şahit olarak) anlamına gelmektedir. Buna göre kelime “الأمان” kelimesinden “مُفَعِّل” kalıbında مبيطر ve مسيطر kelimeleri gibi ism-i faildir. Dolayısıyla he harfi kelimenin ilk harfi olan hemzeden ibdal edilmiştir.”⁸⁵

Nisaburi ilk görüşü (manası kendisine güvenilen), ikincisine (he harfinin hemzeden ibdal edildiği görüşü) öncelemiştir. Nitekim ikinci görüşü Nisaburi meçhul sigasında aktardığından bu görüş onun nezdinde zayıftır.

Bununla birlikte hemze ve he harfleri arasında dil belagat ve tefsir alimlerine göre ibdal gerçekleşmektedir. Zeccâc mezkur iki harf arasında ibdalin olduğunu kabul eden alimlerden biri olarak şunu aktarır: “Bazıları dediler ki: (ayette geçen) مُهَيِّمٍ kelimesi مؤتمن (güven veren doğrulayan) kelimesiyle aynı anlamda olup kelimedeki (مُهَيِّمٍ) he harfi, hemzeden ibdâl edilmiştir. Kelimenin (ayette geçtiği) haliyle asıl anlamı “şahit olan” şeklindedir. Bu şekildeki ibdale örnek “هَرَقتُ الماءَ” → “أرقت الماءَ” ve “إياك” →

⁸² el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz, c. 1, s. 139.

⁸³ Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, c. 6, s. 469.

⁸⁴ Mâide, 5/ 48.

⁸⁵ Bahîru'l-Burhan, c. 1, s. 420.

“هياك” örneklerinde de görülmektedir. مُهَيِّين kelimesine dair yukarıdaki görüş Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd'e aittir. Bu görüş Arapça açısından doğru ve bazı tefsirlere uygun olarak gelmiştir. Çünkü kelimenin (ayetteki) anlamı şahit olan, güven veren şeklindedir.”⁸⁶

Aynı şekilde Semîn el-Halebî de مُهَيِّين kelimesiyle ilgili şu açıklamaya yer vermektedir: “Kelimeye dair şöyle denmiştir: Kelimedeki he harfi hemzeden ibdâl olmuştur ve korkudan emin kılan anlamındaki آمَنَ fiilinden ism-i faildir. Kelimenin aslı “مُأْمِنٌ” olup iki hemzeyi art arda içermektedir. İkinci hemze, iki hemzenin ard arda gelmesinin kerih görülmesinden dolayı yâ harfine, ikinci hemze de he harfine ibdâl olmuştur. Bu şekildeki ibdâle هَبْرَتْ الثوب → أَبْرَتْ الثوب → أَرَأَق → هَرَأَق ve أَرَأَق → أَرَأَق kelimelerindeki ibdâller örnek verilebilir.”⁸⁷

Yukarıdaki tartışmalardan hareketle “آل إبراهيم” ve “مهيمنا” kelimelerindeki hemze ve he harfleri arasında birçok dil, belagat ve tefsir alimine göre ibdal gerçekleşmiştir. Bu ise mezkûr iki harfin, boğazın en uzak kısmından çıkması yani ortak mahrece sahip olması dolayısıyladır.

1.3 Bâ ve Mîm Harfleri Arasındaki İbdâl

Bâ ve mîm harfleri arasındaki ibdal Araplar nezdinde malumdur. Zira bu iki harf dil harfleri olup mahreçleri birdir.⁸⁸ Bu iki harf arasındaki ibdalın oluşu ile ilgili eski ve yeni dönem alimleri arasında görüş ayrılığı yoktur. Yine iki harfin cehr sıfatına sahip olup⁸⁹ şiddet sıfatlarında birbirinden farklı⁹⁰ olduklarında da ihtilaf yoktur. Bâ ve mîm harfleri arasındaki bu ses ilişkisi nedeniyle birçok kabileye göre iki harf arasında ibdal caizdir ki bu kabilelerin en meşhuru Mâzin Rabîa'dır.⁹¹ Ferrâ, Arapların bâ ve mîm harfleri arasında ibdali uyguladıklarını belirtmektedir.⁹² Bu doğrultuda İbn Cinnî bu ibdale dair örnekler zikretmiş,⁹³ aynı şekilde İbn Sikkît te iki harf arasındaki ibdale

⁸⁶ Zeccâc, *Meâni 'l-Kur'an ve İ'râbuhu*, c. 2, s. 433. İbnu'l-Enbârî, *ez-Zâhir fî Meâni Kelimâti'n-Nâs*, c. 1, s. 86.

⁸⁷ Semîn, *ed-Dürrü'l-Mansur fî Uhumi'l-Kitabi'l-Meknûn*, c. 4, s. 288.

⁸⁸ Bkz.: *İlmu'l-Esvât*, s. 183.; *el-Kitap*, c. 4, s. 433.

⁸⁹ *el-Esavâtu'l-Lugaviyye*, s. 45.; *el-Kitap*, c. 4, 434.

⁹⁰ *el-Esavâtu'l-Lugaviyye*, s. 45.; *el-Kitap*, c. 4, 434-435.

⁹¹ *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, 91-92. İlgili bilgiler kitabın el-Muhavera beyne Ebî Osman el-Mâzinî ve'l-Vâsik kısmında geçmektedir.

⁹² Ferrâ, *el-Meâni 'l-Kur'an*, c. 2, s. 384.

⁹³ İbn Cinnî, *Sirru Sinâati'l-İ'râb*, c. 2, s. 97-98.

dair örnekler vermiştir.⁹⁴ *Bâhiru 'l-Burhân*'daki bâ ve mîn harfleri arasındaki ibdali ile ilgili bazı örnekler şu şekildedir:

1.3.1 Kelimesi بَكَّة

Beyânu'l-Hak en-Nîsâbûrî بَكَّة ilgili ayette geçen⁹⁵ kelimesi ile ilgili iki görüş zikretmektedir. Bu görüşlerden ilkinde göre kelimedeki bâ harfi mîmden ibdal edilmiştir. Bu görüş Mücahid'in بَكَّة'nin مَكَّة olduğu yönündeki rivayetine dayanmaktadır. İkinci görüşe göre kelimedeki bâ asıldır. Zira kelimesi kalabalık olmak anlamına gelen بَكَ fiilinden türemiştir. Dolayısıyla mezkur fiildeki bâ harfi asıl⁹⁶ olduğundan bu kelimede ibdâl yoktur denilmiştir

Nîsâbûrî'nin kelimesi ile ilgili بَكَّة ibdal görüşünü önce zikretmesinden onun bu görüşü tercih ettiği anlaşılmaktadır. Yani bu noktada o, birinci görüşü ikinci görüşe (بَكَّة kelimesinin fiilinden türemesi بَكَ) tercih etmektedir. Kelimede ibdal olduğu görüşünü destekleyen bir durum da dil, Meâni'l-Kur'an ve tefsir yazarlarının konu ile ilgili aktardıkları rivayetlerdir. kelimesindeki mîm مَكَّة kelimesindeki bâ harfinin بَكَّة harfinden ibdal edildiği görüşüne sahip lanlardan biri Zeccâc'tır. O bu görüşü (إِنَّ أَوْلَ مَكَّةَ بَكَّةٌ) :ayetini açıklarken şu şekilde ortaya koymuştur (مَكَّة kelimesi بَكَّة "بَيِّنَتْ وَضَعٌ لِلنَّاسِ لِلَّذِي بَبَكَّةً) kelimesindeki bâ harfi, بَكَّة kelimesinde olduğu gibi kendisinde iştikak mümkündür .mîmden ibdal edilmiştir"⁹⁷ Nehhâs da bu konuda hocası Zeccâc gibi kelimede ibdal olduğu görüşünü tercih etmektedir ve bunu şu şekilde açıklar: "Dilcilerin büyük çoğunluğuna göre .kelimeleri bir ve aynıdır مَكَّة ve بَكَّة"⁹⁸ Nîsâbûrî'nin ikinci görüşü meçhul sigası (قِيلَ) ile kullanması bu görüşün sahibinin bilinmediğini göstermektedir. Bu ise bu konuda birinci görüşün tercih edildiğinin başka bir delilidir.

1.3.2 Kelimesi لَازِب

Nîsaburi, ilgili ayette geçen⁹⁹ لَازِب kelimesine dair iki görüş zikretmektedir. Bu görüşlerin ilkinde göre kelimedeki bâ harfi asıldır ve anlamı "yapışan, bitişik olan" anlamlarına gelmektedir. İkinci görüşe göre ise mezkûr kelimedeki bâ harfi mîm

⁹⁴ İbn Sikkît, *el-Kalbu ve 'l-İbdâl* (el-Kenzü'l-Lugavî), s. 10.

⁹⁵ Âl-i İmrân, 3/96.

⁹⁶ *Bâhiru 'l-Burhan*, c. 2, s. 309.

⁹⁷ Zeccac, *Meâni 'l-Kur'an*, c. 1, s. 445.

⁹⁸ Nehhâs, *Meâni 'l-Kur'an*, c. 1, s. 443.

⁹⁹ Sâffât, 37/11.

harfinden ibdal edilmiştir. Nisâburi konuyla ilgili şunları dile getirir: “denilmiştir ki لَازِب kelimesi aslında لَازِم kelimesidir. İlgili kelimelerdeki harflerin mahreçleri birbirine yakındır. Bunun yanında o لَازِب kelimesinin لَازِم kelimesinden geldiğine dair Nâbîga’dan delil olarak şu beyti zikreder:¹⁰⁰

ولا يحسبونَ الخيرَ لا شرَّ بعدهُ ولا يحسبونَ الشرَّ ضرباً لَازِب¹⁰¹

Nisaburi’nin kelimeye dair kelimedeki bânın asıl olduğu görüşünü takdim şekli bu görüşü tercih ettiğini göstermektedir. Aynı kelimeye dair bâ harfinin mîmden ibdal edildiğine dair görüşü meçhul sığısıyla nakletmesinden başkaları tarafından tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Tefsir, dil ve Meâni’l-Kur’an yazarları bâ ve mîm harfleri arasında ibdale dair örnekler zikretmiştir. Bu çerçevede لَازِب ve لَازِم kelimeleri arasında ibdal olduğunu belirtenlerden biri olarak Ferra şunları dile getirir: “لَيْسَ هَذَا بِضَرْبَةِ لَازِبٍ” (bu gerekli bir şey değil) deyiminde geçen لَازِب kelimesi لَازِم olarak da kullanılabilir. Kelimedeki bâ harfini mahrecnin yakınlığından dolayı mîm harfine ibdal edilmiştir.”¹⁰² Taberî de aynı ayeti tefsirinde ilgili kelimedeki ibdalın gerçekleştiğini şu şekilde açıklamaktadır: “Araplar bazen bu bâ harfini mîm harfine ibdal etmektedirler. Onlar şu örnekte olduğu gibi ba harfini mîm harfine çevirirler “طِين لَازِم”. Bu bağlamda Neccâşî el-Harisi’nin bu beyti de buna örnektir:¹⁰³

بَنَى اللُّؤْمُ بَيْتاً فَاسْتَقَرَّتْ عِمَادُهُ عَلَيْكُمْ بَنِي التَّجَارِ ضَرْبَةً لَازِم¹⁰⁴

Semîn el-Halebî de ilgili ayetin tefsirinde şu açıklamaya yer verir: “لَازِم kelimesi لَازِب kelimesiyle aynı anlama gelir ve لَازِب kelimesi لَازِم olarak okunmaktadır.”¹⁰⁵ Yukarıda zikredilenlerden hareketle “بِكَ” ve “لَازِب” kelimelerinde bâ ve mîm harfleri arasında gerçekleşen ibdale Ferra, Semîn ve onlardan önce Taberî gibi dil alimleri değinmiştir.

¹⁰⁰ *Bâhiru’l-Burhân*, c. 2, s. 1197.

¹⁰¹ Nâbîga ez-Zübyânî, *Dîvânü’n-Nabîga ez-Zübyânî*, s. 48. Ayrıca Bkz.: *Lisanu’l-Arab*, ب-ز-ل maddesi, c. 1, s. 738.

¹⁰² Ferra, *Meâni’l-Kur’an*, c. 2, s. 384.; Ebu Ubeyde, *Mecazu’l-Kur’an*, c. 2, s. 167.; Mâverdi, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, c. 5, s. 41.

¹⁰³ Necâşî, *Dîvan-ı Necâşî*, s. 93.

¹⁰⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vil-i Âyi’l-Kur’ân*, c. 19, 511.

¹⁰⁵ Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-Mensur fî Ulumi’l-Kitabi’l-Meknun*, c. 9, s. 295.

Bu iki harfte gerçekleşen ibdâlin sebebi ikisi arasındaki bazı sıfatlardaki ortaklık ve mahreçlerinin bir olmasıdır.

1.4 *Dâl ve Te Harfleri Arasında İbdâl*

Dâl ve te harfleri arasındaki ilişki açıktır. Bu iki harfin mahreçleri birdir. Bu konuda eski ve yeni dönem dil bilginleri arasında görüş ayrılığı yoktur. Zira mezkûr iki harf de ön dişlerin köklerinin kenarından çıkmaktadır.¹⁰⁶ Ancak sıfatlar açısından bakıldığında bazı modern dönem bilginlerinden bazıları dâl harfinin şiddet ve cehr sıfatına sahip olduğu görüşündedir. Bu harfin oluşumu şu şekildedir: hava boğazdan geçerek itilir ve ardından ses tendonlamlarını hareket ettirir. Sonrasında ise bu hava ağızdaki mecrasına kavuşarak sesin çıkışına kadar gider. Ses çıkmadan önce, çok kısa bir süre dil ön üst dişlerin kök uçlarıyla muhkem bir şekilde bitişerek hapsedilir. Dil ön dişlerin kökünden ayrıldığı anda bir patlama sesi duyulur ki biz buna dâl sesi deriz.

Te harfi ise şiddet ve hems sıfatına sahip bir sestir. Dâl harfi ile arasında ses tendonlamlarını hareket ettirmemesi dışında bir fark yoktur. Nitekim te harfi hems, dâl harfi ise cehr sıfatına sahiptir.¹⁰⁷ Dolayısıyla bu iki harf şiddet sıfatında ortak olup yalnızca hems ve cehr sıfatında farklılık arz etmektedir. Dâl harfi cehr sıfatına sahipken te harfi hems sıfatına sahiptir. İki harf arasındaki bu yakınlık dâl harfinin tâ harfine ibdaline yol açmaktadır. Ancak görüldüğü üzere aralarındaki temel fark cehr ve hems sıfatındadır.

Nisâbü'rî'nin dâl ve te harfleri arasındaki ibdale değindiği örneklerden bazıları şu şekildedir.

1.4.1 *أَعْتَدْنَا Kelimesi*

Nisaburi, ilgili ayette geçen¹⁰⁸ *أَعْتَدْنَا* kelimesine eserinde yer vermiş ve şu bilgiler zikretmiştir: *أَعْتَدْنَا* kelimesi *أَعَدْنَا* (hazırladık) kökünden türeyen *أَعَدْنَا* (hazırladık) kelimesiyle aynı anlama gelmektedir. *أَعْتَدْنَا* kelimesindeki te harfi dâl harfine ibdal

¹⁰⁶ el-Esvâtu'l-Lugaviyye, s. 48-61.; el-Kitab, c. 4, s. 433.

¹⁰⁷ el-Esvâtu'l-Lugaviyye, s. 48- 61.

¹⁰⁸ Nisa, 4/18.

olmuştur.¹⁰⁹ Buna göre Nisaburi أَعْتَدْنَا kelimesinde te ve dal harfi arasında ibdal olduğunu düşünmektedir. Burada ibdal olduğuna dair görüş dil bilginleri Meâni'l-Kur'an ve tefsir yazarlarınca kabul edilmektedir. Bu alimlerden biri de Ebu Ubeyde'dir. O bu konuda şunları zikreder: (أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَاباً أَلِيماً) ayetinde geçen أَعْتَدْنَا kelimesi العدة kelimesinden türemiş ifa'l babında bir fiil olup anlamı “onlar için hazırladık” anlamına gelmektedir.¹¹⁰

Taberî de kelimeye dair tefsirinde şu bilgileri aktarır: “Dil alimleri ayette geçen {أَعْتَدْنَا} kelimesinin anlamı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu doğrultuda Bazı Basralılar {أَعْتَدْنَا} kelimesinin anlamının العتاد kelimesinden türediğini ve anlamının أَعْدَدْنَا (hazırladık) olduğunu belirtmektedirler. Bazı Kûfeliler ise أَعْدَدْنَا ve أَعْتَدْنَا kelimelerinin anlamlarının bir olduğunu zikretmektedir.”¹¹¹ Râgıp el-İsfehânî de kitabında şunları zikreder: “Denilmiştir ki: أَعْتَدْنَا kelimesi العتاد kelimesinden türemiştir. Yine mezkûr kelimenin aslı أَعْدَدْنَا'dır denilmiştir. Bu durumda أَعْدَدْنَا kelimesindeki dâllardan biri te harfine ibdal edilmiştir.”¹¹²

Yukarıda zikredilenlerden hareketle dâl ve te harfleri arasındaki ibdalın açık olduğunu gözlemlemekteyiz. Bu ise iki harfin gördüğümüz üzere mahreçlerinin bir olmasından kaynaklanmaktadır.

1.5 Te ve Sîn Arasında İbdâl

Te ve sîn harfleri arasındaki ibdâli açıklamak zor değildir. Zira bazı modern dönem alimlerine göre bu iki harfin mahreçleri birdir. Mezkûr harflerin mahreci dilin ucunun ön dişlerin köküne temas etmesiyle gerçekleşir.¹¹³ Yine modern dönem dilcilerinden bazıları ise bu iki harfin diş eti sesi olduğu görüşündedirler.¹¹⁴ Eski dönem alimlerine göre ise te ve sîn harflerinin mahreçleri birbirine yakındır. Bu iki harf dilin ucu noktasında aynıdır ancak te harfi üst dişlerin köküne has olmasıyla, sîn harfi de alt dişlerin üst kısmına has olmasıyla birbirinden ayrılır.¹¹⁵ Yine bu iki harf hems sıfatına

¹⁰⁹ Bahiru'l-Burhan, c. 1, s. 357.

¹¹⁰ Ebu Ubeyde, Mecazu'l-Kur'an, c. 1, s. 120.

¹¹¹ Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'an, c. 6, s. 520.

¹¹² İsfehânî, el-Müfredât, s. 545.

¹¹³ el-Esvât el-Lugaviyye, s. 48-75.

¹¹⁴ el-Medhal ila İlmi'l-Luga, s. 46-47.

¹¹⁵ el-Kitab, c. 4, s. 433.

sahip olan harflerdendir ancak şiddet ve rihvet sıfatlarında birbirinden ayrılır.¹¹⁶ Sîn ve te arasındaki bu ses ilişkisi ikisi arasındaki ibdale imkân sağlamaktadır. Te ve sîn harfleri arasındaki ibdale dair Nisaburi'nin zikrettiği bazı örnekler şu şekildedir:

1.5.1 عَتِيًّا *Kelimesi*

Nisaburi ilgili ayette geçen¹¹⁷ عَتِيًّا kelimesinin anlamlarına değinerek şunları diler getirir: “العاسي ve العاتي kelimelerinin anlamı yaşlılığın ve ileri yaştan yıpratıldığı şey demektir.”¹¹⁸ Nisaburi te ve sîn harfleri arasında ibdal olduğu görüşünü ileri sürmektedir. Bu العاسي ve العاتي kelimelerini ele alışından anlaşılmaktadır. Bu şekilde mezkûr iki harf arasında ibdal olduğunu ileri süren bazı dil bilgini, Meani'l-Kur'an ve tefsir yazarları da bulunmaktadır. Bunlardan biri olarak Ferrâ şunları zikreder: “Ayette geçen (مِنَ الْكَبِيرِ عَتِيًّا) ibaresindeki عَتِيًّا kelimesini İbn Abbas عُسِيًّا olarak okumuştur. Sen yaşlı birine yaşı iyice ilerlediğinde iyice yaşlandı anlamında; عَتَا ve عَسَا (yani iyice yaşlandı) fiillerini kullanırsın. Yine bu kelimeler oldukça kuruyan dal için de kullanılır.”¹¹⁹

Bu kelimeye dair Zemahşerî de Keşşâf'ında şu bilgileri aktarmaktadır: عَسَا ve عَتَا kelimeleri yaştan çok ilerlediğini ifade için kullanılır. Ya da bunun gibi ileri yaş mertebelerinden biri olan ve عَتِيًّا olarak isimlendirilen mertebeye ulaşılmasını ifade etmek için kullanılır. Ayette geçen عَتِيًّا kelimesini Übey ve Mücahid¹²⁰ عَسِيًّا olarak okumuşlardır.¹²¹

İbnü'l-Cevzî ise şunları dile getirir: “İbn Abbas ve Mücahit kelimeyi (عَتِيًّا) sîn ile عُسِيًّا şeklinde okumuştur.¹²² Mücahit عَتِيًّا kelimesinin kemiğin kuruması anlamına geldiğini ifade etmektedir. İbn Kuteybe de kelimenin kuru demek olduğunu belirtmektedir. Diğer yandan عَتَا ve عَسَا fiillerinin aynı anlama geldiği de ifade edilmektedir. Zeccâc da bu kelimenin bitmiş sonu gelmiş her şeye denileceğini zikreder. Bu kelimenin mazi muzari ve masdar formları şu şekildedir: عَتَا - يَعْتُو - عَتِيًّا ve عَتُوًّا. (Yine aynı anlama gelen

¹¹⁶ *el-Esvât el-Lugaviyye*, s. 48-75.; *el-Kitab*, c. 4, s. 434.

¹¹⁷ Meryem, 19/8

¹¹⁸ *Bâhiru'l-Burhân*, c. 1, s. 882.

¹¹⁹ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 162.

¹²⁰ Bkz.: Hatip, *Mu'cemu'l-Kirâat*, c. 5, s. 343.; İbn Hâleveyh, *l-rabu'l-Kirâat es-Sebu ve İleliha*, c. 2, s. 12.

¹²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 3, s. 6.

¹²² İbnü'l-Hâim, *et-Tibyân fi Tefsir-i Garibi'l-Kur'an*, s. 223.

عسا kelimesinin masdarı da) عَسُوًّا ve عَسِيًّا şeklinde gelir.”¹²³ Yukarıda zikri geçenlerden hareketle Araplardan gelen dil malzemesinde te ve sîn harfleri arasında ibdâl olduğu açıktır. Bunun sebebi ise bu iki harfin mahreçlerinin birbirine yakın olması ve bazı sıfatlarda da ortak olmalarıdır.

1.6 Sâd ve Tâ Harfleri Arasında İbdâl

Bazı Araplar sâd ve tâ harfleri arasında ibdâle gitmişlerdir. Eski dönem dilcilerine göre sâd harfinin mahreci dilin ucu ve ön dişlerin arasındadır. Tâ harfinin mahreci ise dilin ucu ve ön dişlerin kökü arasındadır.¹²⁴ Ancak bazı modern dönem alimlerine göre mezkûr iki harfin mahreçleri birbirine yakındır. Sâd ve tâ harfleri mahreçleri konusunda dilin ucu noktasında ortaktır. Ancak sâd harfi ön üst veya alt dişlere has iken, tâ harfi ön üst dişlerin köklerine hastır. Yine bu iki harf hems ve ıt bâk sıfatında ortaktırlar.¹²⁵ Eski dönem alimleri ise sâd harfinin rihvet ve hems sıfatına, tâ harfinin de şiddet ve cehr sıfatına sahip olduğunu belirtmekte, bu iki harfin sadece ıt bâk sıfatında ortak olduğunu ifade etmektedirler.¹²⁶ İki harf arasındaki bu mahreç yakınlığı ve bazı sıfatlardaki ortaklıkları iki harf arasında ibdâli mümkün kılmıştır. Nîsâbûrî'nin sâd ve tâ harfleri arasındaki ibdal konusunda dile getirdiği bazı öne çıkan örnekler aşağıdaki gibidir.

1.6.1 حَصَب *Kelimesi*

Nîsâbûrî ayette geçen¹²⁷ حَصَب kelimesi ile ilgili iki görüş zikretmektedir. Bu görüşlerden ilkinde göre kelimedeki sâd harfi tâ harfinden ibdal edilmiştir ki kelimenin aslı حَطْبًا şeklindedir. İkinci görüşe göre ise kelimedeki sâd harfi asıldır. Bunu, Nîsâbûrî şöyle denilmiştir diyerek açıklamaktadır: “يُحْصِبُونَ فِيهَا بِالْحِصَاءِ”.¹²⁸ Nîsâbûrî ilk görüşe göre sâd ve tâ harfleri arasında ibdalın olduğu görüşündedir ve onun tercih ettiği de bu görüştür. Zira ilk görüşü ikinciden önce zikretmiş ve ikinci görüşü edilgen yapıyla(قِيلَ) nakletmiştir.

¹²³ *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, c. 3, s. 121.

¹²⁴ *el-Kitâb*, c. 4, s. 433.

¹²⁵ *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 61-76.

¹²⁶ *el-Kitâb*, c. 4, s. 434.

¹²⁷ *Enbiyâ*, 21/98.

¹²⁸ *Bâhiru'l-Burhân*, c. 2, s. 936.

Nisâbü'rî'nin ilgili kelimedeki iki harf arasında ibdal olduğu görüşünü dil bilginleri, Meâni'l-Kur'an ve tefsir yazarların eserlerinde yer verdiği bilgiler de teyit etmektedir. İlgili kelimedeki (حصب) sâd harfinin tâ harfinden ibdal edildiği görüşüne sahip olanlardan biri de Ferrâ'dır. O bu konuya (حَصَبُ جَهَنَّمَ) ayetinde değinmekte ve şöyle demektedir: الحصب kelimesinin Yemen lehçesinde الحطب olarak söylendiği zikredilmektedir. Ebu Abbas bize bir adamın Hz. Ali'yi (ilgili kelimeyi) tâ ile okuduğunu nakletti. Yine Ebu Abbas Ebu Huveyris'in Hz. Aişe'nin de aynı şekilde tâ ile (حَطَبُ)¹²⁹ okuduğunu nakletti.¹³⁰ Zeccâc da bu ibdâli dile getirerek şunları kaydeder: (حَصَبُ kelimesi) üç vecih üzere okunmuştur. (üç vecih sırasıyla şu şekildedir): حَصَبُ ve حَطَبُ جَهَنَّمَ, حَصَبُ جَهَنَّمَ ve حَطَبُ جَهَنَّمَ. Kim ilgili kelimeyi حَصَبُ şeklinde okursa anlamı “cehenneme atılan her şey” şeklindedir. Kim حَطَبُ şeklinde okursa ayette geçtiği üzere (وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ)¹³¹ anlamı kendisiyle cehennemin yakıldığı şeydir. Kim de حَضَبُ şeklinde okursa anlamı ateşin kendisiyle hareketlenip alevlendiği şey anlamına gelir ki الحَضَبُ kelimesi yılan anlamına gelmektedir.¹³²

Sicistânî de حصب kelimesi ile ilgili şu açıklamaya yer vermektedir: “Denilir ki, حصب ifadesi Habeşçe حَطَبُ جَهَنَّمَ olarak ifade edilir. Buradaki Habeşçe'den kasıt eğer (حطب) kelimesinin aynı lafızla hem Arapça hem de Habeşçe olduğu ise bu bir vecihtir. Veya kasıt eğer (حطب) kelimesinin aslen Habeşçe olduğu sonradan Arapların duyup bu kelimeyi kullanmasıyla Arapça olduğu ise bu da bir diğer vecihtir. Aksi halde Kur'an'da Arapça kelimelerin dışında bir kelime yoktur.”¹³³

Bu noktada sâd ve te harfleri arasındaki ibdalın Arap dilcileri tarafından dile getirildiğini görmekteyiz. Bu dilciler arasında Ferrâ, Zeccâc ve Sicistânî de yer almaktadır. Bu iki harf arasındaki ibdalın sebebi mahreçte ve bazı sıfatlardaki yakınlıktır.

¹²⁹ Bkz.: Hatîp, *Mu'cemu'l-Kurâat*, c. 6, s. 61.

¹³⁰ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 212.

¹³¹ Tahrîm, 66/6.

¹³² Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve I'râbuhu*, c. 3, s. 406.

¹³³ Garîbu'l-Kur'an, s. 194.

1.7 He ve Hâ Harfleri Arasında İbdâl

Mahreçleri aynı olan he ve hâ harflerinin mahreci boğazdır. Eski dönem ve bazı yeni dönem dilcilerinin zikrettiğine göre he harfi boğazın en aşağısından çıkmakta, hâ ise boğazın ortasından çıkmaktadır. Bazı modern dönem dilcilerine göre he harfi gırtlak, hâ ise boğaz harflerindedir.¹³⁴ He ve hâ harfleri rihvet ve hems sıfatlarında da ortaktır.¹³⁵ İbn Sikkît kitabında şunları zikreder: “مدح kelimesi مده olarak da gelir. ما مدح ve مده مدح yerine مدح مدحه (ne güzel medih) derken مدح مدحه de gelebilir.”¹³⁶ Hâ ve he harfleri arasındaki mahreç yakınlığı ve bazı sıfatlarda ortak olmaları hâ harfinin he harfine ibdaline yol açmıştır. Hâ ve he harfleri arasındaki ibdale dair Nîsâbûrî'nin zikrettiği bazı örnekler aşağıdaki gibidir.

1.7.1 فرهين Kelimesi

Nîsâbûrî ayette geçen¹³⁷ فرهين kelimesi ile ilgili iki görüş zikretmektedir. İlk görüşe göre kelimedeki he harfi asıldır ve anlamı “ustalar, uzmanlar” şeklindedir. Diğer görüşe göre ise he harfi hâ harfinden ibdal edilmiştir. Bunu ise Nîsâbûrî şöyle açıklar: Denilmiştir ki (قيل): Hâ ve he harflerinin mahreçlerinin yakınlığından dolayı (فرهين ve فارهين) kelimelerinin manası فرحين ve فارحين şeklindedir. Bunun için Ezd kabilesinden Adî b. Veddâ'nın şu beytini delil olarak zikretmektedir:¹³⁸

لا أَسْتَكِينُ إِذَا مَا أَرْمَةُ أَرَمَتْ ... وَلَنْ تَرَانِي بِخَيْرٍ فَارَةَ اللَّيْبِ¹³⁹

Bu beyitte فَارَةَ kelimesindeki he harfi hâ harfinden ibdal edilmiş olup anlamı beni sevinçli görmezsin (لاتراني فرحا) anlamına gelmektedir.¹⁴⁰ Nîsâbûrî, ilk görüşü ikinci görüşten önce zikretmiş ve ikinci görüşü edilgen yapı (قيل) ile aktarmıştır. Buna göre Nîsâbûrî nezdinde ikinci görüş zayıftır. Ancak ikinci görüş bazı Meâni'l-Kur'an ve tefsir yazarları tarafından da zikredilmiştir. Bu bağlamda Nehhâs şunları zikretmektedir: “(وتنتحونَ من الجبالِ بُيوتا فرهين) Mücahit, bu ayetteki فرهين kelimesinin

¹³⁴ *el-Medhal ilâ İlmi'l-Luga*, s. 55-56.

¹³⁵ *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 88.

¹³⁶ *el-Kalb ve'l-İbdâl*, s. 8.

¹³⁷ Şuarâ, 26/149.

¹³⁸ Adî b. Veddâ'dır ve Ezd kabilesinden bir şairdir. Merzubani'nin zikrettiğine göre kendisi amadır. Bkz.: *Mu'cemu's-Şuarâ*, s. 252.

¹³⁹ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, رف-ر مaddesi, c. 13, s. 522.; Taberî, *Câmiu'l-Beyan an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'an*, c. 17, s. 627.

¹⁴⁰ *Bâhiru'l-Beyân*, c. 2, s. 1044.

anlamının küstah, kibirli olan anlamına geldiğini belirtmektedir. Ebu Cafer de bu şekildeki durumların dilde gerçekleştiğini bilmekteyim demektedir. Bu Ebu Amr ve Ebu Ubeyde'nin sözüdür ki sanki kelimedeki he harfi hâ harfinden ibdal olmuştur. Zira iki harf te boğaz harflerindedir.”¹⁴¹

Mâverdî tefsirinde şunları zikretmektedir: {فَرِهَيْنَ} kelimesinin¹⁴² {فَرِهَيْنَ} olarak okunması durumunda altı vecih söz konusudur: ... bunlardan dördüncüsü فرحين şeklindedir ki bunu İbn Şecere dile getirmiştir.”¹⁴³ İbnü'l-Cevzî ise şunları dile getirir: “İbn Kuteybe فَرِهَيْنَ kelimesinin أَشْرِين (küstah) ve نَطْرِين (kibirli, gururlu) anlamlarına geldiğini ifade eder. Diğer yandan kelimedeki he harfinin hâ harfinden ibdal edildiği zikredilmektedir¹⁴⁴ yani فَرِحِين.”¹⁴⁵

1.8 Sîn ve Sâd Harfleri Arasında İbdâl

Sîn ve sâd harfleri belirli ses sıfatlarında ortaklıklar. Yine eski dönem alimlerine göre bu iki harfin mahreci birdir ve mahreçleri dilin ucu ve üst ön dişlerin üstüdür.¹⁴⁶ Bazı modern dönem alimleri de bu iki harfi eski dönem alimlerine uzak olmayan bir şekilde tanımlayarak şöyle demişlerdir: Bu iki harfin mahreci dilin ucunun üst ön dişlerin kökleriyle bulunduğu yerdir.¹⁴⁷ Onlardan bazıları ise mezkûr iki harfin diş eti harfi olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁸ Eski dönem alimlerinin ve bazı modern dilcilerinin ittifakı üzere sîn ve sâd harfleri safir sıfatına sahip harflerendir.¹⁴⁹ Yine bu iki harf hems ve rihvet sıfatlarında ortak¹⁵⁰ olup yalnızca ıtbâk ve infitah sıfatlarında farklılık arz ederler.¹⁵¹

Kalın sâd harfî, sin harfinde olduğu gibi ıtbak sıfatına sahiptir. Ancak aralarında bir fark vardır ki bu da sâd harfinin mahrecinde dilin bitimi damağa doğru yükselerek

¹⁴¹ Nehhâs, *Meâni'l-Kur'an*, c. 5, s. 97.

¹⁴² Hatip, *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 6, s. 449.; İbn Hâleveyh, *el-Hucce fi'l-Kıraât es-Seb'*, s. 268.

¹⁴³ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, c. 4, s. 183.

¹⁴⁴ İbn Kuteybe, *Garibu'l-Kur'an*, s. 319.

¹⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi'l-İlmi't-Tefsîr*, c. 3, s. 345.

¹⁴⁶ *el-Kıtab*, c. 4, s. 433.

¹⁴⁷ *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 75-76.

¹⁴⁸ *İlmu'l-Esvât*, s. 187.; *el-Medhal ila'l-İlmi'l-Luga*, s. 47

¹⁴⁹ *el-Kıtab*, c. 4, s. 464.; *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 75.

¹⁵⁰ *el-Kıtab*, c. 4, s. 434-435.; *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 75-75.

¹⁵¹ *Şerhu'l-Mufassal*, c. 5, s. 524.

damağa kapanır.¹⁵² Bundan dolayı Sîbeveyh şunları dile getirir: İtbak sıfatı olmasaydı tâ harfî dal harfine, sâd harfî sîn harfine ve zâ harfî de peltek ze harfine dönerdi. Aynı şekilde dâd harfî de ortadan kalkıp kullanılmazdı. Zira bu harfin başka bir mahreci yoktur.¹⁵³ Sâd harfî sîn harfinden bir farkla ayrılmaktadır. Bu fark ıtbâk olup bu fark olmasaydı iki harf arasında bir fark olmazdı. İki harf arasındaki sıfatlar noktasındaki ortaklık sîn harfinin sâd harfine, sâd harfinin de sîn harfine ibdalini mümkün kılmıştır. Sîn ve sâd harfinin ibdaline dair Nîsâbûrî'nin zikrettiği örneklerden bazıları şu şekildedir:

1.8.1 المصيطرون *Kelimesi*

Nîsâbûrî, ayette geçen¹⁵⁴ المصيطرون kelimesinde kitabında yer vermiş ve şunları dile getirmiştir: “Kelimedeki tâ harfinden ve bu harfin ıtbakı talep etmesinden dolayı (sîn harfî) sâd harfine dönüşmüştür.”¹⁵⁵ Nîsâbûrî, ele aldığı المصيطرون kelimesinde sîn ve sâd harfleri arasında bir ibdalın gerçekleştiği görüşündedir. Bu ibdâl, bazı ayetlerde bulunan farklı okunuşların sonucu olarak Meâni'l-Kur'an, tefsir ve dil kitaplarında ele alınmaktadır. Bu minvalde Ferrâ şunları ifade eder: “Ayette geçen المصيطرون (أَسْتَعْلِيَهُمْ) ¹⁵⁶ kelimesi sad ile yazılmıştır. Okunurken sâd ve sîn harfî ile de okunmaktadır. Kisâî sîn ile okumuştur.¹⁵⁷ Buna dair örneklerden biri de بصطة - بصطة kelimesidir. Bazıları sîn ile bazıları da sâd ile yazmaktadır. Okunuşu ise sîn(يَسُط) iledir. Zannediyorum ki bütün bu varyantlar doğrudur.”¹⁵⁸

Zeccâc, Ferrâ'nın zikrettiklerine yakın şeyler söyleyerek şunları dile getirmiştir: “Şöyle denilir: سيطر علينا وتسيطر -aynı şekilde mezkûr kelime- نصيطر olarak da gelir. Yani sîn ve sâd harfî ile gelir. Aslolan ise sîn harfî ile gelmesidir. Nitekim her kendisinden sonra tâ(طاء) harfî gelen her sîn harfinin sâd harfine dönüşmesi caizdir. Bu bağlamda şöyle diyebilirsin سيطر - صيطر، صطا - صطا.”¹⁵⁹ Yine bu konuda İbn Haleveyh şunları aktarır: “(ilgili kelimeyi) sîn ile okuyan kişi kelimenin aslı itibariyle

¹⁵² *el-Medhal ila İlmi'l-Luga*, s. 47.

¹⁵³ *el-Kıtab*, c. 4, s. 481.

¹⁵⁴ *Tûr*, 52/37.

¹⁵⁵ *Bâhiru'l-Burhân*, c. 2, s. 1388.

¹⁵⁶ *Gâşiye*, 88/22.

¹⁵⁷ *Hatîp, Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 10, s. 407.

¹⁵⁸ *Ferrâ, Meâni'l-Kur'ân*, c. 3, s. 93.

¹⁵⁹ *Zeccâc, Meâni'l-Kur'ân ve l'râbuhu*, c. 5, s. 66.

düşünüldüğünde haklıdır. Yine (ilgili kelimeyi) sâd ile okuyan kişi (sâd harfinin) sîn ile hems ve safîr sıfatlarında, tâ ile de itbâk sıfatında ortak olmasından dolayı sîn harfinden ibdal ettiği düşünüldüğünde haklıdır. Çünkü sîn hems sıfatına sahipken, tâ harfi cehr sıfatına sahiptir.”¹⁶⁰

Semîn ise şunları dile getirir: “Kelimedeki (المُصَيِّرُونَ) sîn harfi isti’la harfinden dolayı sâd harfinde dönmüştür. Bu tür durumlarda sîn harfinin sâd harfine dönüşmesi yaygındır. سَقَر → صَقَّر, سُلْح → صَلْح, اسْبَع → اصْبَع, مُسَيِّر → مُصَيِّر” örneklerinde görüldüğü üzere iki harf arasındaki yakınlıktan dolayı sîn, sâd harfine dönüşmüştür. Hişâm ve Kunbul ihtilaf etmeksizin ilgili kelimeyi (المُصَيِّرُونَ) asıl olan sîn harfi ile okumuştur.¹⁶¹ Hafs ise onlardan farklı okumuştur.¹⁶² Yukarıdan hareketle sîn ve sâd harleri arasında ibdâl Arap dili alimlerince de zikredilmiştir. Bu alimler arasında Ferrâ, Zeccâc ve Semîn yer almaktadır. Bu ibdâlin sebebi ise mezkûr iki harfin mahreçte ve bazı sıfatlarda ortak olmasıdır.

2. Sesli Harfler (Harekeler) Arasında İbdâl

Hareke sükûn’un zıddıdır.¹⁶³ Yine harekelerin cehr sıfatına sahip oldukları da bilinmektedir. Harekenin oluşturulmasında hava, boğaz ve ağız bazen de burun aracılığıyla kesintisiz bir akışla engel olmaksızın itilir. Bir sürtünme sesi oluşsun diye hava akıntısı ya tamamen engellenir ya da hava akıntısı sıkıştırılır.¹⁶⁴ Harekeler altıya ayrılır; uzun harekeler: Elif, vâv ve yâ, kısa harekeler ise fetha, damme ve kesradır.¹⁶⁵ Arap dili alimleri çok önceden kısa ve uzun harekeler arası güçlü ilişkiyi fark etmişlerdir. Bu alimlerden biri İbn Cinnî’dir ve şunları dile getirir: “Bil ki harekeler med ve lîn harflerinin bir kısmıdır ki bu harfler elif, yâ ve vâv harfleridir. Bu harflerin sayısı üç olduğu gibi harekeler de üç tür ki bunlar da fetha, kesra ve dammedir. Fetha elif harfinin bir kısmı, Kesra yâ harfinin bir kısmı ve damme de vav harfinin bir

¹⁶⁰ İbn Hâleveyh, *el-Hucetü fi'l-Kıraâti's-Seb'*, s. 63 ve 335.

¹⁶¹ *el-Büdüru'z-Zâhira fi'l-Kıraâti'l-Aşr el-Mütevâtira*, s. 341.; Ayrıca Bkz.: Hatip, Mu'cemu'l-Kıraât, c. 10, s. 407.

¹⁶² Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Masûn fi Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknûn*, c. 1, s. 64 ve c. 10, s. 78.

¹⁶³ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, ك-ح maddesi, c. 10, s. 410.

¹⁶⁴ *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 26.; *el-Medhal ilâ İlmi'l-Luga*, s. 42.

¹⁶⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, c. 3, s. 121-122.; *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 31-33.; Ayrıca Bkz.: *Selman Huseymî, el-Hazfu ve't-Ta'vizu fi'l-Lehecâti'l-Arabiyye*, s. 94-95.

kısımıdır. İlk dönem nahiv alimleri fethayı küçük elif, dammeyi küçük vâv, kesrayı da küçük yâ olarak isimlendirmektedirler. Onlar bu konuda doğru yol üzereydiler.”¹⁶⁶

2.1 İsimlerde Sesli Harf İbdâlleri

2.1.1 العُدوة *Kelimesi*

Nisâbü'rî ayette geçen¹⁶⁷ العُدوة kelimesi için üç görüşe yer vermiştir. Birinci görüşe göre kelime dammeli(العُدوة) olarak, ikinci görüşe kesralı(العُدوة) olarak ve üçüncü görüşe göre fethalı(العُدوة) olarak gelir. Yine bu kelimenin (farklı okunsa da) anlamı birdir ve “vadinin kenarı” anlamına gelmektedir.¹⁶⁸ Bu zikredilenler, kelime hakkında Nîsâbü'rî tarafından dile getirilen üç rivayettir. Kelimeye dair bu bilgileri birçok dilci ve Meâni'l-Kur'an yazarı teyit etmektedir. Bu bilgilerden biri olarak İbn Cinnî şunları zikreder: “... bundan dolayı insanlar (العُدوة kelimesini) dammeli ve kesralı bir şekilde بِالْعُدْوَةِ ve الْعُدْوَةِ olarak okumuşlardır. Onlardan farklı olarak, Katâde, Hasan ve Amr mezkûr kelimeyi بِالْعُدْوَةِ olarak okumuşlardır.¹⁶⁹ Ebu'l-Feth şöyle demiştir: Bu kelimenin üç varyantı bulunmaktadır. Bu durum Arapların kullandıkları في اللين رغوۃ ibaresindeki رغوۃ kelimesini kesralı(رغوۃ), fethalı(رغوۃ) ve dammeli(رغوۃ) olarak zikretmesi gibidir.” Buna benzer şekilde فُعلة, فُعلة ve فُعلة kalıbında gelen kelimeler mevcuttur. Bunlardan biri olarak صفوة kelimesi verilebilir: صِفْوَة, صِفْوَة ve صِفْوَة.”¹⁷⁰

Semîn el-Halebî, ilgili kelimeye dair şu açıklamalara yer verir: “İbn Kesir ve Ebu Amr (العُدوة kelimesini) kesralı bir şekilde الْعُدْوَةِ olarak okumuşlardır. Diğerleri ise dammeli¹⁷¹ okumuşlardır. İki durumda da kelime vadinin kıyısı/kenarı anlamına gelmektedir. Hasan, Zeyd b. Ali, Katâde ve Amr b. Ubeyd kelimeyi fethalı okumuşlardır. Bütün bu varyantların hepsi aynı anlama sahiptir. Bu, dilcilerin çoğunun görüşüdür.”¹⁷²

¹⁶⁶ İbn Cinnî, *Sirru Sinâati'l-İ'râb*, c. 1, s. 33.

¹⁶⁷ Enfâl, 8/42.

¹⁶⁸ *Bâhiru'l-Burhân*, c. 1, s. 568.

¹⁶⁹ Hatip, *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 3, s. 298.

¹⁷⁰ İbn Cinnî, *el-Muhtesib fî Tebyîni Vücuhi Şevâzz'ul-Kıraât ve'l-İdâhu anhâ*, c. 1, s. 280

¹⁷¹ *es-Seba' fî'l-Kıraât*, s. 306.

¹⁷² Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknun*, c. 5, s. 609.

Ebu Hayyân da العُدوة kelimesinde gerçekleşen hareke ibdaline dair şunları dile getirir: “İbn Kesir ve Ebu Amr العُدوة kelimesini kesralı olarak okumuş, diğer yedi kıraat alimi ise ilgili kelimeyi dammeli okumuştur. Hasan, Katade ve Zeyd b. Ali ve Amr b. Ubeyd gibi alimler de mezkûr kelimeyi fethalı okumuştur.”¹⁷³ Dil alimlerinden bazısı da العُدوة kelimesinin yalnızca dammeli ve kesralı okunabileceğini belirtmektedir. Bunlardan biri olarak Ahfeş şunları dile getirir: “{إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا} ayetinde (dammeli) geçen (العُدوة) kelimesini bazıları بِالْعُدْوَةِ kelimesini kesralı olarak okumuştur. Biz de kelimeyi bu şekilde okumaktayız ki bu kelimenin iki farklı varyantıdır.”¹⁷⁴

Zeccâc ise ilgili kelimeye dair şunları aktarır: “{إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا} ayetinde geçen العُدوة kelimesi vadinin kıyısı anlamına gelmektedir. Mezkûr kelime kesralı (عُدْوَة) ve dammeli (عُدْوَة) olarak da zikredilir.”¹⁷⁵ Ebu Mansur el-Ezheri kelimeye dair kıraatleri zikrederek şunları aktarır: “İbn Kesir, Ebu Amr ve Yakup العُدوة kelimesinin ayn harfini kesralı okumuştur. Diğerleri ise ayn harfini dammeli okumuştur.”¹⁷⁶ Kelimenin dameli ve kesralı okunması, kelimenin iki varyantı olduğunu gösterir ki anlamı عُدْوَة الوادي yani vadinin kenarı şeklindedir”¹⁷⁷

2.1.2 الولاية *Kelimesi*

Nîsâbûrî eserinde ilgili ayette geçen¹⁷⁸ “الولاية” kelimesi hakkında şu açıklamalara yer vererek iki görüş zikretmektedir: İlk görüşe göre الولاية kelimesi fethalı (الولاية) okunmakta ve الولي kelimesinin mastarıdır. Kesra (الولاية) ile okunduğunda ise الوالي kelimesinin mastarıdır. Nîsâbûrî'nin tercih ettiği görüş budur. İkinci görüşe göre ise الولاية kelimesinde fetha ve kesra hareketleri arasında ibdal bulunmaktadır. Nîsâbûrî buna göre şunları dile getirir: “Denilmiştir ki; isimlerde الجداية ve الجداية kelimleri, mastarlarda ise الوصاية ve الوصاية kelimleri aynı anlamda olduğu gibi (الولاية-الولاية) kelimleri de aynıdır.”¹⁷⁹

¹⁷³ Ebu Hayyan, *el-Bahru 'l-Muhit fi 't-Tefsîr*, c. 5, s. 327.

¹⁷⁴ Ahfeş, *Meâni 'l-Kur'an*, c. 1, s. 350.

¹⁷⁵ Zeccac, *Meâni 'l-Kur'an ve l'râbuhu*, c. 2, s. 417.

¹⁷⁶ *es-Seba ' fi 'l-Kıraât*, s. 306.

¹⁷⁷ *Meâni 'l-Kıraât*, c. 1, s. 440.

¹⁷⁸ Kehf, 18/44.

¹⁷⁹ *Bâhiru 'l-Burhan*, c. 1, s. 861.

Yukarıda geçenlerden hareketle Nîsâbûrî'nin ilk görüşü, ikinci görüşe tercih ettiğini görmekteyiz. Bu ikinci görüşü meçhul sigası(فيل) ile nakletmesinden anlaşılmaktadır. Bunun yanında birçok Arap nezdinde mezkûr kelimedeki harekeler arasında ibdal bulunmaktadır. Zeccâc'ın *el-Meânî* isimli eserinde şunlar zikredilmektedir: “هُنَالِكَ (هُنَالِكَ) ayetinde geçen الْوَلَايَةَ kelimesindeki vav harfi kesralı ve fethalı okunabilir.”¹⁸⁰ Semîn el-Halebî de ilgili kelimedeki bu şekilde bir ibdalın olduğunu dile getirerek şunları aktarır: “Hamza¹⁸¹ ve Kisai burada ve Kehf suresindeki ayette الْوَلَايَةَ {الْوَلَايَةَ} ilgili kelimeyi kesralı, diğerleri ise fethalı okumuştur. Bu doğrultuda kelimeye dair iki farklı okuyuşun iki farklı lehçe olduğu zikredilmiştir.”¹⁸² Kurtubî de ilgili kelimeyi tefsirde zikrederek şu ifadelerle yer verir: “A'meş, Hamza ve Kisai kelimeyi الْوَلَايَةَ şeklinde kesralı okumuşlardır. Diğerleri ise fetha ile okumuşlardır.”¹⁸³ Kelime iki haliyle de الرِّضَاعَةَ ve الرِّضَاعَةَ kelimelerinde olduğu gibi aynı anlama gelmektedir.”¹⁸⁴

2.1.3 *Kelimesi* سُوى

Nîsâbûrî, ilgili ayette geçen¹⁸⁵ سُوى kelimesi ile ilgili iki görüşe yer vermiştir. İlk görüşe göre kelimedeki sîn harfi dammelidir. İkinci görüşe göre ise sîn harfi kesralıdır. Yine Nîsâbûrî, kelimenin iki şekilde de aynı anlama geldiğini belirtmektedir. Buna göre kelime iki grup arasındaki orta yer olup ikisine de eşit mesafede olma anlamını ifade etmektedir.”¹⁸⁶ Dammeyle(سُوى) ve kesrayla(سوى) olmak üzere iki şekilde de kelimenin aynı olduğunu dile getiren diğer dil ve kıraat alimlerinin dile getirdikleri kelimeye dair yukarıdaki açıklamaları desteklemektedir. Bu alimlerden biri olarak Ferrâ, (مَكَانًا سُوى) ayetinin açıklamasında şunları belirtir: İlgili kelimenin(سُوى) kesralı bir şekilde okunduğu başka bir kıraat de vardır. Ardından şöyle demiştir: سُوى - سُوى kelimleri uzatılmadan okunan iki Arapça kelimedir. İki şekilde de okunmuştur.”¹⁸⁷

Zeccâc da aynı şekilde eserinde سُوى kelimesinin kesra ve dammeyle okunduğunu belirtmiş ve “...ilgili kelime سُوى - سُوى şeklinde okunmaktadır”¹⁸⁸ demiştir. Ezheri de

¹⁸⁰ Zeccâc, *Meânî'l-Kur'an*, c. 3, s. 290.

¹⁸¹ *et-Teyşîr fi'l-Kıraâtî's-Seb'*, s. 143.

¹⁸² Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn fi Ulumi'l-Kitabi'l-Meknun*, c. 5, s. 640.

¹⁸³ Hatîp, *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 5, s. 223.

¹⁸⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 10, s. 411.

¹⁸⁵ Tâhâ, 20/58.

¹⁸⁶ *Bâhiru'l-Burhân*, c. 2, s. 907.

¹⁸⁷ Ferrâ, *Meânî'l-Kur'an*, c. 2, s. 181.

¹⁸⁸ Zeccâc, *Meânî'l-Kur'an*, c. 3, s. 360.

mezkûr kelimedeki kıraatleri eserinde zikrederek şu açıklamalara yer vermiştir: “İbn Kesir, Nâfi, Ebu Amr ve Kisâî سوى kelimesini kesreli(سوى) okumuştur. Diğerleri ise dammeli(سوى) okumuştur.”¹⁸⁹ Ezheri bu açıklamanın ardından kelimenin anlamı ile ilgili Ferra'nın şu sözüne yer verir: “سوى kelimesi iki grup arasındaki orta yeri ifade eder.”¹⁹⁰

2.1.4 سَيْنَاء *Kelimesi*

Nîsâbü'rî ilgili ayette geçen¹⁹¹ سَيْنَاء kelimesi ile ilgili iki görüşe yer vermektedir. İlk görüşe göre kelimedeki sîn harfi, فيعال veznine göre “ديار” ve “قيام” kelimelerinde olduğu gibi fethalı okunmaktadır. Bu görüş Nîsâbü'rî nezdinde daha kuvvetli ve tercihe layık görüştür. İkinci görüşe göre ise kelimedeki sîn harfi, فيعال veznine göre “ديماس” ve “قيراط” kelimelerinde olduğu gibi kesralı okunmaktadır.¹⁹² Nisaburi, birinci görüşü, kelimedeki ibdal olduğunu zikreden ikinci görüşe tercih etmiştir. Ona göre ikinci görüş daha az tercih edilmektedir. Bunu görüşü zikrederken kullandığı meçhul sigasından(قيل) anlamaktayız. Kelimedeki harekeler arası ibdali dil, kıraat ve tefsir alimleri de konu edinmiştir. Onlardan biri olarak Zeccâc şunları dile getirir: “من طور (سَيْنَاء) ayetindeki سَيْنَاء kelimesinin sîn harfi fethalı(سَيْنَاء) da kesralı(سَيْنَاء) da okunmuştur.”¹⁹³ Kirmânî de aynı ayeti ele aldığı kısımda şunları zikreder: “من طور (سَيْنَاء) ayetindeki سَيْنَاء kelimesi fethalı ve kesralı olarak okunmaktadır. Dahhak'a göre bu kelime Nabatça'dır. İkrime'ye göre ise Habeşçe'dir. Doğru görüşe göre bu kelime dağ için kullanılan bir mekan ismidir.”¹⁹⁴

Semîn el-Halebî de سَيْنَاء kelimesi ile ilgili şu bilgileri aktarır: “Bazıları şöyle demiştir: سَيْنَاء kelimesi ile ilgili doğru görüş bu kelimenin yabancı bir kelime olduğu ve Arapların bu kelimeyi kullandığı şeklindedir. Bu kelimenin farklı lehçeleri noktasında ihtilafa düşülmüş ve şöyle denilmiştir. سَيْنَاء kelimesi حَمراء ve صَفراء kelimeleri gibi gelir. Yine bu kelime علباء ve جزباء kelimeleri gibi سِيناء şeklinde gelir. Veyahutta خَنْدِينْ ve حَلِيلْ kelimeleri gibi سَيْنِينْ şeklinde gelir.”¹⁹⁵ Ebu Hayyan el-Endelûsî de tefsirinde

¹⁸⁹ Hatîp, *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 5, s. 444.

¹⁹⁰ *Meâni'l-Kıraât*, c. 2, s. 146.

¹⁹¹ Mu'minûn, 23/20.

¹⁹² *Bâhiru'l-Burhân*, c. 2, s. 974.

¹⁹³ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve l'râbuhu*, c. 4, s. 10.

¹⁹⁴ *Meşâtîhu'l-Egâni fi'l-Kıraât ve'l-Meâni*, s. 290.

¹⁹⁵ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masun*, c. 8, s. 327.

şunları aktarır: “el-Haramiyyan(İbn Kesir ve Nâfi), Ebu Amr ve Hasan mezkur kelimeyi kesralı okumuştur¹⁹⁶ ki bu Benî Kinâne lehçesidir. Hz. Ömer ve diğer yedi kıraat imamı ilgili kelimeyi fethalı okumuştur ki bu da diğer Arapların lehçesidir.”¹⁹⁷

2.1.5 الرَّهْب *Kelimesi*

Nîsâbü'rî ilgili ayette geçen¹⁹⁸ الرَّهْب kelimesine eserinde yer vererek şöyle der: “الرَّهْب kelimesinde farklı lehçeler söz konusudur ki bunlar الرَّهْب ve الرَّهْب şeklidir”¹⁹⁹ Bu açıklama, الرَّهْب kelimesinde damme ve fetha harekeleri arasında ibdal olduğunun bir göstergesidir. Mezkûr ibdale Zeccâc da الرَّهْب kelimesini ele alırken değinmekte olup şunları zikreder: “(وَاضْمُمُ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ) ayetindeki الرَّهْب kelimesi dammeli de okunmaktadır ve الرَّشْد ve الرَّشْد kelimelerinde olduğu gibi aynı anlama sahiptir.”²⁰⁰

Kelimedede gerçekleşen bu ibdale İbn Haleveyh de yer vermektedir. Nitekim şu ifadeleri zikreder: “الرَّهْب kelimesindeki ra harfî dammeli ve fethalı olarak okunmaktadır.²⁰¹...denilmiştir ki kelimenin bu varyantları farklı lehçelerdir.”²⁰² Kirmânî Zeccâc'ın açıklamalarına yakın bir açıklama yaparak şunları dile getirir: “الرَّهْب kelimesi fethalı olarak da okunmuştur ve الرَّهْب kelimesiyle الرَّشْد ve الرَّشْد kelimelerinde olduğu gibi aynı anlama gelmektedir.”²⁰³ Ezherî الرَّهْب kelimesi ile ilgili kıraatlere yer vermiş ve bu bağlamda şunları zikretmiştir: “(من الرَّهْبِ) ayette geçen الرَّهْب kelimesindeki râ ve he harfleri fethalı şekilde okunur. Hafs Asım'dan rivayetle râ harfîni fethalı he harfîni sakin olarak okumuştur. Diğer kıraat imamları ise râ harfîni dammeli, he harfîni de sakin okumuştur.²⁰⁴... Ebu Mansur kelimenin iki varyantının da aynı anlama geldiğini belirtmektedir.”²⁰⁵

¹⁹⁶ Hatip, *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 6, s. 158-159.

¹⁹⁷ Ebu Hayyan, *el-Bahru'l-Muhit fi't-Tefsir*, c. 7, s. 555.

¹⁹⁸ Kasas, 28/32.

¹⁹⁹ *Bâhiru'l-Burhân*, c. 2, s. 1077.

²⁰⁰ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, c. 4, s. 143.

²⁰¹ *es-Seba' fi'l-Kıraât*, s. 493.

²⁰² *el-Hucce fi'l-Kıraât es-Seb'*, s. 277.

²⁰³ *Mefâtihu'l-Egânî fi'l-Kıraât ve'l-Meânî*, s. 277.

²⁰⁴ Hatip, *Mu'cemu'l-Kıraat*, c. 7, s. 39.

²⁰⁵ *Meâni'l-Kıraât*, c. 2, s. 251.

2.1.6 *كَلِمَةِ نُصِبَ*

Nisaburi ilgili aeytte geçen²⁰⁶ نصب kelimesiyle ilgili iki görüş zikretmiştir. İlk görüş göre ilgili kelime dammeli (نُصِبَ) olarak okunmakta ve zarar vermek anlamına gelmektedir. Fethalı olarak okunduğunda ise yorgunluk anlamına gelmektedir. Bu görüş Nîsâbûrî'nin tercih ettiği görüştür. Diğer görüş ise kelimedeki fetha, damme harekesinden ibdal edilmiştir.²⁰⁷ Nîsâbûrî, bu görüşe göre kelimenin iki varyantının da aynı anlama geldiği yönünde görüş bildirenlerin olduğunu nakletmektedir. Bu minvalde Tarafe'ye ait şu beyitten istişhad edilmiştir:

مَنْ عَائِدِي اللَّيْلَةَ أَمْ مَنْ نَصِيحُ بِتُّ بِنُصْبٍ فُفُوَادِي قَرِيحُ²⁰⁸

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı üzere Nîsâbûrî ilk görüşü, harekeler arasında ibdal olduğunu söyleyen ikinci görüşe tercih etmektedir. Zira ikinci görüşü meçhul sigâ ile aktarması bu görüşü zayıf olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Dilciler ve Meâni'l-Kur'an yazarlarının birçoğu نصب kelimesinde hareke ibdali olduğu görüşündedir. Bunlardan biri olarak Ferrâ şunları zikreder: “(بِئُصْبٍ وَعَذَابٍ) ayetinde kıraat imamları نصب kelimesindeki nûn harfinin dammeli okunması noktasında icma etmişlerdir. Bunun yanında onlar Ebu Cafer el-Medenî'nin kelimedeki nûn ve sâd harflerini fethalı okuduğunu zikretmektedirler.²⁰⁹ Kelimenin her iki şekli de aynı anlama sahiptir. الصُّلْبُ ve الرُّشْدُ - الرُّشْدُ، العَدَمُ - العُدْمُ، الحَزْنُ - الحُزْنُ، النَّصْبُ ve التُّصْبُ kelimeleri mesabesinde dir.”²¹⁰ Zeccâc da onu takip ederek نصب ve نُصِبَ kelimelerinin aynı anlama geldiğini belirtmektedir.²¹¹ Kirmânî (بِئُصْبٍ وَعَذَابٍ) ayeti ile ilgili Ferrâ'nın zikrettiklerine benzer açıklamaları dile getirir: “نُصِبَ ve نُصِبَ kelimeleri الحُزْنُ - الحَزْنُ kelimeleri gibidir.”²¹² Zemahşerî de ilgili kelimeye dikkat çekerek şu bilgileri aktarır: “نُصِبَ ve نُصِبَ kelimeleri الرُّشْدُ - الرُّشْدُ kelimeleri gibi olup aynı anlamı ifade etmektedir.”²¹³

²⁰⁶ Sâd, 38/41.

²⁰⁷ *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1244.

²⁰⁸ Tarafe, *Dîvan-ı Tarafe*, s. 16.

²⁰⁹ Hatîp, *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 8, s. 105.

²¹⁰ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 406.

²¹¹ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve l'rabuhu*, c. 4, s. 334.

²¹² *Meşâtilhu'l-Egâni fi'l-Kıraât ve'l-Meâni*, c. 1, s. 353.

²¹³ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, c. 4, s. 97.

2.1.7 الضعف *Kelimesi*

Daha önce Nîsâbü'rî, نُصِبْ kelimesine dair açıklamalarında şunları aktarmıştı: “نُصِبَ ve نَصَبْ kelimeleri الضَّعْف ve الضَّعْف kelimelerinde olduğu gibi aynı anlama sahiptir.”²¹⁴ Bunun yanında başka bir yerde ise şunları zikretmişti: “الزُّهْب ve الزُّهْب kelimeleri الضَّعْف ve الضَّعْف kelimeleri gibidir.”²¹⁵ Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere Nîsâbü'rî ضَعْف kelimesinde damme ve fetha arasında ibdal olduğu görüşündedir.

İlgili kelimedeki ibdale birçok Alim kitabında yer vermiştir. Bunlardan biri de Zeccâc'dır. Nitekim o mezkur kelime ilgili şu açıklamalara yer verir: Bir hadiste İbn Ömer'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: Hz. Peygamber(s.a.v)'e (اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ) ayetini okudum. Bana مِنْ ضَعْفٍ olarak okuttu. Atiyye, İbn Ömer'e مِنْ ضَعْفٍ şeklinde okumuş bu da onu üzerinde ona مِنْ ضَعْفٍ olarak okutmuştur. İbn Ömer Atiyye'ye şöyle demiştir: Ayetin bu kısmını Hz. Peygamber(s.a.v)'e مِنْ ضَعْفٍ olarak okudum o da bana iki defa مِنْ ضَعْفٍ olarak okutmuştur. Atiyye'nin İbn Ömer'den naklettiği hadise göre ilgili kelime dammeli(مِنْ ضَعْفٍ) okunmaktadır. Bunun yanında ilgili kelimenin dâd harfi fethalı²¹⁶ da okunmuştur.”²¹⁷

Ebu Ali el-Farisi de bu kelime ilgili açıklamalarda bulunmuş ve şunları aktarmıştır: “(اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ) ayetteki ضَعْف kelimesindeki dâd harfinin dammeli mi yoksa fethalı mı olduğu noktasında ihtilafa düşülmüştür. Bu bağlamda Asım ve Hamza ضَعْف kelimesindeki dâd harfini fethalı okumuştur. Diğer kıraat alimleri ise mezkûr kelimedeki dâd harfini dammeli olarak okumuştur. Hafs ضَعْف kelimesindeki dâd harfini dammeli okumuştur.”²¹⁸ Ebu Ali kelimenin bu iki varyantının الْفَقْر ve الْفَقْر kelimeleri gibi iki lehçe olduğunu zikretmiştir.”²¹⁹ Konuyla ilgili olarak başka bir yerde ise şunları zikreder: “الشُّهْد - الشُّهْد ve الدُّف - الدُّف, الْفَقْر - الْفَقْر, الْكُرْه - الْكُرْه, الضُّعْف - الضُّعْف” kelimelerinde sanki İbn Kesir'in kıraatine göre fetha okumak daha evladır. Çünkü

²¹⁴ *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1244.

²¹⁵ *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1077.

²¹⁶ *es-Seba fi'l-Kıraât*, s. 508.

²¹⁷ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, c. 4, s. 191.

²¹⁸ Mısır Mushaflarındaki Hafs rivayeti hocası Asım'a uygun olarak ilgili kelime fethalı olarak yazılıdır. Bkz.: *en-Neşr fi'l-Kıraâti'l-Aşr*, c. 2, s. 345.

²¹⁹ *el-Hucce li'l-Kıraati's-Seba'*, c. 5, s. 450.

onun kıraati Ehl-i hicazın kıraatidir ve onu esas almak daha gereklidir ki nitekim Kur'an bu lehçe üzerine inmiştir.”²²⁰

İbn Atiyye ise tefsirinde değindiği ضعف kelimesi ile ilgili şunları ifade eder: “Kıraat alimleri ve birçok kişi ضعف kelimesindeki dâd harfini dammeli okumuştur.²²¹ Asım ve Hamza dâd harfini fethalı okumuştur ki bu İbn Mesud ve Ebu Reca kıraatidir. Dâd harfinin dammeli okunması daha doğrudur.”²²²

2.1.8 فَوَاقِ *Kelimesi*

Nîsâbûrî, ilgili ayete geçen²²³ “فَوَاقِ” kelimesi ile ilgili iki görüş zikretmiştir. Birinci görüşe göre فَوَاقِ kelimesinde damme ve fetha hareketleri arasında ibdal bulunmaktadır. Bunu şöyle açıklar: “عَمَار ve عَمَار kelimesinde olduğu gibi (فَوَاقِ) kelimesindeki fe harfi dammeli ve fethalı okunur.” O bu görüşü tercih etmektedir. Diğer görüşe göre ise فَوَاقِ kelimesinde hareketler arası ibdal olmayıp hareketler değiştiğinde anlam da değişmektedir. Nîsâbûrî bu noktada şu açıklamaya yer verir: “Denildi (قبل) ki: Dammeli okunan الفَوَاقِ kelimesi sağım arasındaki zaman, sütün memeye kadar dolup toplanması gibi anlamlara gelmektedir. (fethalı okunan) الفَوَاقِ kelimesi ise الجواب - الإجابة kelimelerindeki gibi الإفاقة (uyandırmak) kelimesinden mastardır.”²²⁴

Yukarıda aktarılanlardan hareketle Nîsâbûrî’ni birinci görüşü ikici görüşe tercih ettiğini görmekteyiz. Nitekim o ikinci görüşü, söyleyeninin bilinmemesinden dolayı meçhul sigası ile aktarmıştır. Bu durum ikinci görüşü zayıf addettiğine işarettir. فَوَاقِ kelimesindeki zikredilen bu ibdal çokça dillendirilmiştir. Taberî tefsirinde şunlar dile getirilir: “{ مَا لَهَا مِنْ فَوَاقِ } ayetinde geçen فَوَاقِ kelimesi ile ilgili Kûfeliler kelimenin fethalı ve dammeli halindeki anlamları birdir demiştir. Nitekim onlara göre bu السَّوَابِ - قَصَاصِ - قَصَاصِ - جَمَامِ - جَمَامِ - السَّوَابِ - فَوَاقِ kelimesinde olduğu gibi فَوَاقِ kelimesine ait iki lehçedir. Bu şekildeki kelimeleri değerlendirirken doğru olan "kelimenin iki lehçesi vardır" demektir. Çünkü biz mütekaddim alimlerden hiçbirinin, mezkûr kelimelerin

²²⁰ *el-Hucce li'l-Kıraati's-Seba'*, c. 3, s. 79.

²²¹ Hatip, *Mu'cemu'l-Kıraat*, c. 7, s. 176-177.

²²² İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, c. 4, s. 343.

²²³ Sâd, 38/15.

²²⁴ *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1232.

kıraatleri noktasında ihtilaf etmelerine rağmen kelimelerin fethalı ve dammeli olmaları durumunda anlamlarını tefrik ettiğini görmedik.”²²⁵

Semîn el-Halebî de الفُواق ve فُواق kelimelerine değinerek şunları zikretmiştir: “Denilmiştir ki iki kelime de farklı iki lehçe olup anlamları aynıdır.”²²⁶ Ezherî ise mezkûr kelimedeki kıraatlerden bahsederek şunları dile getirmiştir: “Hamza ve Kisai (مَا لَهَا مِنْ فُواقِ) ayetinde ilgili kelimedeki fe harfini dammeli okumuşlardır. Diğerleri ise fetha ile okumuştur.”²²⁷ Ebu Mansur dammeli olarak okunan الفُواق kelimesinin devenin memeleri arasındaki şey anlamına geldiğini belirtir. فُواق ve فُواق aynı kelimenin farklı lehçeleridir.”²²⁸

2.1.9 الخُجرات *Kelimesi*

Nîsâbûrî, ilgili ayette geçen²²⁹ الخُجرات kelimesine eserinde değinerek şunları zikretmiştir: “الخُجرات ve الخُجرات kelimelerinin ikisi de حُجرة kelimesinin çoğuludur.”²³⁰ Nîsâbûrî, الخُجرات kelimesinde damme ve fetha hareketleri arasında ibdal olgusu olduğu görüşündedir. Mezkûr kelimedeki ibdalın olduğunu dil bilginleri, Meâni'l-Kur'an ve tefsir yazarları tarafından dile getirilmiştir. Bunlardan biri olarak Ferra şunları zikretmektedir: (مِنْ وَرَاءِ الخُجراتِ) ayetinde geçen الخُجرات kelimesindeki hâ ve cîm harfleri dammeli okunmaktadır. Bazı Araplar ise (fethalı olarak) şöyle der: الخُجرات - الرُّكبات²³¹ Semîn el-Halebî aynı ayetin tefsirinde şunları zikretmektedir: “الخُجرات kelimesinde genel görüş iki damme ile okunmasıdır. Ebu Cafer ve Şeybe'ye göre cîm harfi fathalı okunmaktadır.”²³² İbn Ebi Uble'ye göre ise cim harfi sakin okunmaktadır. Bu üç varyant kelimenin farklı lehçeleridir.”²³³

İbn Kuteybe eserinde ilgili kelimeye yer vererek şunları zikretmektedir: “إِنَّ الَّذِينَ (يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَاءِ الخُجراتِ) ilgili kelimenin tekili ظلمة ve ظلمات kelimelerinde olduğu gibi

²²⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 20, s. 35.

²²⁶ Semîn, *ed-Durru'l-Masûn*, c. 6, s. 363.; İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'an*, c. 1, s. 325.

²²⁷ Hatîp, *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 8, s. 87.

²²⁸ *Meâni'l-Kıraât*, c. 2, s. 325.

²²⁹ Hucurât, 49/4.

²³⁰ *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1339.

²³¹ Ferrâ, *Meâni'l-Kıraât*, c. 3, s. 70.

²³² Hatîp, *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 9, s. 77.

²³³ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn*, c. 10, s. 6.

şeklinde de okunmaktadır. الحُجْرَاتِ şekline de okunmaktadır. رُكْبَاتِ kelimesi de bu şekildedir ki şu beyitte geçmektedir²³⁴:

ولمَّا رَأَوْنَا بَادِيًا رُكْبَاتُنَا ... عَلَى مَوْطِنٍ لَا نَخْلُطُ الْجَدَّ بِالْهَزْلِ²³⁵

2.2 Fiillerdeki Sesli Harf İbdalleri

2.2.1 سَفِهَ Kelimesi

Nisaburi ilgili ayette geçen²³⁶ سَفِهَ kelimesine değinerek şu iki görüşü zikretmiştir: İlk görüşe göre سَفِهَ kesra ile okunur. İkinci görüşe göre ise dammeli(سَفُهْ) okunmaktadır. Nisâbü'rî, ikinci görüşü tercih etmektedir. O bu görüşü İbn Arabî'den²³⁷ nakletmekte ve şunları belirtmektedir: “سفه الرجل ibaresi adamın bir şey bilmemesini ifade etmektedir. Bu fiilin mastarı سفاهة şeklindedir. Yine سفه نفسه ibaresi kendini bilmemek anlamına gelmektedir.²³⁸ Nisâbü'rî bu anlamı delillendirmek için şu beyti zikretmiştir:

هيهات قد سفهت أمية رأيها فاستجهلت حلماتها سفهاؤها²³⁹

Yukarıda zikredilenlerden hareketle ilgili fiilin aynu'l-fiilinde(he harfi) damme ve kesra hareketleri arasında ibdal olduğunu görmekteyiz. Bu, üç harfli mücerred fiil babları açısından (فعل - فعل) bu şekildedir. Fiildeki hareke ibdalini dil, Meâni'l-Kur'an ve tefsir yazarlarının mezkûr fiil ile ilgili açıklamaları desteklemektedir. Bu alimlerden biri de Ahfeş'tir. Nitekim o kitabında سفه fiilinden bahsetmiş ve birçok görüş zikretmiştir. Bu çerçevede o şunları dile getirmiştir: “(إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ)”, Şöyle demen daha uygundur: ayette geçen سَفِهَ fiili سَفُهْ fiilinin yerine geçmiştir. Çünkü سَفُهْ fiili müteaddi değildir. Bundan dolayı سَفِهَ fiili نَفْسِهِ ve رَأْيِهِ kelimelerine müteaddi

²³⁴ Garîbu 'l-Kur'an, c. 1, s. 415.

²³⁵ Beyit Amr b. Şe'su'l-Esedî'ye aittir. Bkz.: Sirâfi, Şerhu Ebyâti Sibeveyh, c. 2, s. 221.

²³⁶ Bakara, 2/130.

²³⁷ Tam adı, Muhammed b. Zeyyad İbn el-A'râbî'dir. Kufe ehlinde olup, ravi, nesep ve dil alimidir. Meâni 'ş-Şi'r ve 'n-Nevâdir isimli bir eseri bulunmaktadır. Diğer eserleri için Bkz.: Vefayâtu 'l-A'yan, c. 4, s. 306.; Zirikli, A'lâm, c. 6, s. 130-131.

²³⁸ Bâhiru 'l-Burhan, c. 1, s. 139-140.

²³⁹ Lisânu 'l-Arab, ر-فك maddesi, c. 5, s. 148.; İlgili beyit bazı kelimelerde farklılıklarla birlikte şu eserde de geçmektedir: Tabakâtu Fuhûli 'ş-Şuarâ, c. 2, s. 365.

kılınmıştır. Bu şekilde müteaddi olmadıklarında anlamı سَفِهَ gibi olan fiillerdeki benzer durumlar söz konusudur.”²⁴⁰

Zeccâc da bu konuda Ahfeş’i takip ederek şunları dile getirmiştir: (سَفِهَ نَفْسَهُ) ayette geçen bu ifade سَفِهَ فِي نَفْسِهِ ibaresiyle aynı anlamdadır. Ancak, başka yerlerde harfi cerlerin hafzedildiği gibi burada da فِي harfi ceri hafzedilmiştir. Allah Teâla bir ayetinde şöyle buyurmuştur: “(وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ)”²⁴¹ Bu ayette (ilgili kısım lam harf-i ceri ile) تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ olarak gelmeliydi. Ancak harf-i cer burada zarfın dışında bir durumda hafzedilmiştir.”²⁴² İbn Manzûr سَفِهَ fiili ile ilgili şunları zikretmiştir: “سَفِهَ fiili dammeli olarak gelir(سَفِهَ) ve mastarları سَفَاهَ ve سَفَاهَةٌ şeklindedir. Yine aynı fiil kesralı olarak (سَفِهَ) gelir ve mastarı سَفِهَ şeklinde gelir. Fiilin bu iki varyantı kelimeye ait iki farklı lehçedir.”²⁴³ Kurtubî tefsirinde mezkûr fiile dair şunları aktarır: “Sa’leb ve el-Müberrid سَفِهَ fiilinin müteaddi olduğunu, سَفِهَ fiilinin ise müteaddi olmadığını zikretmiştir.”²⁴⁴

2.2.2 Kelimesi يَعْزُشُونَ

Nîsâbûrî, ilgili ayette geçen²⁴⁵ يَعْزُشُونَ kelimesine eserinde yer vererek şunları zikretmiştir: يَعْزُشُونَ ve يَعْزُشُونَ fiilleri birdir. Bu açıklamaya يَصِدُونَ kelimesi ile ilgili bilgi verirken yer vermiş ve şunları aktarmıştır: “Denilmiştir ki: يَعْزُشُونَ ve يَعْزُشُونَ fiillerinde olduğu gibi يَصِدُونَ ve يَصِدُونَ fiilleri de bir ve aynıdır.”²⁴⁶ Nîsâbûrî mezkûr fiilde kesra ve damme arasında ibdal olduğunu düşünmektedir. Bu fiildeki hareketler arası ibdali ilgili fiili ele alırken bazı dil, Meâni’l-Kur’an yazarları ve kıraat alimleri de dile getirmiştir. Bunlardan biri olarak Ahfeş şunları zikreder: “{وَمَا كَانُوا يَعْزُشُونَ} ayetteki يَعْزُشُونَ fiili يَعْزُشُونَ olarak da gelmektedir ve bu iki fiile ait ayrı iki lehçedir. Aynı şekilde يَنْفُرُ - يَنْفُرُ - يَعْكُفُ - يَعْكُفُ - يَحْشُرُ - يَحْشُرُ , نَبْطُشُ - نَبْطُشُ fiilleri de bu şekildedir.”²⁴⁷ Zeccac mezkûr fiil ile ilgili şunları ifade eder: “يَعْزُشُ fiilinin عَرَشٌ ve

²⁴⁰ Ahfeş, *Meâni’l-Kur’an*, c. 1, s. 157-158.

²⁴¹ Bakara, 2/233.

²⁴² Zeccâc, *Meâni’l-Kur’an*, c. 1, s. 210.

²⁴³ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, ف-س maddesi, c. 13, s. 499.

²⁴⁴ Kurtubi, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’an*, c. 2, s. 132.

²⁴⁵ A’râf, 7/137.

²⁴⁶ *Bâhiru’l-Burhan*, c. 2, s. 1298.

²⁴⁷ Ahfeş, *Meâni’l-Kur’an*, c. 1, s. 335.

يَعْرِشُ olmak üzere iki muzârîsi bulunmaktadır. Anlamı بنى (bina etmek) fiili ile aynıdır.”²⁴⁸

Nehhâs da aynı ayetin açıklamasında şunları dile getirir: “{وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ} ayetinde geçen يَعْرِشُونَ kelimesi fasih bir lehçedir. Kisâî ise يَعْرِشُونَ kelimesi ile ilgili şu açıklamaya yer vermektedir: “Benî Temîm kabilesi mezkûr fiili يَعْرِشُونَ olarak telaffuz etmektedir. Asım da ilgili kelimeyi bu şekilde okumaktadır. Aynı şekilde denilmiştir ki; يَعْرِشُونَ fiilinin يَعْرِشُونَ ve يَعْرِشُونَ olmak üzere iki varyantı vardır ve mastarları da فعول kalıbında gelir.”²⁴⁹ Ebu Mansur el-Ezherî de يَعْرِشُونَ fiilindeki kıraatleri zikretmiş ve bu bağlamda şunları aktarmıştır: İbn Amir ve Ebu Bekir, Asım’dan rivayetle râ harfini dammeli bir şekilde يَعْرِشُونَ olarak okumuştur.²⁵⁰ Yine onlar, kelimenin geçtiği diğer bir sûre olan Nahl suresinde²⁵¹ de dammeli okumuşlardır. Diğer kıraat imamları ise kelimenin geçtiği iki surede de râ harfini kesralı okumuştur.²⁵² Fiilin bu iki varyantı bilinen iki farklı lehçesidir.”²⁵³

2.2.3 يَعْرِشُونَ Kelimesi

Nîsâbûrî, ilgili ayette geçen²⁵⁴ يَعْرِشُونَ fiilinin dammeli ve kesralı olarak geldiğini belirtmektedir. Bunu bir grup fiil hakkında açıklama yaparken zikretmiştir. Bu fiiller şu şekildedir: يَعْرِشُونَ - يَعْرِشُونَ - يَصُدُونَ. Bu bağlamda Nîsâbûrî, يَعْرِشُونَ fiilinin يَعْرِشُونَ olarak geldiğini belirtmiştir.²⁵⁵ O, bu fiilde kesra ve damme hareketleri arasında ibdal olduğunu düşünmektedir. Daha önce Ahfeş’in hareketler arasında ibdal olduğunu zikrettiği fiil grubu arasında يَعْرِشُونَ - يَعْرِشُونَ fiili de bulunmakta olduğunu görmüştük.²⁵⁶ Yine aynı fiile Zeccac da şu ayetin açıklamasında şu şekilde yer vermiştir: “(يَعْرِشُونَ) (يَعْرِشُونَ) Bir şeye yapışıp devam eden kimseyi ifade için عَكَف fiili kullanılmaktadır. Bu fiilin يَعْرِشُونَ ve يَعْرِشُونَ olmak üzere iki muzârîsi bulunmaktadır. Mezkur anlamından

²⁴⁸ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, 317.

²⁴⁹ Nehhâs, *I'râbu'l-Kur'an*, c. 2, s. 69.

²⁵⁰ *es-Seba' fi'l-Kıraât*, s. 374.

²⁵¹ Nahl, 16/68.

²⁵² Hatîp, *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 3, s. 145.

²⁵³ *Meâni'l-Kıraât*, c. 1, s. 421.

²⁵⁴ A'râf, 7/138.

²⁵⁵ *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1298.

²⁵⁶ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 335.

dolayı mescide sürekli devam eden kimseye معتكف (itikaf eden) denir.”²⁵⁷ Kelimeyle ilgili bu açıklamalara Kirmânî de değinmiştir.²⁵⁸

Aynı ayette İbn Hâleveyh şunları dile getirmiştir: “(يعكفون) (يعكفون على أصنام لهم)” aynı’l fiil olan kef harfi dammeli ve kesralı okunmakta olup bu ikisi ayrı lehçelerdir.”²⁵⁹ Ezherî يعكفون fiilindeki kıraatlere eserinde yer vermiştir. Bu bağlamda o يعرشون fiilindeki kıraatleri zikrettikten sonra şunları aktarmıştır: “يعرشون fiilindeki durum يعكفون ve يعكفون fiillerinde de geçerlidir. Hamza ve Kisâî kef harfini kesralı bir şekilde يعكفون olarak okumuştur. Abdulvaris Ebu Amr’dan bu şekilde rivayet etmiştir.²⁶⁰ Diğer kıraat alimleri²⁶¹ ise (dammeli olarak) يعكفون şeklinde okumuşlardır.”²⁶²

2.2.4 *يصدون Kelimesi*

Nisâbûrî, ilgili ayette geçen²⁶³ يصدون kelimesi ile ilgili iki görüşe yer vermiştir. İlk görüşe göre bu fiilde harekeler arası ibdal yoktur. Buna göre o şunları zikreder: “يصدون anlamı yüksek sesle bağırarak anlamına gelmektedir. التصدية (sesin yankı yapması, ıslık, alkışlamak) kelimesi bu kelimenin türevlerindedir.”²⁶⁴ Diğer görüşe göre ise bu fiilde harekeler arası ibdal bulunmaktadır.

Nisâburi bunu şu şekilde beyan eder: “Denilmiştir ki: يصدون ve يصدون bir ve aynı kelimedir.”²⁶⁵ Nisaburi’nin kelimenin yüksek sesle bağırarak anlamına geldiği görüşünü takdim şeklinde, bu görüşü tercih ettiğine dair bir gösterge bulunmaktadır. Nitekim bu görüşü, kelimedeki harekeler arası ibdal olduğunu belirten ve meçhul sigâ (قيل) ile zikrettiği diğer görüşten önce takdim etmiştir.

Arap dil alimlerinin çoğu يصدون kelimesindeki ibdalın Araplar tarafından bilindiği görüşündedir. Bu bağlamda Ferra şunları dile getirir: “(إذا قومك منه يصدون)” ayette geçen

²⁵⁷ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 371.

²⁵⁸ *Meşâtilhu'l-Eğâni fi'l-Kıraât ve'l-Meâni*, s. 242.

²⁵⁹ *el-Hucce fi'l-Kıraâti's-Seb'*, s. 162.

²⁶⁰ Hatip, *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 3, s. 146.

²⁶¹ Diğer alimlerden kasıt: İbn Kesir, İbn Amir, Ebu Amr, Nâfi, Asım, Ebu Cafer ve Yakup'tur. Bkz.: Hatip, *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 3, s. 147.

²⁶² *Meâni'l-Kıraat*, c. 1, s. 421.

²⁶³ Zuhurf, 43/57.

²⁶⁴ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 3, s. 26.

²⁶⁵ *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1297.

fiil *يُصَدُّونَ* şeklinde de gelmektedir. Araplar bu fiili *يَصِدُّ* ve *يُصَدُّ* olarak da kullanmışlardır.”²⁶⁶ İbn Hâleveyh de mezkur fiilin kesralı ve dammeli olduğunu belirterek²⁶⁷ şunları ifade eder: “(bu fiilin) sad harfî kesralı ve dameli olarak okunur.”²⁶⁸ Ahfeş Meâni'l-Kur'an isimli eserinde şunları dile getirir: “يَحْتَشِرُ ve يَحْتَشِرُ dendiği gibi *يُصَدُّونَ* ve *يَصِدُّونَ* de denilmektedir.”²⁶⁹ Zeccâc da *يَصِدُّونَ* fiili ile ilgili şunları zikretmektedir: “*يَصِدُّونَ* fiili sad harfinin dammesiyle *يُصَدُّونَ* şeklinde okunmaktadır. Kesralı okunuşu daha fazladır. İkisinin de anlamı yüksek ses, gürültü çıkarmaktır.”²⁷⁰

2.2.5 فاعثلوه *Kelimesi*

Nîsâbûrî, eserinde ilgili ayette geçen²⁷¹ فاعثلوه kelimesinden bahsetmiştir. Bu bağlamda o şunları dile getirir: “فاعثلوه onu şiddetli ve sert bir biçimde itin anlamına gelmektedir. Fiilde geçen te harfinin dammeli olarak gelmesi farklı bir lehçedir. Ancak te harfinin kesralı gelmesi daha meşhurdur.”²⁷² Nîsâbûrî, bu kelimede kesra ve damme hareketleri arasında ibdal olgusunun bulunduğunu düşünmektedir. Ancak o, kelimenin kesralı halinin daha meşhur olduğu görüşündedir. İbn Haleveyh de bu kelimede gerçekleşen bu ibdale yer vermiştir. O bu noktada şunları dile getirir: “فاعثلوه ayette geçen bu fiildeki te harfî kesralı ve dammeli okunmaktadır ki bu ikisi de farklı iki lehçedir. Buna örnek fiiller, يَغْرَثُونَ ve يَعْكُفُونَ fiilleridir.”²⁷³

Ezherî mezkûr fiildeki kıraatleri şu şekilde dile getirmiştir: “(حُدُوهُ فَاعَثَلُوهُ) ayette geçen فَاعَثَلُوهُ fiilindeki te harfini İbn Kesir, Nafi, İbn Amir ve Yakup dammeyle (فاعثلوه) şeklinde okumuştur. Diğerleri²⁷⁴ ise te harfini kesralı (فاعثلوه) olarak okumaktadır. Ebu Mansur kelimenin iki varyantı kelimeye ait iki lehçedir değerlendirmesinde bulunmaktadır. Nitekim عثل mazi fiilinin يعثل ve يعثل olmak üzere iki fiil-i muzârisi vardır.”²⁷⁵ Taberî ise tefsirinde bu fiile, şu şekilde yer vermiştir: “{فاعثلوه} kelimesinde iki lehçe söz konusudur: Te harfî kesralı okunur.”²⁷⁶ Bu bazı Mekke ve Medine ehlinin

²⁶⁶ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 3, s. 73.

²⁶⁷ *es-Seba' fi'l-Kıraât*, s. 587.

²⁶⁸ *el-Hucce fi'l-Kıraati's-Seb'*, s. 322.

²⁶⁹ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 515.

²⁷⁰ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, c. 4, s. 416.

²⁷¹ Duhân, 44/47.

²⁷² *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1306.

²⁷³ *el-Hucce fi'l-Kıraati's-Seb'*, s. 324.

²⁷⁴ Hatip, *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 8, s. 437-438.

²⁷⁵ *Meâni'l-Kıraât*, c. 2, s. 372.

²⁷⁶ Bu Asım, Ebu Amr ve Hamza ve Kisâi kıraatidir. Bkz...: *es-Seba' fi'l-Kıraati's-Seb'*, s. 593.

kıraatidir. Bu kelimenin kıraati noktasında bize göre doğru olan bu kelimenin iki lehçesinin Araplarca bilindiğidir. Nitekim, عَتَلْ fiilinin يَعْتَلُ ve يَعْتَلُ olmak üzere iki muzarisi vardır.”²⁷⁷

Yukarıda zikredilenlerden hareketle ibdal olgusunun *Bâhiru'l-Burhan* adlı eserde birçok örnekte açıkça bulunduğunu görmekteyiz. Bu bölümde ibdâl olgusu iki kısımda ele alınmıştır. İlk kısım sessiz harflerde ibdâl konusu kapsamında on kelimeyi içermektedir. İkinci kısım sesli harflerde (harekeler) ibdal konusu kapsamında on dört kelime içermektedir.

²⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, c. 21, s. 60.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FONETİK BAŞKALAŞIM

I. Fonetik Başkalaşım Olgusu

1. Tanımı

Fonetik başkalaşım, dil ve fonetik incelemeleri sahasına modern dönemde giren kavramlardan biri olarak kabul edilir. Aynı şekilde dile ait seslerin yan yana gelmesi ile bilinen, modern dönem dilcilerinin önem verdiği, kendisi ile birçok ses olgusunun açıklandığı esaslardan biridir. Nitekim bu olgu çağdaş dilbilimciler arasında oldukça popülerdir.

Fonetik başkalaşım terimi: Herhangi bir kelimedeki birbirine tam benzeyen iki sesin esas alınarak seslerden birinin başka bir sese dönüştürülmesini ifade eder. Genellikle birbirine tam benzeyen sesler ya uzun ünlü sesler ya da orta seslerden olur ki bunlar lâm, mîm, nûn ve râ sesleridir. Buna قِرَاط ve دِنَار kelimelerinin yerine قِيرَاط ve دِينَار kelimelerinin kullanılması örnek verilebilir.²⁷⁸ Fonetik başkalaşıma başka bir örnek ise şudur: لعلي أرزق → أسافر لعني أرزق.²⁷⁹ Ferezdak şu beyti zikretmektedir:

أَلَسْتُمْ عَائِجِينَ بِنَا لَعْنَا نَرَى الْعَرَصَاتِ أَوْ أَثَرَ الْخِيَامِ²⁸⁰

Ferezdak'a göre beyitte geçen لَعْنَا kelimesinden kasıt لَعْل kelimesidir. Cevherî, لعلي ve لعني kelimelerinin aynı anlama geldiğini belirtmektedir. Bu harflerin çokça kullanımından (kesret-i istimal) dolayı mezkûr kelimedeki harflerin şeddeli olarak kullanımı dile ağır gelmektedir. Çünkü lâm harfi nun harfine yakındır.²⁸¹ İbrahim Enis fonetik başkalaşım için şunları dile getirmektedir: “Fonetik başkalaşım: Bazen bir kelime, birbiriyle tamamen benzeşen iki harf içerebilir. İşte bu durumda benzeşen

²⁷⁸ Mecelletü Mecmeu'l-Lugati'l-Arabiyye, Kahire, sayı 33/117.; et-Tetavvuru'l-Lugavi Mezâhiruhu Ve İleluhu ve Kavânînihî, s. 57.

²⁷⁹ Teskîfu'l-Lisân ve Telkîhu'l-Cinân, s. 188.

²⁸⁰ Bkz.: Ferezdak, Dîvânü'l-Ferezdak, s. 597.; Ayrıca Bkz.: İbn Manzur, Lisânü'l-Arab, ن-غ-ل maddesi, c. 13, s. 390. Bu kaynakta beyit şu şekilde gelmektedir: لعننا قفا يا صاحبي بنا لعننا beyitte geçen لعننا kelimesinin farklı bir lehçesidir.

²⁸¹ Bkz.: Cevherî, Tâcu'l-Luga ve Sîhâhu'l-Arabiyye, أن maddesi, c. 5, s. 73.

seslerden biri, benzeşen bu iki ses arasındaki başkalaşımın tamamlanması için başka bir sese dönüşür.”²⁸² Bu açıklamalardan hareketle fonetik başkalaşım, sesler arasındaki etkileşim olgularından biri olup birbirinden farklılaşan sesleri birbirine yakınlaştırma çabasında olan fonetik benzeşmenin zıttıdır. Nitekim fonetik başkalaşım birbirinin aynı ve birbirine yakın sesleri yakınlaştırmayı hedeflemektedir.

Fonetik başkalaşım olgusu için birçok farklı adlandırma söz konusudur. Eski dönem dilcilerinin bu olguyu anladıklarını ortaya koyan göstergeler bulunmaktadır. Bu işaretler, bu ismi vermeseler de başkalaşım ile ilgili dile getirdiklerinde yer almaktadır. Halil b. Ahmed bu olguya “التغاير (başkalaşım)” adını vermektedir. Bu noktada şunları dile getirir: “Araplar bir kelimedede iki harf bir arada geldiğinde son harfi değiştirmişlerdir. Bu şu ayetteki gibidir: (وقد خاب من دسّاهَا)²⁸³ ayette geçen دسّاهَا kelimesinin aslı دسّسها şeklindedir.”²⁸⁴

Halil b. Ahmed mezkûr olguyu aynı cinsten olan iki harfin bir araya gelmesi olarak isimlendirmekte ve şunları zikretmektedir: “aynı cinsten olan iki harf yan yana geldiğinde Araplar aynı cinsten olan harflerden birinin yerine başka bir harf koyarlar. Bu durum şu ayette bulunmaktadır (وقد خاب من دسّاهَا) ayette geçen دسّاهَا kelimesinin anlamı دسّسها şeklindedir. Bu durum şu ayette de bulunmaktadır: (ثم ذهب إلى أهله يتمطى)²⁸⁵ kelimesinin aslı يتمطّط şeklindedir ve bu kelimedeki tı harfi ve دسّسها kelimesindeki sîn harfi yâ harfine dönüşmüştür. Accâc şu beyti aktarır: 286 تَقْضِيّ الْبَازِي إِذَا الْبَازِي كَسْرُ Bu beyitte geçen تَقْضِيّ kelimesinden kasıt تقضض kelimesidir. Nitekim dâd harfi yâ harfine dönüşmüştür.”²⁸⁷

Sîbeveyh fonetik başkalaşım olgusunu “şeddenin kerih görülmesi” olarak isimlendirir ve şunu ifade eder: “Şeddenin kerih görülmesinden dolayı şâz olup son harfin yâ harfine dönüştüğü kelimelerin bâbı. Bu çok yaygın değildir. Şu söylediğin kelimelerde vardır: 288 أمليت ve تقصيت kelimesinden القصّة، تظنيت، تسريت

²⁸² *el-Esvâtu 'l-Lugaviyye*, s. 210.

²⁸³ Şems, 91/10.

²⁸⁴ *el-Cümel fi 'n-Nahv*, s. 176.

²⁸⁵ Kıyamet, 75/33.

²⁸⁶ Bkz.: *Dîvânu 'l-Accâc*, c. 1, s. 42.; *Lisanu 'l-Arab*, c. 15, s. 80.; *Sirru Sinâati 'l-İ'râb*, c. 2, s. 385.; *el-Muhassas*, c. 3, s. 156.

²⁸⁷ *el-Cümel fi 'n-Nahv*, s. 298.

²⁸⁸ *Sîbeveyh, el-Kitab*, c. 4, s. 424.

“şeddenin ağır gelmesi” adını vermiştir. Bunu şu şekilde açıklar: “Bu Arapların şu sözlerindeki gibidir: تقضت → أقضت, أمليت → أملت, تسررت → أسررت. Harflerdeki bu dönüşümün şeddenin ağır gelmesinden dolayı gerçekleştiğine delil senin دينار ve قراط kelimelerinin دينار ve قيراط şeklinde söylemendir. Nitekim şeddeli harflerden biri kesradan dolayı yâ harfine ibdâl edilmiştir. Bu iki kelimedede şeddeleri açtığında kelimeler aslına dönerek دنانير - قراريط - قريريط şeklinde söylersin”²⁸⁹

İbn Cinnî ise mezkur olguya “aynı cinsten iki harfin yan yana gelmesi” adını vererek şunları ifade eder: “الحَيْخَاء ve العَيْعَاء kelimelerinin فيعالا kalıbından olması inkar edilmez. Ancak Araplar, القتال ve السباب kelimelerindeki hazif gibi yâ harfinin düşürülmesini kerih görmektedirler. Nitekim bu halde onların (mezkûr kelimeleri) حَخَاء ve عَعَاء şeklinde zikretmeleri gerekiyordu. Ancak bu durumda kelimenin başında aynı cinsten iki harf bir araya gelmesi gerekirdi.”²⁹⁰ حَيْخَاء ve عَيْعَاء kelimelerinin aslı حَخَاء ve عَعَاء kelimeleridir. Bu iki kelimenin başında birbirinin misli iki harf yan yana geldiğinde, fonetik başkalaşım sebebiyle araları ayırt edilmiştir.

Modern dönem Arap dili uzmanları fonetik başkalaşımı (المخالفة الصوتية) İngilizce “dissimilation” kelimesinin karşılığı olarak zikretmişlerdir. Arap dilbilimciler Arapça’da, birbirine tam anlamıyla benzeyen iki harfi içeren kelimelerin bulunduğunu belirtmektedirler. Nitekim birbirine tam benzeyen bu harflerden biri fonetik başkalaşımı tamamlamak üzere başka bir harfe dönüşmektedir.²⁹¹

2. Fonetik Başkalaşım Çeşitleri

Bazı dilcilere göre fonetik başkalaşım üçe ayrılmaktadır.²⁹² Bunlar; Dönüşme(kalb) yoluyla başkalaşım, hazif (bir harf eksiltme) yoluyla başkalaşım ve birbirinin aynı iki

²⁸⁹ Müberrid, *el-Muktedab*, c. 4, s. 424.

²⁹⁰ *el-Munsif*, c. 2, s. 174.

²⁹¹ Bkz.: *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 210.; *et-Tetavvur el-Lugaviyyu Mezâhiruhu ve İleluhu ve Kavâninihi*, s. 57.

²⁹² Bkz.: *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'n-Nahv*, c. 1, s. 39.; *Buhûs ve Makâlât fi'l-Luga*, s. 55-56. Ahmed Hüreydi Suyûti'ye bir çok konuda muvafakat ederken, bir konuda fonetik başkalaşım gereklendirmesine karşı çıkmaktadır. Nitekim bu doğrultuda şunu zikretmektedir: Suyûti'nin لئى kelimesinin aslını açıklamasında tuttuğu yol şu şekildedir: Aslı لئى olup kelimenin orta harfi olan ikinci bâ harfi şeddeden kaçınmak için yâ harfine kalbedilip لئى kelimesine dönüşmüştür. Suyûti'nin açıklaması netice itibarıyla doğrudur. Ancak ta'lili (gerekçelendirme) dakik değildir. Çünkü, şeddeleme tek başına gerekçe değildir. Aksine gerekçe bâ sesinin bulunmasıdır. Zira mezkur kelime لئى kelimesine dönüştüktan sonra da içerisinde hala şeddeyi barındırmaktadır. Bkz.: *Fonetik Başkalaşım Olgusu*, s. 60-61.

harf arasına bir fasıla koyma yoluyla başkalaşım. Bazılarına²⁹³ göre ise Fonetik başkalaşım dörde ayrılmaktadır. Buna göre onlar bu üç çeşide hareketlerin sükuna dönüşmesini de eklemektedirler.

2.1 Dönüşme (Kalb) Yoluyla Başkalaşım

Bu, birbirine benzer iki harften birinin başka bir harfe dönüşmesini ifade etmektedir. Genellikle ya uzun ünlü sesler ya da orta seslerde görülmektedir. Bu değişim fonetik başkalaşım olarak isimlendirilir.²⁹⁴ Araplar, دهدت الحجر ibaresindeki دهدت kelimesini دهديت şeklinde söylemişlerdir. Kelimedeki ikinci he harfini, benzer iki harfin yan yana gelmesini kerih (hoş karşılamamak) gördüklerinden, yâ harfine çevirmişlerdir.²⁹⁵

2.2 Hazif (Bir Harf Eksiltme) Yoluyla Başkalaşım

Bu, bazı birbirinin aynı iki harfin peş peşe gelmesi esnasında meydana gelir. Aynı iki harften biri eksiltilir. Bu harfler, kısa fethalı hecelerde bulunur. Örnek olarak تَوَفَّاهُمْ kelimesine dönüşen تَتَوَفَّاهُمْ fiili verilebilir. Kelimenin aslında iki te harfi bulunmaktadır. İlki, muzaraat harfi, ikincisi de mutâvaat harfidir.²⁹⁶ Kelimedeki iki te harfinden biri birbirine benzer hecelerin peş peşe gelmesinden kurtulmak için hazfedilmiştir(eksiltilmiştir). Bunun aynısı bir başkalaşım örneği ise ayette şu şekildedir: (وَإِنْ تَوَلَّوْا)²⁹⁷ ayette geçen kelimenin aslı تَتَوَلَّوْا şeklindedir. Diğer bir ayette geçen kelime şu şekildedir: (فِيمَ تَبْشُرُونَ)²⁹⁸ ayetteki kelimenin aslı تَبْشُرُونِي şeklindedir. Aynı şekilde şu ayette de bulunmaktadır: (فَظَلُّمٌ تَفَكَّهُونَ)²⁹⁹ ayetteki kelimenin aslı تَتَفَكَّهُونَ şeklindedir.³⁰⁰

2.3 Birbirinin Aynı İki Harf Arasına Bir Fasıla Koyma Yoluyla Başkalaşım

²⁹³ Bkz.: *Mecelletü Mecmeu'l-Lugati'l-Arabiyye*, Kahire, sayı 33/120.; *et-Tetavvuru'l-Lugavî Mezâhîruhu Ve İleluhu ve Kavânînihi*, s. 95-96.

²⁹⁴ *Buhûs ve Makâlât fi'l-Luga*, s. 55.

²⁹⁵ Bkz.: *el-Eşbâh ve'n-Nazâir fi'n-Nahv*, c. 1, s. 39.

²⁹⁶ Bkz.: *Şerhu'l-Uşmûnî alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, c. 4, s. 160.; Ayrıca Bkz.: *Şerhâni alâ Merâhi'l-Ervâh fi İlmi's-Sarf*, s. 50.; *Buhûs ve Makâlât fi'l-Luga*, s. 32.

²⁹⁷ Hûd, 11/3.

²⁹⁸ Hicr, 15/54.

²⁹⁹ Vâkıa, 56/65.

³⁰⁰ Bkz.: *Buhûs ve Makâlât fi'l-Luga*, s. 28-29.

Bu, birbirinin aynı iki sesin arasına bir fasıla koymayı ifade eder. Bu fasıla, aynı iki harfin art arda gelmesindeki ağırlığı hafifletir. Bu durum cemî müennes fiile tekit nûn'unun gelmesinde görülür. Çünkü Arapça'da nûn-1 nisve ile tekit nûn'u arasına bir elif eklenir. Bu elifi Sarf bilginleri, elif-i fârika olarak isimlendirir.³⁰¹ İbn Uşfûr şunları dile getirir: “Örneğin يَخْرُجُ الْهِنْدَاثُ ibaresindeki يَخْرُجُ fiiline nûn-1 müşeddede bitiştiğinde, bir araya gelecek olan iki nûn harfini bir araya gelmemesi için ayırırsın(fasl). Hafif olmasından dolayı ayırmak için elif kullanılır. Bu doğrultuda şöyle dersin: الْهِنْدَاثُ يَضْرِبَانَّ. Bu elifi özellikle yalnızca nûn-1 müşeddede celb eder.”³⁰² Bu, birbirinin aynı iki harf arasına bir fasıla koyma yoluyla başkalaşım çeşididir. Fakat biz *Bâhiru'l-Burhân* kitabında bu çeşit başkalaşıma dair örnekler bulamadık.

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle fonetik başkalaşımın üç çeşidinin de Arapça'daki aynı harflerin art arda gelmesinden kaçış için baş vurulan yollar olduğunu görmekteyiz.

3. Fonetik Başkalaşımın Meydana Geliş Sebebi

Modern dönem dilcileri, kadim dönem dilcilerinin fonetik başkalaşımın meydana geliş sebepleri noktasında söylediklerine muhalefet etmemişlerdir. Bu bağlamda dil bilginlerinin hepsi fonetik başkalaşımın bir sebebe dayandığı görüşündedirler. Bu sebep şu şekildedir: Boğazdan, art arda gelen aynı cins iki harfin çıkmasından kaynaklı ağırlıktan kurtulmak ve ağız kaslarının hareketini kolaylaştırmaktır.³⁰³ Sîbeveyh de gerekçe olarak bunu zikrederek şunları ifade etmiştir: “Bil ki şeddelemek Arapların diline ağır gelir, aynı mahreçten harflerin kullanılması yerine harflerin farklı olması onların diline daha hafif(kolay) gelir.”³⁰⁴ İbn Cinnî ise şunları zikreder: Aynı cins iki harf onlara ağır gelmiş ve onlardan birini kalbe etmişlerdir. Örneğin أمليت kelimesinin aslı أملت şeklindedir.³⁰⁵

Modern dönem dilcileri, fonetik başkalaşım olgusunun sebebini, kadim dönem dilcilerinin zikrettiği sebebe irca ettirmişlerdir. Bu sebep, bir kelimenin nutku

³⁰¹ *Buhûs ve Makâlât fi'l-Luga*, s. 55.

³⁰² *Şerhu Cümeli'z-Zeccâci*, c. 3, s. 89.

³⁰³ Bkz.: *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 211.; *et-Tetavvur el-Lugavî Mezâhiruhu ve İleluhu ve Kavânînuhu*, s. 41-47.

³⁰⁴ *el-Kıtap*, c. 4, s. 417.

³⁰⁵ *el-Hasâis*, c. 2, s. 233.

esnasındaki ağız kasının hareketini kolaylaştırmaktır. Modern dönem dilcilerinden biri olarak Bergsträsser, bu olguyu kelimenin özüne ait özel bir sorun olarak değerlendirmektedir. Nitekim kelimeyi telaffuz eden kimse vurguyu arttırmak için, bir harf eklemiş ve bunu da bitişik iki harf arasında meydana gelen başkalaşım durumunda yapmıştır.³⁰⁶

II. Bâhiru'l-Burhân'da Fonetik Başkalaşım

Nîsâbûrî, *Bâhiru'l-Burhân* adlı kitabında fonetik başkalaşım olgusuna değinmiştir. Bu başlık altında mezkûr eserde geçen örnekleri inceleyeceğiz.

1. Dönüşme (Kalb) Yoluyla Başkalaşım

Bu, birbirine benzer ya da bazılarında göre³⁰⁷ birbirinden farklı iki harf arasında gerçekleşen ibdalden farklı olarak, birbirinin aynı iki harften birinin başka bir harfe kalbedilmesi(dönüştürülmesi)'ni ifade etmektedir.³⁰⁸ Buna göre dönüşme yoluyla başkalaşım, Arapça'da aynı cins harflerin art arda gelmesinden kaçış için bir yoldur. Dönüşme yoluyla gerçekleşen fonetik başkalaşım olgusuna dair *Bâhiru'l-Burhân*'da geçen örneklerden bazıları şu şekildedir:

1.1 مہما *Kelimesi*

Nîsâbûrî, ilgili ayette geçen³⁰⁹ مہما kelimesine eserinde yer vermiş ve bu kelimedeki fonetik başkalaşım olgusuna Halil b. Ahmed'in şu sözünü delil getirerek değinmiştir: “(مہما kelimesinin) aslı ماما şeklindedir. Kelimedeki elif harfini, tekrardan uzaklaşmak için³¹⁰ he harfine dönüştürmüşlerdir.³¹¹” Nîsâbûrî, مہما kelimesindeki fonetik başkalaşım olduğunu düşünmektedir. Halil b. Ahmed'in zikrettiğine göre bu, dönüşüm yoluyla başkalaşımıdır. Bu değişimin sebebi aynı cins harflerin bir kelimedede bulunmasıdır. Bu ise Araplar nezdinde bilinen bir olgudur.

³⁰⁶ Bkz.: *et-Tetavvur en-Nahvî li'l-Lugati'l-Arabiyye*, s. 34-35.

³⁰⁷ Bkz.: İbn Sikkît, *el-İbdâl*, s. 29.; Ebu't-Tayyib, *el-İbdâl*, c. 1, s. 17-18.

³⁰⁸ Bkz.: Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 3, s. 241.; *Sirru Sınâati'l-İ'râb*, c. 1, s. 211.

³⁰⁹ A'râf, 7/132.

³¹⁰ *el-Ayn*, c. 3, s. 358.; Bkz.: *Mâ Hakâhu ez-Zeccâcî fî Hurûfi'l-Meâni ve's-Sıfât ani'l-Halîl*, s. 20.

³¹¹ *Bâhiru'l-Burhân*, c. 1, s. 528.

Bu konuya Semîn el-Halebî de yer vermiş ve şöyle demiştir: “Nahiv bilginleri مهمما kelimesinin³¹² yalın mı yoksa bileşik mi olduğu noktasında ihtilaf etmişleridir. Bu kelimenin, bileşik olduğunu söyleyenler de ihtilaf etmişlerdir. Bu noktada bazılarının göre bu kelime şart anlamı taşıyan ما edatının tekrarıyla ماما şekline gelmiştir. İki edatın art arda gelmesi dile ağır geldiğinden ilk ما edatının elif harfi he harfine ibdal edilmiştir. Denilmiştir ki ما edatı, şart anlamı taşıyan ما edatına eklenmiştir ki bu اِنْ harfi üzerine eklenen ما edatı gibidir. Bu şu ayette görülmektedir: (فَإِذَا يَأْتِيَنَّكُمْ)³¹³ ayette görüldüğü üzere مهمما kelimesinde olduğu gibi meydana gelen ağırlıktan dolayı aynı işlem uygulanarak فَإِذَا edatına dönüşmüştür. مهمما kelimesine dair bu görüş Halil b. Ahmed ve Basra ekolünden onu takip edenlere aittir.”³¹⁴

Sicistânî mezkûr ayette geçen مهمما kelimesi ile ilgili şunları zikreder: “مهما تأتانا به من آية” demektir. Şart edatlarına ما edatı bitişir. Bunun örneği şöyle demendeki gibidir: اِنْ ما تأتانا bu da “bize ne zaman gelirse” demektir. Nitekim yukarıdaki ayetteki (مهما)’da da durmum bu şekildedir. ما şart edatına bir başka ما bitişmiş ve ماما ya dönüşmüştür. Bu durumda lafız dile ağır gelmiş ve ilk ما’nın elifi he harfine dönüşerek مهمما denilmiştir.”³¹⁵

Fahredden Râzî de bu çeşit fonetik başkalaşıma dikkat çekerek şunları ifade eder: “مهما kelimesi ile ilgili iki görüş vardır: İlki; bu kelimenin aslı ماما şeklindedir. İlk ما şart edatıdır, ikincisi ise diğer şart edatlarına da eklenen ve şart anlamını tekit için eklenen ما’dır. Bu ما’nın ve eklendiği edatlara örnek: كَيْفَمَا ve مِمَّا, إِمَّا kelimeleri verilebilir. Bir ayette şöyle geçmektedir: (فَإِذَا تَنَفَّقْتَهُمْ)³¹⁶ Bu ayette geçen ibare şu sözündeki gibidir اِنْ إِن تَنَفَّقْتَهُمْ (ماما) kelimesinde, aynı lafzın tekrarının hoş görülmemesinden dolayı ilk ما edatındaki elif harfini he harfine ibdal etmişlerdir. Nitekim mezkûr kelime son olarak مهما kelimesine dönüşmüştür. Bu görüş Halil ve Basra’lılara aittir.”³¹⁷

Yukarıdakilerden hareketle مهمما kelimesindeki değişimin, dönüşme yoluyla başkalaşım kabilinden olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü buradaki değişim, aynı cins

³¹² Bkz.: Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu*, c. 2, s. 408.

³¹³ Bakara, 2/38.

³¹⁴ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn fi Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknûn*, c. 5, s. 431.

³¹⁵ *Nüzhetü'l-Kulûb*, c. 1, s. 416.; Bkz.: İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkilü'l-Kur'an*, s. 284-285.

³¹⁶ Enfâl, 8/59.

³¹⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. 14, s. 226.

harflerin art arda gelişinden kaçınmak için aynı cins iki harften birinin başka bir harfe dönüşmesiyle gerçekleşmiştir. Kelimenin ses yapısındaki değişimin açıklaması şu şekilde yapılabilir:

Dönüşümden Önce	ما	ما
	ص ح ح	ص ح ح
Dönüşümden Sonra	مه	ما
	ص ح ص	ص ح ح

1.2 *فككبوا* Kelimesi

Nisâburi, eserinde ilgili ayette geçen³¹⁸ فككبوا kelimesinden bahsetmiş ve bu kelimedeki dönüşüm yoluyla gerçekleşen fonetik başkalaşım olgusuna işaret ederek şunları zikretmiştir: “Bu kelime aslında كَبُوا şeklindedir ki bâ harfi tekit için tekrar etmiştir. Bu bâ harflerinden biri kelimedeki dengeyi sağlamak için kef harfine dönüşmüştür.”³¹⁹ Nisâbûrî'nin “bâ harfi tekit için tekrar etmiştir. Bu bâ harflerinden biri kelimedeki dengeyi sağlamak için kef harfine dönüşmüştür.” İbaresini kelimedeki dönüşüm yoluyla gerçekleşen fonetik başkalaşımı açıklamaktadır. Nitekim, kelimedeki dengeyi sağlamak amacıyla ve aynı cins iki harfin art arda gelmesinin hoş karşılanmamasından dolayı ses birimi olan bâ harfi kef harfine dönüşmüştür.

Bu çeşit harf dönüşümlerine Meâni'l-Kur'an yazarları ve dil bilginleri de yer vermiştir. İbn Kuteybe mezkûr kelime ile ilgili şunları dile getirir: “(فككبوا فيها) ayette geçen kelimenin aslı كيبوا şeklindedir. Nitekim şöyle dersin: كيبب الإناء (kabı ters çevirdim). Bu kelimedeki orta harf olan bâ harfi, art arda üç bâ harfinin dile ağır gelmesinden dolayı kef harfine ibdal edilmiştir.³²⁰ Külâh anlamına gelen الكلمة kelimesinden türeyen ككموا kelimesinde de durum aynıdır. Kelimenin aslı ككموا şeklindedir.”³²¹ Sicîstânî de

³¹⁸ Şuara, 26/94.

³¹⁹ Bâhîru'l-Burhân, c. 2, s. 1042.

³²⁰ Bkz.: İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, ب-ب-ك maddesi, c. 1, s. 697.

³²¹ Garîbu'l-Kur'an, s. 318.

mezkur kelime ile ilgili şunları ifade eder: “كُبُّوا kelimesinin aslı, bir kabı ters çevirdiğinde söylediğin كَبَيْتُ الإِنَاءِ ibaresinde geçen كَبِّوا kelimesidir.”³²²

Semîn el-Halebî ise ayette geçen كُبُّوا kelimesi ile ilgili ayrıntılara girmiş ve kelime ile ilgili görüşleri dile getirmiştir. Bu noktada o şunları zikreder: “فكَبِّوا : bu gibi yapıya sahip kelimelerde üç görüş bulunmaktadır... Üçüncü görüş Kûfe ekolüne aittir ki onlar kelimedeki üçüncü harfin ikinci harften ibdal edildiğini dile getirir. Buna göre كَبِّوا kelimesinin aslı üç bâ harfi ile birlikte كَبِّوا'dur. لملم ve كَفَكَف kelimleri de böyledir.”³²³

Görülmektedir ki كُبُّوا kelimesinde cereyan eden değişiklik dönüşüm yoluyla gerçekleşen fonetik başkalaşımır. Çünkü bu değişim aynı cins iki harften birinin, tekrardan kaçınmak ve ilgili harfleri telaffuz esnasında ağız kaslarının hareketini kolaylaştırmak için başka bir harfe dönüşmesi yoluyla gerçekleşmiştir. Mezkûr kelimedeki ses yapısında meydana gelen değişimi, dönüşümden öncesi ve sonrası olarak şu şekilde gösterebiliriz:

Dönüşümden	بُوا	ب	كُبُّوا
Önce	ص ح ح	ص ح	ص ح ص
Dönüşümden	بُوا	ك	كُبُّوا
Sonra	ص ح ح	ص ح	ص ح ص

2. İdgama Dayalı Dönüşüm Yollu Başkalaşım³²⁴

Bazı Araplar, تتفاعل ve تتفاعل bablarında aynı cins harflerin art arda gelmesinden kaçınmak ve yine aynı cins ses hecelerinin art arda gelmesinden kurtulmak için art arda gelen aynı cins harften ikincisini sakın kılma yoluna meyletmektedirler. Sakin kıldıkları bu harfi, kendisinden sonra gelen harfe idgâm ederler. Bu durum Arapça'da çokça bulunmaktadır. İbn Mâlik Elfiye'sinde şöyle der:³²⁵ İki te ile başlayan muzariler bazen kısaltılır. Buna örnek تَبِين العبر ibresindenki تَبِين kelimesidir. İdgama dayalı

³²² Nüzhetü'l-Kulûb, c. 1, s. 395.

³²³ Semîn, ed-Durrul'-Masun, c. 8, s. 535.

³²⁴ Bkz.: Münîr Cuma, Meâni'l-Kur'an fi't-Turâsi'l-Arabî, c. 1, s. 24.

³²⁵ Bkz.: Elfiyetü İbn Mâlik, s. 79.; Tavdihu'l-Makâsîd ve'l-Mesâlik bi-Şerhi Elfiyeti İbn Mâlik, c. 3, s. 646.

dönüşüm yoluyla gerçekleşen fonetik başkalaşıma örnek kelimelerden bazıları şu şekildedir:

2.1 نَسَاقُ *Kelimesi*

Nisâbü'rî, ilgili ayette geçen³²⁶ نَسَاقُ kelimesindeki dönüşüm yollu fonetik başkalaşım olgusuna, kelimenin anlamını açıklarken yer vermiştir. Bu noktada o şunları zikreder: “نَسَاقُ aslında نَسَاقُ şeklindedir. Kelimedeki te harfi sîn harfine idgâm edilmiştir. Çünkü iki harf de hems sıfatına sahip harflerdendir.”³²⁷ Nisâbü'rî'nin kelimenin aslı نَسَاقُ olup te harfinde idgâm yapılmıştır sözü, kelimdeki ses hecesi olan te harfinin sîn harfine dönüşümünü ve ikinci sîn harfine idgâmını açıklamaktadır. Mezkûr kelimedeki başkalaşıma ve idgâma birçok dil bilgini ve Meâni'l-Kur'an yazarı eserlerinde yer vermiştir. Zeccâc şunları dile getirir: “Kim نَسَاقُ şeklinde okursa kelimenin anlamı نَسَاقُ ile aynıdır. Nitekim kelimedeki te harfi sîn harfine idgâm edilmiştir.”³²⁸

İbn Hâleveyh ilgili kelimeye dair şunları zikreder: “نَسَاقُ kelimesi şeddeli de şeddesiz de gelir.”³²⁹ Şeddeli okuyanların delili bu kelimden kastın نَسَاقُ kelimesi olmasıdır. Nitekim bu durumda ikinci te harfini sakın kılarak sîn harfine idgâm etmiş, bundan dolayı şeddeli okumuştur.³³⁰ Semîn el-Halebî ise şunları dile getirir: “Hafs dışındakiler kelimedeki sîn harfini şeddelemişlerdir. Buna göre kelimenin aslı iki te harfi ile نَسَاقُ şeklindedir ki te harfini sîn harfine idgâm etmişlerdir.”³³¹ İbn Zencele نَسَاقُ kelimesini detaylı olarak zikretmiş ve kelimedeki kıraatleri aktarmıştır: Hafs, te harfini dammeli kaf harfini de kesralı olarak نَسَاقُ şeklinde okumuştur. Hamza te harfini fethalı sîn harfini de şeddesiz olarak نَسَاقُ şeklinde okumuştur.³³² Diğerleri ise te harfini sîn harfine idgâm etmiş ve sîn harfini şeddeli okumuşlardır.”³³³

³²⁶ Meryem, 19/25.

³²⁷ *Bâhiru'l-Burhân*, c. 1, s. 885.

³²⁸ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, c. 3, s. 326.; Bkz.: *el-Keşf an Vucûhi'l-Kıraât es-Seb' ve İlelihâ ve Hucecihâ*, c. 2, s. 88.

³²⁹ *es-Seba' fi'l-Kıraât*, s. 409.

³³⁰ *el-Hucece fi'l-Kıraâti's-Seb'*, s. 237.

³³¹ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn*, c. 7, s. 587.

³³² Bkz.: *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 5, s. 587.

³³³ *Huceetu'l-Kıraât*, s. 442-443.

Daha önce geçtiği üzere تساقط kelimesine benzeyen örnekler de bulunmaktadır. Bu bağlamda Ferra şunları zikreder:³³⁴ Bazıları, تتسألون به kastederek تتسألون به şeklinde okur.³³⁵ Nitekim te harfi sîn harfine idgâm edilmiştir. Bu çeşit başkalaşım noktasında başka bir yerde de şöyle demektedir:³³⁶ (وَيَوْمَ تَشَقُّ السَّمَاءُ بِالْعَمَامِ)³³⁷ ayette geçen kelime şeddeli olarak تَشَقُّ şeklinde okunur ki A'meş bu şekilde okumuştur.³³⁸ Kim kelimeyi şin ve kaf harflerinin şeddesiyle idgâm ederek تَشَقُّ şeklinde okursa تتشقق kelimesini kastetmiştir. Aynı durum şu ayette geçen kelime için de geçerlidir: (لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ) (الأعلى)³³⁹. Benzer kelimelerdeki başkalaşımı dile getiren yalnızca Ferrâ değildir. Ahfeş de birkaç yerde bu konudan bahsetmiştir. Bunlardan biri şu şekildedir:³⁴⁰ (تَطَاهُرُونَ عَلَيْهِمْ)³⁴¹ ayetinde geçen kelime تَتَطَاهُرُونَ kelimesinden dönüştürülmüştür. Te harfi zâ harfine idgâm edilmiştir ve biz bu şekilde okuruz. Zeccâc başka bir yerde şunu dile getirir:³⁴² (قَلِيلًا مَا تَذَكُرُونَ)³⁴³ ayetteki kıraat zâl harfinin şeddesiyle birlikte قَلِيلًا مَا تَذَكُرُونَ şeklindedir. Anlamı; قَلِيلًا مَا تَذَكُرُونَ şeklindedir. Nitekim te harfi, zâl harfine mahrecinin yakınlığından dolayı idgâm edilmiştir.³⁴⁴

İşte bu zikredilenler hecesel başkalaşımıdır. Zira burada başkalaşım, bir ses hecesinin dönüşmesi ve hece sayılarında değişiklik ortaya çıkması suretiyle meydana gelmiştir. Bu bağlamda تساقط kelimesindeki dönüşüm³⁴⁵ öncesi ve sonrası başkalaşım şu şekildedir:

Dönüşümden	قَط	سَا	تَ	تَ
Önce(4 hece)	ص ح ص	ص ح ح	ص ح	ص ح
	قَط	سَا	تَس	

³³⁴ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 253.

³³⁵ Bkz.: *es-Seba fi'l-Kıraât*, s. 226.

³³⁶ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 267.

³³⁷ Furkân, 25/25.

³³⁸ *Mu'ceu'l-Kıraât*, c. 6, s. 340.

³³⁹ Sâffât, 37/9.; Kelimenin şeddeli kıraati Hamza'dan rivayetle Kisâi, ondan rivayetle Asım, ondan da rivayetle Hafs'ın rivayet ettiği bir kıraattir. Bkz.: *es-Seba fi'l-Kıraât*, s. 547.

³⁴⁰ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 140.

³⁴¹ Bakara, 2/85.; Ayette geçen تَطَاهُرُونَ kelimesini, Asım, Hamza, Kisâi, Halef ve A'meş şeddesiz olarak okumuştur. Bkz.: *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 1, s. 142.

³⁴² Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 316.

³⁴³ A'râf, 7/3.; Neml, 27/62.; Hâkka, 69/42.

³⁴⁴ Bkz.: *es-Seba fi'l-Kıraât*, s. 278.

³⁴⁵ Bu konuyu fonetik benzeşme başlığı altında yeniden ele alacağız.

Dönüşümden	ص ح ص	ص ح ح	ص ح ص
Sonra(3 hece)			

Buradan hareketle mezkûr kelimedeki başkalaşım te harfinin sin harfine dönüşerek ikinci sin harfinde idgâmıyla birlikte meydana gelmektedir.

3. Hazif (Bir Harf Eksiltme) Yoluyla Başkalaşım

Bu da hecesel başkalaşımın bir başka çeşididir. Çünkü Arap dili, art arda gelen aynı hecelerden kurtulma eğilimindedir. Bundan dolayı art arda gelen hecelerden biri eksiltilir. Buna Arap dilcileri değinmiş ve “aynı harflerin art arda gelmesinin keraheti” adını vermişlerdir.³⁴⁶ Benzer heceler ifadesi burada aynı veya birbirine yakın seslere sahip heceleri kapsamaktadır. Modern dönem dilcileri de aynı şekilde bu konuyu incelemiştir. Bergsträsser, terhim konusunda zikrettikleri kapsamında şunları dile getirmiştir: Terhim, başkalaşımın bir türüdür ve art arda gelen iki heceden birinin eksiltilmesi anlamına gelir. Art arda gelen heceler birbirinin aynı ya da birbirine benzeyen harflerdir.³⁴⁷

Brockelmann telaffuzda meydana gelen zorluğu benzer ses ve hecelerin art arda gelmesi olarak açıklamaktadır. Nitekim şunları dile getirir: “Birbirinin aynı ya da birbirine gerçekten çok yakın iki ünsüz ses kelimenin başında art arda geldiğinde, iki ses arasındaki zihinsel irtibat sebebi ile bu seslerden biri ile yetinilir.”³⁴⁸ Nîsâbûrî eksiltme yoluyla(hazif) gerçekleşen başkalaşıma dair örneklere değinmiştir. Bunlardan bazıları aşağıdaki gibidir.

3.1 تتفعل Kalıbında Bulunan İki Te Harfinden Birinin Eksiltilmesi

3.1.1 تصدّى Kelimesi

³⁴⁶ Bkz.: *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, c. 1, s. 39.; *Buhûs ve Makâlât fi'l-Luga*, s. 27.

³⁴⁷ *et-Tetavvuru'n-Nahvi li'l-Lugati'l-Arabiyye*, s. 70.

³⁴⁸ *Fikhu'l-Lugât es-Sâmiye*, s. 79.

Nisâbü'rî eserinde ilgili ayette geçen³⁴⁹ تصدَّى kelimesine yer vererek şunları dile getirir: “Anlamı تعرَض ile aynıdır. Sâd harfî şeddeli okunduğunda تعرَض kelimesi ile aynı anlamdadır.”³⁵⁰ Nisâburî burada تصدَّى kelimesindeki fonetik başkalaşım olgusuna işaret etmektedir. Bu onun şu ifadesinde açıkça ortaya çıkmaktadır: “Sâd harfî şeddeli okunduğunda تعرَض kelimesi ile aynı anlamdadır” تصدَّى kelimesi de bu şekildedir ki aslı تتصدَّى'dır. Fakat tahfif amaçlı ilk hece hafzedilmiştir. Bu mezkûr kelimedeki fonetik başkalaşım olgusunu ortaya koymaktadır. Kelimede gerçekleşen başkalaşım te harfinin kelimedeki eksiltilmesidir. Te hecesinin eksiltilmesi Arapça'da ve Kur'an'da sıkça rastlanan bir durumdur. İbn Hâleveyh de mezkur kelimedeki eksiltme yollu fonetik başkalaşım olgusuna değinerek şunları dile getirir: “(فَأَنْتَ لَهُ تُصَدَّى) ayetteki kelime şeddeli ve şeddesiz okunabilir.”³⁵¹ İbn Haleveyh'in تُصَدَّى kelimesinin şeddesiz de okunabileceğini söylemesi bu kelimenin تصدى şeklinde iken tahfif(dile hafif hale getirmek) için te harfinin eksiltildiğine işaret eder.

تُصَدَّى kelimesindeki eksiltme yollu fonetik başkalaşıma İbn Zencele de değinerek şunları ifade eder: “(فَأَنْتَ لَهُ تُصَدَّى) ayetindeki kelimeyi Nâfi ve İbn Kesir şeddeli, diğerleri ise şeddesiz okumuştur.”³⁵² Kelimenin aslı تعرَض gibi تصدى şeklindedir. Ancak kelimede iki te harfî yanyana geldiğinden ikinci te harfini eksiltmişlerdir.”³⁵³ Bu duruma Kirmânî de eserinde değinmiş ve şunları zikretmiştir: “(فَأَنْتَ لَهُ تُصَدَّى) ayetinde geçen kelimede iki kıraât vardır. İlki, idgâm üzere şeddeli okunması, ikinci ise eksiltme(hazif) üzere şeddesiz okuma.”³⁵⁴

Yukarıdaki örnekler üzerinden fonetik başkalaşım olgusunun Arap dilcileri ve Meâni'l-Kur'an yazarları nezdinde yaygın olduğu açıktır. Yine onların bu olgu özelinde yapılan harf eksiltilmesinin amacını net bir şekilde kelimedeki telaffuzu kolaylaştırmak olarak açıklamaktadırlar. İbn Mâlik *Elfiye*'sinde şunu zikreder: İki te ile başlayan muzariler bazen kısaltılır. Buna örnek تبيين العبر ibresindenki تبيين kelimesidir.³⁵⁵ Burada geçen تبيين kelimesinin aslı تتبين kelimesidir. İlk te harfî muzâraat

³⁴⁹ Abese, 80/6.

³⁵⁰ Bkz.: *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1623.

³⁵¹ *el-Hucce fi'l-Kıraâtî's-Seb'*, s. 363.

³⁵² Bkz.: *es-Seba' fi'l-Kıraât*, s. 672

³⁵³ *Huccetu'l-Kıraât*, s. 750.

³⁵⁴ *Meşâtilhu'l-Egâni fi'l-Kıraât ve'l-Meâni*, s. 427.

³⁵⁵ *Elfiyetü İbn Mâlik*, s. 79.; *Tavdihu'l-Makâsîd ve'l-Mesâlik bi-Şerhi Elfiyeti İbn Mâlik*, c. 3, s. 646.

harfi olan te'dir. İkinci te ise تفعل fiilinin te'sidir. Kelimde te harfinin eksiltilmesi aynı iki harfin bir araya gelmesi Araplar'ın diline ağır gelmesindedir. Burada haziften sonra, idgâm yapılması için herhangi bir yol kalmamıştır. Fiil-i muzaride olamayacak olan hemze-i vaslı gerektirdiğinden, te harflerinden birini eksiltmek suretiyle şeddesiz okuma yoluna gitmişlerdir. Bu çeşit harf eksiltme Arapça'da sıkça görülmektedir.³⁵⁶ Yukarıda geçenlerin hepsine bakıldığında ilgili kelimelerdeki haziflerin ilk hecede mi ikinci hecede mi olduğuna önem verilmemiştir. Bununla birlikte bazı dilciler kendi bakış açılarıncı hangi hecenin düştüğüne dair ortaya delil koymak için çabalamışlardır. Bu bağlamda *İ'râbu'l-Kur'an* yazarı şunları dile getirir: "Kelimenin aslı تتذكرون şeklindedir. Te harflerinden biri hafzedilmiştir. Hafzedilen te ikinci te harfidir. Çünkü bu te ile tekrar mümkündür. İlk te harfi düşmez. Nitekim bu te muzâraat alametidir. Alamet olan ise hafzedilmez."³⁵⁷

Merâhu'l-Ervâh şârihi şunları zikreder: "تفعل, تفاعل ve تفاعل bablarının fiil-i muzarilerinin başında iki te bir araya geldiğinde تتقلد, تتباعد ve تتبخر gibi kelimelerde olduğu gibi ikinci te harfi mecazen hafzedilir. Hafzedilen te harfi konusunda ihtilaf edilmiştir. Kufeliler ilk te harfinin hafif olduğunu ikinci te harfinin mutâvaat için geldiğini ve bunun hafifin halele yol açacağı görüşünü ileri sürmüşlerdir. Nitekim ilk te harfi zait(ek) olarak gelmiştir ve bunun hafif daha kolaydır. Musannif ise Basralıların görüşünü tercih etmiştir."³⁵⁸

İncelemeye konu olan تصدَّى kelimesine³⁵⁹ baktığımızda şu hecelerden oluştuğunu görmekteyiz:

Haziften	دَى	ص د	ت	ت
Önce(4 hece)	ص ح ح ح	ص ح ص	ص ح	ص ح
Haziften	دَى	ص د	ت	
Sonra(3 hece)	ص ح ح ح	ص ح ص	ص ح	

³⁵⁶ Bkz...: *Şerhu'l-Eşmûnî alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, c. 4, s. 160.

³⁵⁷ Zeccâc, *İ'râbu'l-Kur'an*, c. 3, s. 849.

³⁵⁸ Bkz...: *Şerhâni ala Merâhi'l-Ervâh fi İlmi's-Sarf*, s. 50.

³⁵⁹ Bu kelimeye, fonetik benzeşme konusunda yeniden değineceğiz.

4. *Mudâaf Türü Kelimelerin Harflerinden Birinin Hazfedilmesi(Eksiltilmesi)*

4.1 *ظلت Kelimesi*

Nîsâbûrî, ilgili ayette geçen³⁶⁰ ظلت kelimesini ele alırken kelimedeki tahfif yapıldığını belirtmekte ve aslının ظللت olduğunu zikretmektedir. Bu noktada o şunları dile getirir: “أحست, مسست → مسست gibi: مسست → مسست. Recez ölçüsünde şiir söyleyen biri şu iki beyti aktarır:³⁶¹

ظَلُّوا يَحْجُونَ وَظَلُّنَا نَحْجِبُهُ

وِظَلَّ يُزْمِي بِالْحَصَى مُبَوَّبَةٌ³⁶²،³⁶³

Nîsâbûrî daha önce geçen “ظلت kelimesi tahfif edilir” cümlesinde, kelimedeki fonetik başkalaşım olgusuna işaret etmektedir ki bu başkalaşım hazif yoluyla gerçekleşen başkalaşım türüdür. Kelimedeki bu tür başkalaşım dilciler, Meâni'l-Kur'an yazarları ve tefsirciler tarafından çokça zikredilen bir olgudur. Ferrâ bu kelimeye *Meâni'l-Kur'an* adlı eserinde yer vererek şunları ifade eder: “الَّذِي ظَلَّتْ عَلَيْهِ عَاكِفًا” ayetinde geçen ظَلَّتْ ve (فَطَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ)³⁶⁴ ayetindeki فَطَلْتُمْ kelimesinin orta harfi yalnızca fethalı veya kesralı okunur. Zira bu kelimeler ظلتم kelimesinden gelmektedir. Nitekim kelimedeki ilk lam hazfedilmiştir. Kim kelimedeki zâ harfini kesralı okumuşsa o bu kesrayı hazfedilen lâm harfinden getirmiştir. Kim de fethalı okumuşsa zâ harfi zaten fethalı idi onu olduğu gibi bıraktım demiştir.”³⁶⁵ Ferrâ'nın “kelimedeki ilk lam hazfedilmiştir” sözü onun, kelimedeki hazif yoluyla gerçekleşen fonetik başkalaşım olgusuna işaret ettiğini göstermektedir.

Aynı ayetin açıklamasında Zeccâc şunları zikreder: “Ayette geçen ظلت kelimesindeki zâ harfi fethalı ve kesralı okunur. Kim fethalı okursa, ona göre kelimenin aslı ظللت

³⁶⁰ Tâhâ, 20/97.

³⁶¹ İki beytin Dükeyn'e aittir. Ancak Dükeyn el-Fukaymî'ye mi yoksa Dükeyn et-Temîmî'ye mi ait olduğunu tespit edemedik. İkisinin hayatları için bakınız.; Mu'cemu'l-Üdebâ, c. 3, s. 292-294.

³⁶² Bkz.: Tehzîbu'l-Luga, c. 3, s. 250.; Lisânu'l-Arab, c. 2, s. 227. Bu iki eserde وظلنا rivayetiyle geçmektedir. Ancak bu rivayet için şahit bulunmamaktadır.

³⁶³ *Bâhiru'l-Burhân*, c. 1, s. 916.

³⁶⁴ Vâkıa, 56/65.

³⁶⁵ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 190.

şeklindedir. Nitekim kelimedeki lamlardan biri, şeddenin ve kesranın ağırlığından dolayı hazfedilmiştir. Zâ harfî de feta üzere kalmıştır. Kim de kesralı bir şekilde ظلت okursa, hazfedilen lam harfindeki kesrayı zâ harfine aktarmıştır.”³⁶⁶

Taberî de mezkur kelime ile ilgili şunları dile getirir: “ (وَإِنظُرْ إِلَى إِلْهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ) ayette geçen ظلت kelimesinde bana ve Araplara göre iki lehçe söz konusudur: İlk lehçeye göre zâ harfî fethalı okunur. Şehir merkezlerindeki kârifler bu şekilde okumuştur. İkinci lehçeye göre zâ harfî kesralı okunur. Kesralı okuyanlar sanki ظلت fiilinin orta harfî olan lâm harfinin kesrasını zâ harfine nakletmiştir. Fethalı okuyanlar ise zâ harfinin, kelimedeki lam harfî düşmeden önceki halini esas alarak fethalı okumuştur. Araplar bu şekilde şedde ve tekrar içeren harflerde bu gibi şeyleri yapar. Nitekim هممت kelimesini همت şeklinde zikretmektedirler.”³⁶⁷

Bilinmektedir ki kelimenin heceleri arasında bir hecenin hazfedilmesi ve yeni bir değişikliğin meydana gelmesi yoluyla gerçekleşen değişiklik hecesel başkalaşım kabilindedir. ظلت kelimesinin ses yapısında meydana gelen değişimler haziften önce ve sonrasında birlikte şu şekilde gösterilebilir:

Haziften	ت	ل	ظ
Önce(3 hece)	ص ح	ص ح ص	ص ح
Haziften	ت	ظ	
Sonra(2 hece)	ص ح	ص ح ص	

4.2 *Kelimeleri* مست ve أحست

Nisâbü'rî'nin daha önce ظلت kelimesini ele aldığı sırada مست - أحست kelimelerinden de bahsetmiştir. Bu kelimelerdeki fonetik başkalaşıma da değinmiş ve şunları dile getirmiştir: “Kelimenin aslı ظلت olup tahfif edilir. Şu kelimelerdeki gibi مست → مسست,

³⁶⁶ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, c. 3, s. 375.

³⁶⁷ Câmiu'l-Beyân an Te'vil'-i Âyi'l-Kur'an, c. 16, s. 154.

”أحسست → أحست“³⁶⁸ Öyleyse Nisâbûrî “ظَلَّت olup tahfif edilir. Şu kelimelerdeki gibi مسست → مست” ibaresiyle fonetik başkalaşım olgusuna değinmektedir ve bu ise hazif yoluyla gerçekleşen başkalaşımıdır. Mezkûr kelimelerdeki bu tür başkalaşıma birçok Arap dil bilginini de değinmiştir. Bunlardan biri olarak Ferrâ, şunları zikreder: (الَّذِي ظَلَّتْ عَلَيْهِ عَاكِفًا) ayetindeki ظَلَّت kelimesindeki durum مسست → مست kelimesinde ve أحستت → أحستت kelimelerinde de vardır. Araplar قَدْ مَسَّتْ ذَلِكَ der. İbarede geçen مَسَّتْ kelimesini مَسَّتْ olarak kesralı da okurlar. هَمَمْتُ ve وَوَدِدْتُ - وَوَدِدْتُ fiilleri de böyledir. Yine وَهَلْ أَحَسَّتْ وَهَلْ أَحَسَّتْ صَاحِبِكَ cümlesinde ve وَهَلْ أَحَسَّتْ وَهَلْ أَحَسَّتْ cümlesinde geçen أَحَسَّتْ kelimesinde de durum aynıdır.”³⁶⁹

Ahfeş de mezkûr kelimeler için eserinde şunları dile getirir: “Bazı kârîler ilgili ayeti (فِيمَ تُبَيِّرُونَ)³⁷⁰ şeklinde okumakta ve تُبَيِّرُونَ'yi kastetmektedirler. Mezkûr kelimedeki nûnlardan biri iki nûn harfinin bir araya gelmesinin dile ağır gelmesinden dolayı hazfolunmuştur. Bu durum مَا أَحَسَّتْ مِنْهُمْ أَحَدًا cümlesinde geçen أَحَسَّتْ kelimesinde de geçerlidir. Nitekim kelimedeki geçen sîn harflerinden biri dile ağır geldiğinden atılmıştır. Bu yani تُبَيِّرُونَ kelimesindeki nunların dile ağır gelmesi daha müsaittir. Çünkü ikisi de harekeli olarak yanyana gelmiştir. Evs b. Meğrâ şu beyti zikreder:³⁷¹

372 مَسْنَا السَّمَاءَ فَبَلَّغْنَاهَا وَطَالَهْمُ * حَتَّى رَأَوْا أَحَدًا يَهْوِي وَتَهْلَانَا

Nitekim beyitte geçen مَسْنَا kelimesi مَسَسْتُ kelimesinden gelmektedir.”³⁷³ Ahfeş’in “Nitekim kelimedeki geçen sîn harflerinden biri dile ağır geldiğinden atılmıştır.” İbaresini ve مسست ve مسست kelimedeki hazif yollu gerçekleşen başkalaşımı açıklamaktadır. Kurtubî tefsirinde şu açıklamalara verilmiştir: “(وَإِنظُرْ إِلَى إِلَهِكَ الَّذِي ظَلَّتْ عَلَيْهِ) ...” ayette geçen kelimenin aslı ظَلَّت şeklindedir. Ebu Zubeyd şu beyti söylemiştir:

³⁶⁸ *Bâhiru'l-Burhan*, c. 1, s. 916.

³⁶⁹ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 190-191.

³⁷⁰ Hicr, 15/54. Ayette geçen تُبَيِّرُونَ kelimesindeki nun harfini kesralı okunması Nâfi ve Şeybe kiraatidir. Bkz.: *Mu'cemu'l-Kiraât*, c. 4, s. 564.

³⁷¹ Adı Evs b. Meğrâ'dır. Kendisi Avf'ın oğlu Kuray'a'nın oğludur. Avf ise Sa'd'ın oğlu olan Ka'b'ın oğludur. İbn Sellâm el-Cumahî'nin zikrettiğine göre İslâmî dönem ikinci tabaka şairlerindedir. Hayatı hakkında bilgi için Bkz.: *Tabakâtu Fuhûli's-Suarâ*, c. 2, s. 571-572.

³⁷² Bkz.: *Tehzibu'l-Luga*, c. 12, s. 227.; *Lisanu'l-Arab*, maddesi, c. 6, s. 217.

³⁷³ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 254-255.

374 خَلَا إِنَّ الْعِثَاقَ مِنَ الْمَطَايَا ... أَحْسَنَ بِهِ فَهِنَ إِلَيْهِ شَوْسَ

Beyitte geçen أَحْسَنَ kelimesi aslında أَحْسَسْنَ şeklindedir.³⁷⁵ Bu kelimelerdeki başkalaşım, hecesel başkalaşımdır. Nitekim bu kelimelerdeki başkalaşım hecelerin hazfedilerek hecenin niceliğinde değişikliğin meydana gelmesiyle gerçekleşmektedir. مست kelimesinin ses yapısında meydana gelen değişiklikler hazif öncesi ve sonrası aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Haziften	ت	سَ سَ	مَ
Önce(3 hece)	ص ح	ص ح ص	ص ح
Haziften	ت	مَ سَ	
Sonra(2 hece)	ص ح	ص ح ص	

أَحْسَتَ kelimesindeki değişiklikler de şu şekilde gösterilebilir:

Haziften	ت	سَ سَ	أَ حَ
Önce(3 hece)	ص ح	ص ح ص	ص ح ص
Haziften	ت	حَ سَ	أَ
Sonra(2 hece)	ص ح	ص ح ص	ص ح

4.3 *Kelimesi* وقرن

Nisâbü'rî, ilgili ayette geçen³⁷⁶ وقرن kelimesine eserinde yer vermiş ve ayrıca kelimedeki fonetik başkalaşım olgusuna da değinmiştir. Bu noktada şunları dile getirir: “Bu kelimenin قر - يقر kelimesinden gelmesi mümkündür. Aslı اقررن şeklinde idi. ظللت kelimesinin ظلت kelimesine dönüşmesindeki gibi kelimedeki tekrar eden

³⁷⁴ Beyit Ebu Zubeyd et-Tâî'ye aittir. Bkz.: *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Sebu'l-Mesânî*, c. 12, s. 174. Bu beyte Ebu İshak es-Sa'lebî *el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsîri'l-Kur'an* (c. 6, s. 259) adlı eserinde eyr vermiştir. Ayrıca Bkz.: *Lisanu'l-Arab*'ta Hasîn rivayetiyle geçmektedir(c. 6, s. 49.); *Tehzîbu'l-Luga*, c. 3, s. 263.

³⁷⁵ *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 11, s. 242.

³⁷⁶ Ahzâb, 33/33

harflerden birini terk etmişlerdir.”³⁷⁷ Nisâbüri’nin “Aslı اقررن şeklinde idi kelimedeki tekrar eden harflerden birini terk etmişlerdir” ibaresinde وقرن kelimesindeki fonetik başkalaşıma işaret etmiştir ki bu tekrardan kaçınmak için tekrar eden harflerden birinin hazfedilmesi yoluyla gerçekleşen başkalaşımdır. Nitekim mezkûr kelimedeki iki râ harfi bir araya gelmiştir. Bu durum Arapların diline ağır gelmiş ve art arda gelen aynı harflerden kurtulmak için râ harflerinden biri hazfedilmiştir.

Kelimedeki bu tür başkalaşıma birçok Arap dilcisi eserlerinde yer vermiştir. Bu dilcilerden biri olan Nehhâs kelimeyi ayrıntılı olarak ele almış ve kelimeye dair kıraâtleri zikretmiştir. O bu noktada şunları dile getirir: “(وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ) ayetinin bu şekildeki kıraâtî Ebu Amr, A’meş, Hamza ve Kisâ’ye aittir. Medine ehli ve Asım kaf harfinin fethasıyla وَقَرْنَ şeklinde okumuştur.”³⁷⁸ Kaf harfinin kesrasıyla قرن şeklindeki kıraatte iki takdir söz konusudur. Ferrâ ve Ebu Ubeyde’ye göre bu kelime الوقار kelimesinden gelir ki bu evinde sabit kaldı anlamında وقر - يقر - وقور şeklinde kullanılır. Diğer görüşe göre bir mekanda karar kılmak anlamında, mazisi قر ve muzarisi kaf harfinin kesrasıyla يقر fiilinden gelir. Bu durumda kelimenin aslı وقررن şeklinde olup ilk râ harfi tekrardan dolayı dile ağır geldiğinden hazfedilmiştir. Harekesi ise kâf harfine nakledilmiştir. Böylece ظلت kelimesinin zâ harfi kesralanmasındaki gibi وقرن’ye dönüşmüştür.”³⁷⁹

Aynı kelimenin açıklamasında İbn Zencele şunları kaydeder: “[وَقَرْنَ فِي أَصِيمِ] Nâfi ve Âsım [وَقَرْنَ فِي أَصِيمِ] ayetindeki kelimeyi (وَقَرْنَ) kaf harfinin fethasıyla okumuştur.”³⁸⁰ Bu kelime الوقار gelmeyip الاستيفار kelimesinden gelmektedir. Kîsâî şöyle demiştir: Araplar بالمكان قررت (bir mekana yerleştim) der. Bu kelimedeki râ harfinin kesrası ve fethasıyla iki lehçe vardır. Kelimenin aslı اعرضن gibi واقررن şeklindedir. Nitekim kelimedeki ilk râ harfi, tekrardan kaynaklı dile ağır gelmesinden dolayı hazfedilmiştir. Ardından hazfedilen râ harfinin fethasını kaf harfine aktarmışlardır. Aynı şekilde kelimedeki elif harfini de hazfetmişlerdir. Çünkü kaf harfi hareke almıştır. Son tahlilde kelime [وَقَرْنَ]’ye dönüşmüştür. Bu Arapların هل أحست صاحبك yani arkadaşını gördün mü anlamındaki ibaresinde geçen أحست kelimesi de böyledir.”³⁸¹

³⁷⁷ *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1136.

³⁷⁸ Bkz.: *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 7, s. 283-284.

³⁷⁹ *Nehhâs, İ'râbu'l-Kur'an*, c. 3, s. 214-215.

³⁸⁰ Bkz.: *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 7, s. 283.

³⁸¹ *Huccetu'l-Kıraât*, s. 577.

Mekki de ilgili ayeti ele alırken mezkûr kelimeye değinmektedir ve şöyle der: “(وَقَرْنَ) (وَقَرْنَ) kim ayette geçen وَقَرْنَ kelimesindeki kâf harfini kesralı okursa bu kelimeyi (وَقَرْنَ) ve التوفر türetmiştir. Bu durumda, عدن ve زن kelimeleri gibidir ki bu kelimelerde ilk harf olan vâv harfi hazfedilmiştir. Bu kelimenin الْفَرَارِ kelimesinden türemesi de mümkündür. Bu durumda mudâaf olur. قر في الْمَكَانِ ibaresi Araplarca kullanılır ki ilgili fiilin muzarisi يقر şeklinde olup meşhur bir kullanımdır. Bu durumda وَقَرْنَ kelimesinin aslı واقرن şeklindedir. Kelimedeki orta harf olan râ harfi tekrarın ve şeddenin kerih görülmesinden dolayı yâ harfine ibdal edilmiştir. قيراط ve دينار kelimelerinde olduğu gibi ye harfi kesralanır ve bu kesra kâf harfine aktarılır. Ardından ye ve râ harfleri sakın olduğundan, kaf harfi de harekelendiğinden hemze-i vasıla ihtiyaç duyulmaz, nihayetinde قرن kelimesine dönüşür. Denilmiştir ki râ harfi, tekrar ve şedde kerih görüldüğünden hazfedilmiştir. Bu kelimesinde de görülür ki bu kelimenin aslı ظلت şeklindedir. Buna göre mezkûr kelimedeki düşen râ harfinin harekesi kâf harfine aktarılır, elif harfi de bundan dolayı aynı şekilde hazfedilir.”³⁸²

Yukarıda geçenlerden anlaşıldığı üzere kelimedeki gerçekleşen değişiklik hecesel başkalaşım kabilindedir. Çünkü bu değişim, bir hecenin hazfedilmesi ile tamamlanmıştır. Kelimenin ses yapısında gerçekleşen değişikliği şu şekilde açıklamak mümkündür:

Haziften	نَ	رَزْ	واقْ
Önce	ص ح	ص ح ص	ص ح ص
Haziften	نَ	قَزْ	وْ
Sonra	ص ح	ص ح ص	ص ح

Tablodan anlaşıldığı üzere hecenin çeşidi değişmiştir.

4.4 الحَوَارِيُّونَ *Kelimesi*

³⁸² Müşkilü İ'râbi'l-Kur'an, c. 2, s. 576-577.; Yazar bu konuya şu eserde de yer vermiştir: *el-Keşfu an Vücûhi'l-Kiraât es-Seb' ve İleluhâ ve Hucecuhâ*, c. 2, s. 197.

Nîsâbü'rî, ilgili ayette geçen³⁸³ الحَوَارِيُّونَ kelimesini eserinde zikretmiş ve şunları dile getirmiştir: “الحَوَارِيُّونَ kelimesi³⁸⁴ bazı kıraatlere göre şeddesiz okunur.³⁸⁵... Ancak şöyle denilir: الحَوَارِيُّونَ kelimesindeki yâ harfi şeddelidir. Bu kelime yâ harfinin şeddesinin ağırlığından dolayı şeddesiz okunmuştur. Şeddesiz okunduğundaki hareke teşdid anlamına ve bu anlamı tasvire dikkat çekmek içindir.”³⁸⁶ Nîsâbü'rî'nin الحَوَارِيُّونَ kelimesi ile ilgili “yâ harfinin şeddesinin ağırlığından dolayı şeddesiz okunmuştur” şeklindeki açıklaması mezkur kelimedeki fonetik başkalaşım olgusuna işaret etmektedir. Bu ibare kelimedeki ses hecesinin hafifletildiğini ortaya koymaktadır. Telaffuzu kolaylaştırmak ve hafifletmek için kelimedeki bulunan başkalaşım nazif yoluyla gerçekleşen başkalaşımıdır.

Kelimedeki bu olguyu birçok Arap dili bilgini dile getirmiştir. Bunlardan biri olarak İbn Cinnî şöyle demektedir: “İbrahim ve Ebu Bekir es-Sekafî Kur'an-ı Kerim'in tamamında ya harfini şeddesiz bir şekilde الحَوَارِيُّونَ şeklinde okumaktadır.”³⁸⁷ ...Ebu'l-Feth şöyle demektedir: kelimenin bu şekilde okunuşu kelimedeki yâ harfinin aslının şeddeli olmasından kaynaklıdır. Bu yâ harfi, tekrardan kaynaklı hissedilen ağırlıktan dolayı şeddesiz okunmuştur. Şayet bu kelimedeki şeddeli okunma irade edilirse ya harfine dammeyi yüklemek caizdir. Ebu'l-Hasan, يستهزؤون kelimesini şeddesiz okunduğunda kelimedeki hemzeyi yâ harfine dönüştürmüştür. Burada Ebu'l-Hasan dammeyi murat edilen hemzeyi hatırlatmak için getirmiştir.”³⁸⁸

Ebü Hayyan da tefsirinde aynı yerde İbn Cinnî'ye yakın bir açıklama yapmış ve şunlar dile getirmiştir: “Cumhur, yâ harfinin şeddesiyle الحَوَارِيُّونَ şeklinde okumuştur. İbrahim en-Nehaî ve Ebu Bekir es-Sekafî Kur'an'ın tamamında kelimedeki yâ harfini şeddesiz bir şekilde okumuştur. Araplara, الْقَاضِيُونَ kelimesi örneğinde olduğu gibi dammeli yâ harfinden önce kesra ağır gelmektedir. Bundan dolayı dammeyi yâ harfinden önceki harfe nakletmekte ve ardından kendisinden sonra sakin bir harf olduğundan ve iki

³⁸³ Âl-i İmrân, 3/52.

³⁸⁴ Bu kelime Âl-i İmrân, sûresi 52. Ayette şu şekilde geçmektedir: “قال الحَوَارِيُّونَ نحن أنصار الله أمنا بالله واشهد بأنا مسلمون”.

³⁸⁵ el-Muhtesib (c. 1, s. 162), el-Bahru'l-Muhit fi't-Tefsîr (c. 3, s. 102) İbrahim en-Nehaî ve Ebü Bekir es-Sekafî kelimeyi şeddesiz okumuştur. Bu kıraati İbnü'l-Cevzî *Zadu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*(c. 1, s. 394) adlı eserinde Cahderî ve Ebu Hayve'ye nispet etmiştir.

³⁸⁶ *Bâhiru'l-Burhân*, c. 1, s. 295.

³⁸⁷ Bkz.: *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 1, s. 506.

³⁸⁸ *el-Muhtesib fi Tebyini Vücûhi Şevâzî'l-Kıraât ve'l-Îdâhu anhá*, c. 1, s. 162.

sakin harfin yan yana gelmesinden dolayı yâ harfini hazfederler. Bu açıklamaya göre الحَوَارِيُّونَ kelimesi kıyasa göre الحَوَارُونَ şeklinde. Ancak kelimedeki damme harfi sabit kalıp ve şedde murat edildiğinden başka bir harfe nakledilmemiştir. Zira şedde, Ahfeş'in يَسْتَهْرُتُونَ kelimesinde yaptığı gibi dammeyi taşıyabilir. Nitekim Ahfeş bu kelimedeki hemzeyi yâ harfine ibdal etmiştir. Kelime dammeyi, murat edilen hemzeyi hatırlatmak için taşımıştır.”³⁸⁹

Yukarıda geçenlerden açıkça anlaşılmaktadır ki الحواريون kelimesindeki değişiklik, hazfedilen harf göz ardı edildiğinde hecesel bir başkalaşım kabilindedir. Nitekim buradaki başkalaşım tekrardan kaçınmak için ses hecesinin hazfedilmesi yoluyla gerçekleşmektedir. Yâ harfinin hazfinden sonra kelimenin bünyesinde gerçekleşen değişikliği şu tablo açıklamaktadır:

Haziften	نَ	يُو	رِي	وا	حَ
Önce	ص ح	ص ح ح	ص ح	ص ح ح	ص ح
Haziften	نَ	يُو	ر	وا	حَ
Sonra	ص ح	ص ح ح	ص ح	ص ح ح	ص ح

Buradaki değişiklik yalnızca hecenin çeşidinde gerçekleşmiştir.

4.5 *Kelimesi* لَمَّا

Nisâbü'rî, eserinde وَأَنَّ كَلَّمَ لَمَّا لِيُؤْفِيَهُمْ³⁹⁰ ayetini ele almış ve ayette geçen لَمَّا kelimesine dair birçok görüşü zikretmiştir. Bu görüşlerden biri şu şekildedir: “Kelimenin aslı لَمَّا şeklindedir. Ancak kelimedeki mîm harflerinden biri zait olduğundan Ferrâ'nın sözü delil kabul edilerek hazfedilmiştir. Nitekim Ferrâ şöyle der:³⁹¹ Ayetin aslı şu şekildedir: (لَمَّا لِيُؤْفِيَهُمْ) ayette geçen kelimedeki mîm harflerinden biri zait olduğundan hazfedilmiştir.”³⁹² Nisâbü'rî'nin kelimeye dair “kelimedeki mîm harflerinden biri zait

³⁸⁹ *el-Bahru'l-Muhît*, c. 3, s. 174.; Ayrıca Bkz.: *el-Muharreru'l-Veciz*, c. 1, s. 443.

³⁹⁰ Hûd, 11/111.

³⁹¹ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 29.

³⁹² Bkz.: *Bâhiru'l-Burhan*, c. 1, s. 684.

olduğundan hazfedilmiştir” sözü لَمَّا kelimesindeki başkalaşımı açıklamaktadır. Bu başkalaşım, tekrardan kaçınmak için hazif yoluyla gerçekleşen başkalaşım olgusudur.

Dil ve Meâni'l-Kur'an yazarları kelimedeki bu olguya değinmiştir. Bunlardan biri olarak Ferrâ “kelimedeki mîm harflerinden biri çok olduğundan hazfedilmiştir” sözünü لَمَّا kelimesinin aslını şairin şu kavlini delil getirerek açıklamıştır:³⁹³

وإني لَمَّا أُصدر الأمرَ وَجْهَهُ ... إذا هُوَ أَعْيَا بالسَّيْلِ مَصَادِرُهُ

Beyitteki üç mîm harfi bir araya geldiğinde biri hazfedilmiştir. Diğer ikisi kalmış ve birbirine idgâm edilmiştir.”³⁹⁴ Nehhâs da aynı ayette bu kelimenin açıklamasına yer vermiştir. O şunları zikreder: “Ebû Cafer şöyle demiştir Nahiv bilginlerinin bu kelimeyle ilgili dört görüşü vardır. Ferrâ şunu der: لَمَّا İn ayetinde geçen لَمَّا kelimesinde üç mîm harfi bir araya gelmiştir. Bu mîmlerden biri hazfedilmiştir. Ebu İshak bu hatalıdır demiştir. Çünkü من harfinden nûn harfi hazfedilir ve bir harf kalır.”³⁹⁵

Semîn el-Halebî de bu kelimeye eserinde ayrıntılı bir şekilde yer vererek şunları dile getirir: Ebu Bekir kıraâtine³⁹⁶ gelince bu noktada farkı vecihler bulunmaktadır.³⁹⁷ Bu vecihlerden biri Ferrâ, bir grup Basra ve Kûfe ekolünden nahiv bilginine aittir. Buna göre kelimenin aslı başına gelen ve cer ameli yapan amilden dolayı kesralı bir şekilde لَمَّا + لَمَّا şeklinde. Sâkin nûn harfi ما edatının mîm harfi ile bir araya gelmiş ve idgâmı vacip olduğundan nûn harfi mîm harfine dönüşmüştür. İdgâm edildiğinde oluşan lafızda üç mîm harfi bir arada bulunmuştur. Mîm harflerinden biri hazfedilmiştir. Böylece kelime لَمَّا şeklini almıştır. Nasr İbn Ali eş-Şîrâzî şöyle demektedir:³⁹⁸ لَمَّا harfine ما harfi bitişmiştir. Bundan dolayı nûn harfi idgâm için mîm harfine dönüşmüştür. Son tahlilde üç mîm harfi bir araya gelmiş ve biri hazfedilmiştir.

³⁹³ Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'an(c.2, s. 29)'ında geçen bu beytin söyleyenini bulamadık. Beyit için ayrıca bakınız: Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 9, s. 105.

³⁹⁴ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 29.

³⁹⁵ Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'an*, c. 2, s. 185.

³⁹⁶ لَمَّا harfinin şeddetsiz okunması ve لَمَّا nin şeddelli okunması kastedilmektedir.

³⁹⁷ Bkz.: *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 4, s. 148.

³⁹⁸ Bkz.: *el-Mûdah fi Vücûhi'l-Kıraât ve İleluhâ*, s. 660.

Vecihlerden ikincisi ise Mehdûmî ve Mekkî'ye³⁹⁹ ait olan görüştür ve şu şekildedir: Bu görüşe göre kelimenin aslı ism-i mevsul ya da mevsuf olması itibariyle mîm harfinin fethasıyla ما + لَمَنْ şeklinde dir. ما edatı ise zait olarak gelmiştir. Bu bağlamda nûn harfi mîm harfine dönüşmüş ve bu mîm kendisinden sonra gelen mîm harfine idgâm edilmiştir. Dolayısıyla üç mîm harfi bir araya gelmiştir. Hazfedilen ortadaki mîm harfidir ki bu da nûn harfinden ibdal edilmiştir. Son tahlilde لَمَّا denilmiştir. Mekkî de şöyle demiştir: Bu Zeccâc'ın bazılarında aktardığı görüştür ki şunları dile getirir: “Bazı nahivciler (لَمَّا) kelimesinin aslının ما + لَمَنْ şeklinde olduğunu iddia etmiştir ki kelimedeki nûn harfi mîm harfine dönüşmüştür. Dolayısıyla üç mîm harfi bir araya gelmiştir. Orta harf olan mîm hazfedilmiştir. Mekkî bu görüşü makul addetmemiştir. Çünkü مَنْ edatı iki harf üzere bir isim olduğundan bir kısmının hazfi mümkün olmayan bir kelimedir.”⁴⁰⁰

Yukarıda geçenlerden açıkça anlaşıldığı üzere لَمَّا kelimesindeki değişiklik hecesel başkalaşım kabilindedir. Çünkü tekrardan kaçınmak için ses hecesi olan mîm'in hazfi ile gerçekleşmiştir. Kelimedeki değişiklikler şu şekilde gösterilebilir:

Haziften	ما	مَنْ	ل
Önce(3 hece)	ص ح ح	ص ح ص	ص ح
Haziften	مَا	لَمَّا	
Sonra(2 hece)	ص ح ص	ص ح ص	

Tabloda görüldüğü üzere kelimedeki nûn harfi hazfedildiğinden kelimenin hece düzeninde değişiklik meydana gelmiştir.

4.6 (عبد الطاغوت) *Kelimesindeki Te harfinin Hazfi*

³⁹⁹ Bkz.; *Müşkilu İ'râbi'l-Kur'ab*, c. 1, s. 374-375.

⁴⁰⁰ *ed-Durru'l-Masûn*, c. 6, s. 401.

Nîsâbûrî, عبد الطاغوت⁴⁰¹ kelimesi ile ilgili birçok vecih zikretmiş ve kelimedeki hazif yoluyla gerçekleşen başkalaşım olgusuna işaret etmektedir. Bu noktada şunları ifade eder: “وَعَبْدَ الطَّاعُوتِ” yani kelimenin aslı عبدة الطاغوت şeklindedir ve te harfi hazfedilmiştir.”⁴⁰² Nîsâbûrî'nin kelimeye dair zikrettikleri kelimedeki te hecesinin düştüğünü ortaya koymaktadır. عبدة kelimesi عبد kelimesinden gelen çoğul kelimedir. Kelimedeki başkalaşım olgusunu dil, Meâni'l-Kur'an yazarları ve tefsirciler ele alıp incelemişlerdir. Bunlardan biri olarak İbn Cinnî mezkur kelimeye dair on farklı kıraat zikretmiştir. Bu kıraatlerden biri Ahmed b. Yahya Sa'leb'e ait kıraattir ki bu, sesli heceler, mahreç ve sıfatları birbirine yakın seslerin artarda gelmesinin hoş karşılanmaması üzerine kuruludur.⁴⁰³

İbn Cinnî şöyle demektedir: “Ahmed b. Yahya'ya göre وَعَبْدَ الطَّاعُوتِ şeklinde okunur. Burada عبدة kelimesini kastetmiştir ki kelimedeki yuvarlak te harfi hazfedilmiştir. عبدة kelimesi tağût ve putlara tapanlara denilir. Müslümanlar için ise عَبَاد kelimesi kullanılır.”⁴⁰⁴ Ferrâ *Meâni 'l-Kur'an* adlı eserinde kelimeye dair şunları zikreder: Şayet bir kârî (وَعَبْدَ الطَّاعُوتِ) şeklinde okursa doğru ve iyi okumuştur. Aslında عبدة الطاغوت şeklini kastetmektedir. Kelimedeki yuvarlak te harfi izafetten dolayı hazfedilmiştir. Bir şaire ait beyit şu şekildedir:⁴⁰⁵

قام وُلاها فسقوها صَرَّخَدا⁴⁰⁶

Beyitte geçen kelimedden kasıt ولاتها şeklindedir.⁴⁰⁷ Aynı şekilde Ebu Hayyân da mezkur kelimeye dair şunları ifade eder: “İbn Abbas Ve İbn Ebî Able وَعَبْدَ الطَّاعُوتِ şeklinde okumuşlardır. Onlar عَبَدَ kelimesinden, فَاجِرٍ kelimesinin çoğulunun فَجْرَةٍ şeklinde gelmesi gibi عَبَدَ kelimesinin çoğulu olan عَبَدَةَ kelimesini kastetmektedirler. Nitekim izafetten dolayı yuvarlak te harfi hazfedilmiştir.”⁴⁰⁸

⁴⁰¹ Mâide, 5/60.

⁴⁰² *Bâhiru 'l-Burhan*, c. 1, s. 426.

⁴⁰³ *Buhûs ve Makâlât fi 'l-Luga*, s. 53.

⁴⁰⁴ Bkz.: *el-Muhtesin fi Tebyîni Vücûhu Şevâzî 'l-Kıraât ve 'l-İdâhu anhâ*, c. 1, s. 216.

⁴⁰⁵ Beyti söyleyen şairi tespit edemedik.

⁴⁰⁶ Bkz.: *ed-Durru 'l-Masun fi Ulumi 'l-Kitabi 'l-Meknûn*, c. 4, s. 336.; Ayrıca Bkz.: Taberî, *Câmiu 'l-Beyân an Te'vil-i Âyi 'l-Kur'an*, c. 8, s. 544.

⁴⁰⁷ Ferrâ, *Meâni 'l-Kur'an*, c. 1, s. 314.

⁴⁰⁸ *el-Bahru 'l-Muhit fi 't-Tefsîr*, c. 4, s. 308.

Taberî ise mezkûr kelimeye eserinde yer vererek şunları dile getirir: “Şayet kesralı bir şekilde (وَعَبَدَ الطَّاغُوتِ) şeklinde okunsa bugün caiz görsem de Arapça açısından uygun bir çıkış yolu vardır. Çünkü bu ibarenin okunuşu noktasında kârîlerin delilleri farklıdır. Arapçada bu ibareye cevaz verilebilmesinin açıklaması bu kelimedeki عِبْدَةُ ibaresinin kastedilmesidir. Zira عِبْدَةُ kelimesindeki te harfî izafetten dolayı hazfedilmiştir.”⁴⁰⁹ Taberî, onun öncesinde Ferra ve Ebu Hayyan وَعَبَدَ الطَّاغُوتِ ibaresinde ة hecesinin düşmesinden kaynaklı fonetik başkalaşım olgusuna değinmişlerdir. Ancak onlar buradaki ة hecesinin düşmesini izafete bağlamışlardır. Ramazan Abdu't-Tevvâb'ın bu konuda farklı bir görüşü vardır. Bu bağlamda o şunları dile getirir: “Gerçekte kelimedeki ة hecesi Ferrâ ve Taberî'nin düşündüğü gibi izafetten dolayı düşmemiştir. ة hecesi birbirine sıfatları açısından yakın hecelerin art arda gelmesinin kerih görülmesinden dolayı hazfedilmiştir. Ayette geçen bu ibare Zühery'in şu beytinde geçen عدا الأمر ibaresine benzemektedir:

إن الخليط أجدوا البين فانجدوا ... وأخلفوك عدا الأمر الذي وعدوا⁴¹⁰

Cevherî beyitle ilgili şunu zikreder: (عدا الأمر) ibaresinden kasıt عدا الأمر şeklinde olup kelimenin sonundaki yuvarlak te izafetten dolayı hazfedilmiştir.”⁴¹¹ Bu örneklerin büyük çoğunluğu aynı seslerin art arda gelmesinin kerih görülmesinden kaynaklanmaktadır. Bu olgu yalnızca Arapça ile sınırlı kalmamış Sâmi ve Avrupa gibi dil ailelerinde de görülmektedir.⁴¹² Nitekim incelememize konu olan kelimedeki te ve tâ harfleri mahreçleri açısından aynı,⁴¹³ şiddet sıfatında ortaklırlar.⁴¹⁴ İki harf de aynı iki harfmiş gibi birbirine benzemektedir. Bu tür durumdaki harflerin art arda gelmesinden kaçınma durumu Araplar nezdinde bilinmektedir. Bu kelime özelindeki kaçınma hazif yoluyla gerçekleşmektedir. Nitekim kelimedeki te hecesi harekesi ile birlikte hazfedilmiştir. Mezkur kelime tahfiften önce yedi hece içermektedir. Hazif öncesi ve sonrası kelimedeki hece durumu aşağıdaki gibidir:

⁴⁰⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 8, s. 544.

⁴¹⁰ Bkz.: *Lisanu'l-Arab*, و ع maddesi, c. 7, s. 293.; *Tavdîhu'l-Makâsid ve'l-Mesâlik bi-Şerhi Elfiyeti İbn Mâlik*, c. 3, s. 664. Bu beyit, Abbas b. Ümeyye el-Fadl'a aittir. Bkz.: *el-Mekâsidu'n-Nahviyye fi Şerhi Şevâhidi Şurûhi'l-Elfiye*, c. 4, s. 96.

⁴¹¹ Bkz.: *Buhûs ve Makâlât fi'l-Luga*, s. 53-54.

⁴¹² Örnek için Bkz.: *Mecelletü Mecmau'l-Lugat*, Kahire, sayı, 33, s.119.; *Buhûs ve Makâlât fi'l-Luga*, s. 55.

⁴¹³ Bkz.: *el-Kitâb*, c. 4, s. 433.

⁴¹⁴ Bkz.: *el-Kitâb*, c. 4, s. 434.

Haziften	ت	غُو	طَا	تَطُّ	دَ	بَ	عَ
Önce (7 hece)	ص ح	ص ح ح	ص ح ح	ص ح ص	ص ح	ص ح	ص ح
Haziften	ت	غُو	طَا	نَطُّ	بَ	عَ	
Sonra (2 hece)	ص ح	ص ح ح	ص ح ح	ص ح ص	ص ح	ص ح	

5. Efâl-i Hamsenin Nûn'u ve Nûnu'l-Vikâye

Efâl-i hamsenin (تفعلين - تفعلان - يفعلان - تفعلون - يفعلون) nûnu ile nûn-ı vikâyenin mütekellim yası veya mansub mütekellim zamirinden önce art arda gelmesinden dolayı bu iki nûn harfinden biri hazfedilir. Bunun sebebi aynı harflerin art arda gelmesinin kerih görülmesidir.

5.1 أتحاجوني *Kelimesi*

Nîsâbûrî, ilgili ayette geçen⁴¹⁵ أتحاجوني kelimesine eserinde yer vermiş ve şunları zikretmiştir: “أتحاجونني kelimesinin aslı أتحاجوننا kelimesinde olduğu gibi şeklindedir. Kelimedeki ilk nûn harfi raf alametidir. İkinci nûn ise fiili cer konumundan kurtarmak için eklenmiştir. Dolayısıyla kelimedeki iki nûn harfi art arda gelmiş ve bundan dolayı ya idgâm yoluyla ya da hazif yoluyla kelimenin hafifletilmesi gerekmiştir.”⁴¹⁶ Nîsâbûrî'nin “kelimedeki iki nûn harfi art arda gelmiş ve bundan dolayı ya idgâm yoluyla ya da hazif yoluyla kelimenin hafifletilmesi gerekmiştir” sözü أتحاجوني kelimesindeki fonetik başkalaşım olgusunu ortaya koymaktadır ki onun da zikrettiği üzere bu, hazif yoluyla gerçekleşen başkalaşımdır. Zira bu durumda kelimedeki iki nûn harfi bir araya gelmiştir. Bu ise Arapların diline ağır gelmektedir. Nûn harflerinden biri aynı harflerin art arda gelmesinden kurtulmak için hazfedilmiştir.

Dil bilginleri, Meânî'l-Kur'an ve tefsir yazarlarının çoğu eserlerinde mezkûr kelimedeki hazif yollu fonetik başkalaşıma yer vermişlerdir. Bunlardan biri İbn

⁴¹⁵ En'âm, 6/80.

⁴¹⁶ Bâhiru'l-Burhan, c. 1, s. 474.

Hâlevey'tir ve şöyle demektedir: “أحتاجوني () kelimesi şeddeli ve şeddesiz olarak okunur.⁴¹⁷ Kelimeyi şeddesiz okuyanların delili şu şekildedir: İki nûn harfi bir araya geldiğinde bir nûn diğerinin yerine geçebilir. Bu iki nûn harfinden biri, art arda gelmelerinin kerih görülmesi ve kelimeyi hafifletmesi amacıyla düşürülmüştür. Şairin şu şekilde dediği gibi:⁴¹⁸

رأته كالثغام يعل مسكا ... يسوء الفاليات إذا فليني

Beyitte geçen فليني kelimesinden kasıt فليني kelimesidir ki kelimedeki iki nûn harfinden biri hafzedilmiştir. Buna benzer bir kelime (فيم تبشرون)⁴¹⁹ ayetinde geçmektedir ki tek nûn ile gelmiştir.⁴²⁰

Semîn el-Halebî de bu kelime ile ilgili şunları zikreder: “Ayette geçen أحتاجوني kelimesindeki nûn harfini Nâfi, İbn Zekvân ve Hişâm şeddesiz okumuştur. Diğerleri ise nûn harfini şeddeli okumuştur.⁴²¹ Kelimedeki nûn'un şeddeli okunması asıdır. Çünkü ilk nûn harfi, efâl-i hamsedeki raf nûn'udur. İkinci nûn ise nûn-ı vikayedir. Bu iki nûn harfinin bir araya gelmesi dile ağır gelmiştir. Bu kelimede üç kullanım söz konusudur. İlki nûn harflerinin ayrı yazılması, ikincisi idgâm, üçüncüsü de haziftir. Nahivciler hafzedilen nûnlardan hangisinin hafzedildiği konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Buna göre Sîbeveyh ve onu takip edenlere göre ilk nûn hafzedilmiştir. Ahfeş ve onu takip edenlere göre ise ikinci nûn harfi hafzedilmiştir.”⁴²²

İbnü'l-Enbârî mezkur kelimeyi ayrıntılı olarak ele almış ve şunları zikretmiştir: “Ayette geçen أحتاجوني kelimesindeki nûn harfi şeddeli ve şeddesiz olarak okunmuştur. Kim şeddesiz olarak okursa iki nûn bir araya gelmiştir. Bu durumda iki nûndan biri, aynı iki harfin yan yana gelmesi sebebiyle, tahfif etmek ve çok kullanımdan dolayı (فيم تبشرون) ayetinde olduğu gibi hafzedilmiştir.”⁴²³

⁴¹⁷ Bkz.: *es-Seba' fi'l-Kıraât*, s. 261.

⁴¹⁸ Beyit Amr b. Ma'diyekrib'e aittir. Bkz.: *Hizânetu'l-Edeb ve Lübbu Lübbâbi Lisâni'l-Arab*, c. 5, s. 372.; Ayrıca Bkz.: *Tehzîbu'l-Luga*, c. 15, s. 269.; *Cemheratu'l-Luga*, c. 1, s. 459.

⁴¹⁹ Hicr, 15/54.

⁴²⁰ *el-Hucce fi'l-Kıraât es-Seb'*, s. 143.

⁴²¹ Bkz.: *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 2, s. 468.

⁴²² Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn fi Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, c. 5, s. 15.

⁴²³ *el-Beyân fi Garibi'l-Râbi'l-Kur'an*, c. 1, s. 328.; Bkz.: Ukberî, *İmlâu Mâ Men bihi'r-Rahmân*, c. 1, s. 249.

(قل أفغير⁴²⁴) Dâni, nûn'un hazfedilerek şeddesiz okunmasını şu sözleriyle açıklamıştır: "تأمروني الله تأمروني أعبدا الجاهلون (bu ayetin her ne kadar yazımında ilgili kelime tek nûn harfi ile yazılmış olsa da İbn Âmir mezkûr kelimeyi ilki fethalı olan iki nûn harfi ile "تأمروني" "تأمروني" şeklinde okumuştur.⁴²⁵ Nâfi, tek nûn'u şeddesiz olarak okumuştur. Diğerleri ise tek nûn harfini şeddeli okumuştur."⁴²⁶ أَتَخَاجُونِي kelimesiyle ilgili olarak yukarıda geçen açıklamalara baktığımızda kelimedeki hazfedilenin bir ses hecesi olduğunu görürüz. Buna göre أَتَخَاجُونِي kelimesinin hecesel şeması haziften önce ve sonra olacak şekilde aşağıdaki gibidir:

Haziften	أ	ت	خ	ج	و	ن	ي
Önce	ص ح	ص ح	ص ح ح ص	ص ح ح ح	ص ح ح ح	ص ح ح ح	ص ح ح ح
(6 hece)							
Haziften	أ	ت	خ	ج	و	ن	ي
Sonra	ص ح	ص ح	ص ح ح ص	ص ح ح ح	ص ح ح ح	ص ح ح ح	ص ح ح ح
(5 hece)							

Yukarıda ele alınan تَبَشَّرُونَ kelimesinin hecesel şeması haziften önce ve sonra olacak şekilde aşağıdaki gibidir:

Haziften	ت	ب	ش	ر	و	ن	ي
Önce	ص ح	ص ح ص	ص ح	ص ح ح ح	ص ح ح ح	ص ح ح ح	ص ح ح ح
(6 hece)							
Haziften	ت	ب	ش	ر	و	ن	ي
Sonra	ص ح	ص ح ص	ص ح	ص ح ح ح	ص ح ح ح	ص ح ح ح	ص ح ح ح
(5 hece)							

5.2. أَتَخَاجُونِنَا Kelimesi

⁴²⁴ Zümer, 39/64.

⁴²⁵ Mu'cemu'l-Kiraât, c. 8, s. 184.

⁴²⁶ Bkz...: et-Teysîr fi'l-Kiraâti's-Seb', s. 190.

Nisâbü'rî, daha önce أتَحَاجُونَا kelimesini ele aldığı sırada أُنْحَاجُونَا kelimesindeki⁴²⁷ fonetik başkalaşım olgusuna değinmişti.⁴²⁸ O kelimedeki bu olguyu “iki aynı harf bir araya geldiğinden hazifle bu kelimenin hafifletilmesi gerekmiştir” sözüyle ortaya koymuştur. Nitekim burada fiil نا zamirine isnad edilmiştir. Buradaki başkalaşı hazif yollu başkalaşımdır. Zira iki nûn harfi bir araya gelmiştir ve bundan dolayı bu Arapların diline ağır geldiğinden art arda iki harfin gelmesinden kurtulmak için nûn harflerinden biri hafzedilmiştir. Zeccâc أُنْحَاجُونَا kelimesi ile ilgili şunları zikreder: (أُنْحَاجُونَا فِي اللَّهِ) ayetinde geçen fiilde birkaç kullanım söz konusudur. Bu kullanımlardan en iyisi iki nûn ile okunan أُنْحَاجُونَا'dır. İstersen tek nûn ile de okursun. Ya da nûn harflerinden birini hafzederek أُنْحَاجُونَا şeklinde okursun ki bu durumda iki nûn harfinin bir araya gelmesinden dolayı biri hafzedilir. Bir şaire ait beyit şu şekildedir:⁴²⁹

رأته كالثغام يعل مسكا ... يسوء الفاليات إذا فليني

Şair beyitte geçen فليني kelimesinden فَلَيْتَنِي kelimesini kast etmiştir. Mâzîni ve diğerlerinin bu kıraati reddettiğini gördüm. Aynı şekilde onlar (فِيمَ تَبْشُرُونَ) kıraatini de reddetmektedirler. Ebû İshak şöyle der: Bu kıraati reddetmek büyük bir hatadır. Çünkü Nâfi, bu kıraatle okumuştur.⁴³⁰ Bana İsmail b. İshak Nâfi'in, Medîne kurrasının tek harfle değil en az iki harfle okuduğunu söylediğini haber vermiştir. Bunun Arapça açısından bir açıklaması vardır.⁴³¹

Semîn el-Halebî ise mezkur kelimeye dair şunları zikreder: “(أُنْحَاجُونَا) ayette geçen soru inkar ve azarlama içindir. Cumhuriyet, (أُنْحَاجُونَا) şeklinde iki nûn ile okur. İlk nun raf alameti, ikinci nûn ise نا zamirinin nûnudur. Bazıları ilk nûn harfinin hafzini caiz görmüşlerdir. Nûn harfinin hafzedilmesi ise (فِيمَ تَبْشُرُونَ) kelimesinde olduğu gibi nûnu vikâye kabul edilerek yapılmaktadır.”⁴³² Kurtubî de kelimedeki bu olguya eserinde yer vererek şunları zikreder: “Cumhuriyet kıraati أُنْحَاجُونَا şeklindedir. Burada harekeli aynı cins iki harfin yanyana gelmesi caizdir. Çünkü ikinci nûn harfi müstakilmış gibi değerlendirilir. Yine Nâfi'in فِيمَ تَبْشُرُونَ şeklinde okuması gibi ikinci nûn harfinin hafzi

⁴²⁷ Bakara, 2/139.

⁴²⁸ Bkz.: *Bâhiru'l-Burhan*, c. 1, s. 474.

⁴²⁹ Beyit Amr b. Ma'diyekrib'e aittir. Bkz.: *Hizânetu'l-Edeb ve Lübbu Lübâbi Lisâni'l-Arab*, c. 5, s. 372.; Ayrıca Bkz.: *Tehzibu'l-Luga*, c. 15, s. 269.; *Cemheratu'l-Luga*, c. 1, s. 459.

⁴³⁰ *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 4, s. 564.

⁴³¹ Zeccâc, *Meâni'l-Ku'ân*, c. 1, s. 216.

⁴³² Semîn, *ed-Durru'l-Masun fi Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknûn*, c. 2, s. 144-145.

ile اُنْحَاوْنَا şeklinde okumak da caizdir.”⁴³³ اُنْحَاوْنَا kelimesine baktığımızda kelimeden bir ses hecesi düşmüştür. Bunun kelimenin ses ve hece yapısında meydana getirdiği değişikliği şu şekilde gösterebiliriz:

Haziften	ا	ت	ح	ح	ح	ن	نا
Önce							
(6 hece)	ص ح	ص ح	ص ح ح	ص ح ح ص	ص ح ح	ص ح	ص ح ح
Haziften	ا	ت	ح	ح	ح	ن	نا
Sonra							
(5 hece)	ص ح	ص ح	ص ح ح	ص ح ح	ص ح ح	ص ح	ص ح ح

6. Harekelerin Sükunla Başkalaşması

Arap dilinde art arda gelen aynı cins harflerden kaçınmaya bir eğilim olduğu gibi harekelerin de art arda gelmesinden kaçınmak için bir eğilim söz konusudur. Bunun sebebi ise harekelerin ve sesli hecelerin art arda gelmesinin telaffuzda zorluğa yol açmasıdır. Bundan dolayı ilk heceden itibaren dört hecenin art arda gelmesinden kaçınmak Arapça'nın hece sisteminin bir parçasıdır ve hece düzenindeki değişikliğin sırrı budur. Damma ile harekelenmiş te zamirinin bittiği üç harfli fiil-i mâzî ilk çeşide göre iki heceden oluşur. Üçüncü çeşide göre bu iki hecenin arasında bir hece daha bulunmaktadır. Dört hecenin ilk çeşide göre art arda geldiği ضربت yerine ضربت denilmesi buna örnektir.”⁴³⁴

6.1 Bâhiru'l-Burhân'da Harekelerin Sükun İle Başkalaşması

Bâhiru'l-Burhân'da bu tür başkalaşıma örnek olarak yalnızca bir örnek tespit edebildik:

6.1.1 ثَمَّ لِيَقْضُوا *Kelimesi*

Nisâbûrî, ilgili ayette geçen⁴³⁵ ثَمَّ لِيَقْضُوا ve وَلِيُوفُوا kelimelerini eserinde zikrederek şunları kaydetmiştir: “ثَمَّ لِيَقْضُوا ve وَلِيُوفُوا kelimelerinin sonları sakin kılınmıştır. Çünkü

⁴³³ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 2, s. 423.

⁴³⁴ Bkz.: *Mecelletü'l-Lugati'l-Arabiyye*, Kahire, sayı 33, s. 120.

⁴³⁵ Hac, 22/29.

ayetinde geçen kelimelerde bulunan lâm harflerinin hepsi sakindir. ⁴⁴²(وَأَيْمَلُّ وَأَيْتَقُ) Buradaki lâm harflerinin hepsinin aslı kesralıdır. Ancak bu lâm'ın başında bulunduğu kelimenin başına vâv ve fâ atıf harfleri geldiğinde harekelerin art arda gelmesi ve kesranın ağırlığından dolayı sakin kılınır. Asla uygun olarak kesralı da okunmuştur.”⁴⁴³

ثمَّ لِيَقْضُوا kelimesi ile ilgili açıklamalardan kelimenin aslen beş heceyi içerdiği açıkça anlaşılmaktadır. Bu kelimedeki başkalaşım sükun öncesi ve sonrası şu şemada gösterilebilir:

Sükundan	ضُوا	يَقْ	لِ	مَّ	ثُمَّ
Önce					
(5 hece)	ص ح ح	ص ح ص	ص ح	ص ح	ص ح ص
Sükundan	ضُوا	يَقْ	مَلْ	ثُمَّ	
Sonra					
(4 hece)	ص ح ح	ص ح ص	ص ح ص	ص ح ص	

Diğer bir kelime olan وليوفوا kelimenin hece yapısı da şu şekildedir:

Sükundan	فُوا	يُو	لِ	وَ
Önce				
(4 hece)	ص ح ح	ص ح ص	ص ح	ص ح
Sükundan	فُوا	يُو	وَلْ	
Sonra				
(3 hece)	ص ح ح	ص ح ص	ص ح ص	

Değişimden sonra " ثمَّ لِيَقْضُوا " kelimesindeki ikinci hecenin, " وليوفوا " kelimesindeki ilk hecenin sakin kılınması, telaffuzu zor olan aynı cins heceler arasında fonetik başkalaşıma örnek olarak gelmiştir. Bu kelimelerdeki sükun telaffuz esnasında ağız kaslarına kolaylık sağlamak içindir. Bu durum Nisâbûrî'nin işaret ettiği harekelerin sükuna dönüşmesi yoluyla gerçekleşen başkalaşımı ortaya koymaktadır.

⁴⁴² Bakara, 2/282.

⁴⁴³ İ'rabu'l-Kıraâti's-Şevâz, c. 1, s. 287.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İDGÂM

I. İdgâm

1. İdgâm Mefhumu

İdgâm, Arapça'da önemli bir ses olgusudur. Halil b. Ahmed, Sîbeveyh ve İbn Cinnî gibi birçok dil bilgini idgâm olgusuna ilgi göstermiştir. Nitekim bu olguyu kitaplarında müstakil bölümler altında ele almışlar; tarifini, şartlarını, hükümlerini ve ilgili harfleri açıklamışlardır. Ebû Amr b. el-Alâ, şöyle demektedir: "İdgâm, Arapların dilinde cari olan bir kelimedir ve bunu güzel bir şekilde yapmaktadırlar.⁴⁴⁴ İbn Farise göre bu Arap diline has bir olgudur."⁴⁴⁵

2. İdgâm'ın Kelime Anlamı

Arap dili sözlükleri idgâm kelimesinin دغم maddesi altında tanımlamaktadırlar. İbn Manzur şunu zikreder: "İdgâm; bir harfin başka bir harfe katılmasıdır. İdgâm yapıldığında iftial babına göre şöyle denir: "أدغمت الحرف أدغمته"⁴⁴⁶ Ezherî de aynı şekilde şunları ifade eder: "İdgâm hayvanların ağızına geminin sokulmasıdır. İbn Seâde Cüiyye⁴⁴⁷ şöyle bir beyit dile getiri:

بمقرباتٍ بأيديهم أعتنُّها ... خُوصِ إذا فر عوا أدغمنَ في اللُّجَمِ⁴⁴⁸

Derim ki: Bir harfin başka bir harfe katılması anlamındaki idgâm bu anlamdan gelmektedir."⁴⁴⁹ Kûfelilere göre idgâm tahfif ile yani şeddesiz olur. Basralılara göre ise şedde ile olur.⁴⁵⁰ Halil b. Ahmed'e göre şedde idgâmın alametidir.⁴⁵¹

⁴⁴⁴ en-Neşr fi'l-Kıraâti'l-Aşr, c. 1, s. 275.

⁴⁴⁵ Bkz...: es-Sâhibî fi Fıkhî'l-Luga, s. 21.

⁴⁴⁶ İbn Manzur, Lisânü'l-Arab, د-غ-م maddesi, c. 12, s. 202-203.

⁴⁴⁷ Tam adı Seâde b. Cüiyye b. Hüzeyl b. Mudar şeklindedir. Cahiliye ve İslam dönemlerine yetişen muhramundandır ve Müslüman olmuştur. Bkz...: Hizânetü'l-Edeb ve Lübbi Lisâni'l-Arab, c. 3, s. 86.

⁴⁴⁸ Bkz...: Dîvanu'l-Hüzelîyyîn, c. 1, s. 203.; Ayrıca Bkz...: Lisânü'l-Arab, c. 12, s. 203.

⁴⁴⁹ Tezhibü'l-Luga, د-غ-م maddesi, c. 8, s. 95.

⁴⁵⁰ Bkz...: Şerhu'l-Mufasssal, c. 5, s. 512.

⁴⁵¹ Bkz...: el-Ayn, c. 1, s. 49.

3. İdgâmın Terim Anlamı

Kadim ve modern dönemde dil bilginleri idgâm kavramının tanımına önem vermişlerdir. Sîbeveyh şu şekilde tanımlamaktadır: “İdgâmde, bir harf başka bir harfe katılır. Diğer harf olduğu hal üzere kalır. Katılan ilk harf ise dönüşerek başka bir harfe katılır. Öyle ki bu iki harf aynı mahrece sahip olur. Buna şu örnektir: قد تُركُّك⁴⁵²

İbn Yaîş idgâmı şu şekilde tanımlar: “Bir harfin kendi mislinden harekeli bir harf ile araya hareke ya da sükun gibi bir fasıla girmeden bitişmesidir. Bu iki harf bir araya gelişlerinin şiddetinden bir harf gibi olurlar. Bu iki harf yüksek bir şekilde bir defada şiddetli bir şekilde çıkar. İlk harf, idgâm üzere sanki yok olmuş gibi olur. مدّ، شدّ ve benzerleri bunun gibidir.”⁴⁵³ Modern dönem dilcilerine göre idgâm, ilk harfin ikinci harfte kaybolmasıdır ki bu iki harf, ikinci harf üzere tek ses olarak telaffuz edilir.⁴⁵⁴

Yukarıdaki tanımlardan ortaya çıkmaktadır ki Arap dili uzmanları bir kelimenin diğerine katılmasının, idgâmın en çok öne çıkan unsuru olduğu noktasında ittifak etmişlerdir. Yine şeddenin de idgâmın zorunlu bir ögesi olduğu üzerinde de hemfikirdirler. Araplar idgâma, telaffuzu kolaylaştırmak için başvurmuşlardır. Zira dilin aynı sığata ve mahrece sahip bir harfi iki defa tekrar etmesi ağırdır.⁴⁵⁵

4. İdgâmın Şartları:

Dil bilginleri harfler arasında idgâmın gerçekleşmesi için birçok şart ileri sürmüşlerdir. Sonra bu şartlar idgâm için zorunlu kaideler haline gelmiştir. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

⁴⁵² *el-Kitâb*, c. 4, s. 104.

⁴⁵³ *Şerhu'l-Mufassal*, c. 5, s. 512.

⁴⁵⁴ Bkz.: *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 187.

⁴⁵⁵ Bkz.: *el-Kitâb*, c. 3, s. 530.

- 1) İlk harf sakin, ikinci harf ise harekeli olmalıdır. Müberrid idgâm ile ilgili şunu zikreder: “İki harf aynı olduğunda ilk harf sakin kılınır ve bu harf ikinci harfe idgâm edilir.”⁴⁵⁶
- 2) İlk harf, ikinci harfe idgâm edilir. Sîbeveyh şunu dile getirir: “İdgamda ilk harf ikinci harfe katılır ve ikinci harf olduğu hal üzere kalır.” Başka bir yerde ise “Çünkü idgâmda aslolan ilk harfin ikinci harfe idgâm edilmesidir” şeklinde açıklaması bulunmaktadır.⁴⁵⁷
- 3) İki harf birbirine benzemelidir. İbn Cinnî konuyla ilgili şunu ifade eder: “Çünkü idgâmda şart iki harfin birbirine benzemesidir.”⁴⁵⁸ İbn Cinnî bu görüşte tek başına kalmış gibi gözükmektedir. Çünkü onun dışındaki dil bilginleri idgâmı üç kısma ayırmaktadırlar.⁴⁵⁹ Ancak İbn Cinnî bu görüşüne, bizzat kendisi muhalefet etmiştir. Nitekim o bir başka yerde şunları zikreder: Birbirine yakın iki harf bir araya geldiğinde ilk harf ikinci harfin cinsine çevrilir. Ardından ise ikinci harfe idgâm edilir. Buna örnek aslı امحى olan امحى kelimesidir.⁴⁶⁰ Şayet ilk görüşüne bakarsak onun bu görüşünde isabet ettiğini görürüz. Zira bu tür idgâmın dışındakiler idgâm değil fonetik benzeşme olarak isimlendirilir.
- 4) İlk harf ile ikinci harf arasında bir fasıla girmemelidir. Müberrid bu konuyla ilgili şunları belirtir: “İki harfin arasını ayıran bir hareke olmamalıdır. Kendisine dayanan iki harfi, dil bir anda çıkarır. Çünkü mahreçleri bir olup arada fasıla yoktur. Bu senin şöyle demen gibidir: قطع وكسر”⁴⁶¹

5. İdgâmın Sebepleri:

İdgama yol açan üç sebep söz konusudur ki bunlar temâsül, tecânüs ve tekârubtur.

⁴⁵⁶ Müberrid, *el-Muktedab*, c. 1, s. 197.; Bkz.: *Şerhu'l-Mufasssal*, c. 5, s. 512.; *Şerhu Şâfiyeti İbnu'l-Hâcib*, c. 3, s. 233.

⁴⁵⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. 4, s. 104.

⁴⁵⁸ İbn Cinnî, *Sirru Sinâati'l-İ'râb*, c. 1, s. 70.

⁴⁵⁹ Bkz.: *en-Neşr fi'l-Kıraâti'l-Aşr*, c. 1, s. 278.

⁴⁶⁰ Bkz.: *el-Hasâis*, c. 2, s. 142.

⁴⁶¹ Müberrid, *el-Muktedab*, c. 1, s. 197.; Bkz.: *Şerhu'l-Mufasssal*, c. 5, s. 512.

- 1) Temâsul: Bu mahreç ve sıfat açısından ortak olan iki harfin art arda gelmesidir. Sîbeveyh şunu ifade eder: “Orta ve son harfi aynı olan fiil, eğer son harfi harekelenirse idgâm zorunludur ve orta harf sakin kılınır. Temîm ve Hîcâz kabilesine göre ilgili kelime مُتَلَبِّبٌ şeklinde okunur. Şayet son harf sakin kılınırsa Ehl-i Hicaz son harfi aslı üzere kesra ile okur. Nitekim iki harf sakin kılınamaz. Benû Temîm kabilesi ise dilleri bir defada telaffuz etsin diye ilk harfi sakin kılıp sonraki harfi harekelerler.”⁴⁶²
- 2) Tecânüs: Aynı cinsten iki harfin art arda gelmesidir. İbn Yaîş şerhinde şöyle geçmektedir: “İki mütecanis harfin bir araya gelmesi Arapların diline ağır gelmiştir. Bu ağırlığı gidermek için bir tür hafiflik olan idgâma başvurmuşlardır.” Ardından şöyle geçmektedir: “yani aynı cinsten olan iki harf.”⁴⁶³ İbn Yaîş tecânüsün nahiv bilginlerinin nezdindeki temâsüle benzediğini düşünmektedir. Onun açıklaması genel bir açıklama olup bir şey ortaya koymamaktadır. Zira o, tecvit bilginlerinin aksine tecânüse konu olan harflerin mahreci ve sıfatlarından bahsetmemiştir.⁴⁶⁴
- 3) Tekârüb: Birbirine yakın iki harfin bir araya gelmesidir ki harflerden biri diğer harfe kalbedilerek idgâm edilir. Örneğin: اصْبِرْ ve اِثْقَالٌ. İbn Cinnî şunları aktarır: “İdgam için geçerli kurallar üzere gelen iki mütekarib harfin bir araya gelmesidir. Bu durumda harflerden biri diğer harfe dönüşür ve idgâm edilir. Buna örnek şu kelimelerdir: امحى, اماز, اصبر ve اِثْقَالٌ. Bu kelimelerdeki genel durum bir harfin diğer harfe yakınlaştırılmasıdır.”⁴⁶⁵

Aslında kadim dönem dil bilginlerinin zikrettiği idgâm örnekleri ve durumları idgâmın bir sonucu değil aksine fonetik benzeşme olgusunun kurallarının bir sonucudur. Bize göre idgâm başlığı altında ancak temâsül özelliğine sahip iki harf ele alınabilir. Bunların dışındakiler fonetik benzeşme başlığı altında incelenir.⁴⁶⁶

⁴⁶² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. 4, s. 417.; Ayrıca Bkz.: *el-Muktedab*, c. 1, s. 197.

⁴⁶³ *Şerhu'l-Mufasssal*, c. 5, s. 512-513.

⁴⁶⁴ *en-Neşr fi'l-Kıraâti'l-Aşr*, c. 1, s. 278.

⁴⁶⁵ *Hasâis*, c. 2, s. 142.; Ayrıca Bkz.: *el-Kitâb*, c. 4, s. 445.

⁴⁶⁶ Bu görüşü, İhâb en-Necmî ile olan akademik tartışmalarımızdan yola çıkarak ifade ettik.

6. İdgama Engel Durumlar:

Bazı dil bilginleri çeşitli durumlarda idgâmın imkânsız olduğunu belirtmektedirler. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

- 1) İki harften ilki harekeli, ikincisi sakin kılınırsa. Bu durumun bulunduğu yerler şu şekildedir:
 - a) Mütetekellim tâsı olan dammeli te harfine bitişen fiili mazi: رَدَدْتُ، ظَلَلْتُ. Ebu Hayyân şöyle der: "... ya da merfu zamire bitişen fiili mazi: ارَدَدْنَا، رَدَدْنَا. Bu durumda iki harf ayrılır."⁴⁶⁷
 - b) Teaccüb sigası olan بـ أَفْعَلْ kalıbı. Örneğin: أَحَبُّ بَزِيدٍ. Ebu Hayyân şöyle der: Teaccüb için olan أَفْعَلْ kalımında idgâm edilenlerden ikincisi sakin kılınırsa iki harf birbirinden ayrılır ve idgâm yapılmaz. Örneğin: أَحَبُّ بَزِيدٍ.⁴⁶⁸
- 2) Aşağıdaki durumlarda olduğu gibi bir kelimedede aynı iki harf harekeli olarak geldiğinde:
 - a) Harekeli aynı iki harfin kelimenin başında gelmesi. Ebu Hayyan bu konuda şunu zikreder: "Kelimenin aslından olan iki aynı harf başta gelirse ki bu isimde türü kelimelerde mümkündür. Buna örnek: دَدَنٌ kelimesidir. Fiilde ise bu mümkün olmayıp idgâm da yapılmaz."⁴⁶⁹
 - b) İkinci harfin harekesinin amil sebebiyle arızî(geçici) olması. Buna örnek: لُنُّ fiilidir. Ebu Hayyan bununla ilgili şunları zikreder: "...Ya da ikinci

⁴⁶⁷ Ebu Hayyan, *İrtișâfu 'd-Darb min Lisâni 'l-Arab*, s. 343.; Bkz.: İbn Hacib *Şerhu Şâfiyeti İbn Hâcib*, c. 3, s. 234.

⁴⁶⁸ Ebu Hayyan, a.g.e., s. 343.; Bkz.: İbn Hacib, a.g.e., c. 3, s. 234.

⁴⁶⁹ Ebu Hayyan, a.g.e., s. 343.; Bkz.: *Şerhu İbn Akil Ala Elfiyeti İbn Mâlik ve Meahu Kitabu Minhatu'l-Celîl*, İbn Malik şerhinin tahkiki ile birlikte, c. 4, s. 248-249.

harfin harekesinin arızı olmasıdır ki buna örnek: *اردد القوم* ve *لن يحيى* ibareleridir.”⁴⁷⁰

- c) Kelimenin *فَعَلَ* örneği *طَلَّل*, *فِعْل* örneği *لِمَم*, *فُعْل* örneği *دُرَّر*, *فُعْل* örneği *جُدَّد* vezinlerinde gelmesidir. İbn Akîl konuyla ilgili şunları belirtir: “Bir kelime aynı iki harf harekelendiğinde ilk harf ikinci harfe idgâm edilir. Bu, kelimenin *فُعْل* örneği *صَفَّف* ve *دُرَّر*, *فُعْل* örneği *ذَلَّل* ve *جُدَّد*, ya da *فِعْل* örneği *كَلَّل* ve *لِمَم*, veyahut ta *فَعَلَ* örneği *طَلَّل* ve *لَبَّب* vezinlerinde bir isim olmadığında geçerlidir.”⁴⁷¹
- d) Aynı iki harften ilkinin idgâm edilmemiş olması. Örneğin: *رَدَّد*. Radîyyüddin el-Esterabâdî *Şâfiye* şerhinde şunları zikreder: “Şayet iki harften ilki daha önce idgâm edilmişse bu durumda idgâm imkansız olur. Örneğin: *رَدَّد*. Çünkü ikinci harf bu halde üçüncü harfe idgâm edilse harekesinin ilk harfe aktarılması gerekir. Bu durumda kelime *رَدَّد* olarak kalır. Bu da caiz değildir. Çünkü buradaki değişiklik kelimeyi, birincinin aksine daha hafif telaffuz edilmesi durumuna çıkarmaz”⁴⁷²
- e) Kelimenin mülhak olması için kelimedeki aynı cins harfi tekrar etmek. Örneğin: *جَلَّبَب* ve *قَرَدَد*. Radî bu konuyla ilgili de şunları aktarır: “Şayet aynı cins harfin kelimedeki tekrarı kelimenin mülhak olması için olursa idgâm bu durumda imkansızdır. Bunun örneği isimde *قَرَدَد*, fiilde örneği ise *جَلَّبَب* dir. Çünkü mülhak yapmada amaç vezne uygunluktur. Bundan dolayı idgâm ile bu vezin bozulamaz.”⁴⁷³
- f) Aynı harften ilkinin sakin olması ikincisinin ise idgâm şartı üzere harekeli olmasıdır. Ancak sakin olan ilk harf sabit bir med(uzatma) olmalıdır. Örneğin: *قالوا وما* ve *في يوم*. Radî bu konuda ilgili eserinde şunları ifade eder: Şayet aynı harfler, *ياظلمي ياسراً*, *ظلموا وافداً*, *قالوا وما*, *في يوم* olduğu

⁴⁷⁰ Ebu Hayyan, a.g.e., s. 343.

⁴⁷¹ Bkz.: *Şerhu İbn Akil Ala Elfiyeti İbn Mâlik ve Meahu Kitabu Minhatu'l-Celil*, İbn Malik şerhinin tahkiki ile birlikte, c. 4, s. 248-249.

⁴⁷² Radî, el-Esterabâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbnu'l-Hâcib*, c. 3, s. 240.

⁴⁷³ Radî, a.g.e.: c. 3, s. 240-241.; Ebu Hayyan, a.g.e.: s. 339.

gibi iki ayrı kelimedede ise idgâm caiz olmaz. Çünkü bu durumda ya ve vâv için iki ayrı kelimedede med(uzatma) izni meydana gelir. Bu iki harfin iki ayrı kelimeye eklenmesi durumunda idgâmı ikinci kelimenin birinci kelimeye eklenmesi durumunda ortaya çıkan meddin faziletini giderir.”⁴⁷⁴

- g) Aynı iki harften ilkinin sakin ikincisinin idgâm şartıyla harekeli olarak gelmesidir. Bu iki harften sakin olan ilkinden sonra harekeli hemze olur. Örneğin: أقرئ أباك. Sîbeveyh şöyle der: “Senin şu sözündeki iki hemzede idgâm söz konusu değildir: وقرأ أبوك ve أقرئ أباك.”⁴⁷⁵

7. İdgâmın Gerekçesi

Kadim dönem dil bilginleri idgâmın gerekçesinin kelimenin telaffuzunun hafifletilmesi olduğu noktasında ittifak etmişlerdir. Bu ağırlığın sebebi ise dilin telaffuz anında zorlanmasıdır. Nitekim dile bir harfi mahrecinden telaffuz ettikten sonra yeniden aynı mahrece dönüp aynı harfi tekrar telaffuz etmesi ağır ve zor gelmektedir. Ancak idgâmda bu noktada dile bir hafiflik söz konusudur. Bu konuda Sîbeveyh şunları ifade eder: “Araplara bir harfi çıkarmak için dillerinin kullandıktan sonra aynı mahreçten tekrar o harfi zikretmeleri ağır gelmektedir. Aynı mahreçten çıkan ve mühmel(harekesiz) olmayan harfi tekrar etmelerini anladıklarında bunu kerih görmüşler ve bu iki harfi birbirine idgâm ederek tek seferde telaffuz etmişlerdir. Çünkü bu dillerine daha hafif gelmektedir.”⁴⁷⁶

İbn Cinnî de bu konuda şunları zikreder: “Araplar bir harfi diğerine idgâm etmenin dillerine, o iki harfi izhar ederek söylemekten daha hafif olduğunu anlamışlardır. Görmüyor musun dil idgâm durumunda iki harften bir defada haber vermektedir. Senin şu sözlerindeki gibi: قطع ve شد.”⁴⁷⁷ Bu görüş İbn Yaîş’in esas aldığı görüştür ki o şunları dile getirir: İki harfin tekrarı dile ağır geldiğinde bunu hafifletmek için bir

⁴⁷⁴ Radî, a.g.e.: c. 3, s. 283.

⁴⁷⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. 4, s. 443.; Bkz.: Radî, a.g.e.: c. 3, s. 234.

⁴⁷⁶ Sîbeveyh, a.g.e., c. 3, s. 530.

⁴⁷⁷ İbn Cinnî, a.g.e.: c. 2, s. 229.

harfi diğer harfe idgâm etmek için çabalamışlardır.”⁴⁷⁸ Başka bir yerde ise şunu ifade eder: “İdgama yönelmek tahfif için bir çabadır.”⁴⁷⁹

Yukarıda geçenlerden ortaya çıkmaktadır ki dil bilginleri idgâm olgusunu uygulayan kişinin bunu iki aynı harfin telaffuzundaki ağırlıktan kurtarmak ve konuşan kimsenin telaffuz esnasında ortaya çıkan kas çabasında itidali sağlamak olarak açıklamaktadırlar.

II. Bâhiru'l-Burhân'da İdgam:

Nîsâbü'rî, *Bâhiru'l-Burhân* adlı eserinde idgâm olgusuna kimi zaman ayrıntısıyla kimi zaman ise işaretle bu olguya yer vermiştir. Bu noktada bu yerleri aşağıda zikredeceğiz:

1. Mîm Harfinin Başka Mîm Harfine İdgamı

1.1 *Kelimesi* أمن

Nîsâbü'rî ilgili ayette geçen⁴⁸⁰ أمن kelimesinde مْ kelimesinin مَن kelimesine idgâm edildiğini zikretmektedir.⁴⁸¹ Bu iki aynı harf arasında(mütemâsil) gerçekleşen idgâmdır. Bu kelimedeki idgâma dair dil, Meâni'l-Kur'an ve tefsir yazarlarınca açıklamalar bulunmaktadır. Semîn el-Halebî tefsirinde ilgili ayeti ele alırken şunları ifade eder: “(أَمَّنْ هُوَ قَانِئٌ) Haremiyyân yani Nâfi ve İbn Kesir bu kelimeyi mîm harfinin tahfifi ile şeddesiz okumuştur. Diğerleri ise şeddeli okumuştur.⁴⁸² İkinci kıraate göre مْ kelimesi ism-i mevsul olan مَن kelimesinin başına gelmiş ve aynı şekilde bu durumda da idgâm meydana gelmiştir.”⁴⁸³

Kurtubî tefsirinde aynı kelime ile ilgili şu ifadelere yer verilir: “Kelimenin aslı مَنْ مَّ şeklidir. Nitekim مْ kelimesi mîm harfine idgâm edilmiştir.”⁴⁸⁴ Ebu Hayyan mezkûr

⁴⁷⁸ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, c. 5, s. 13.

⁴⁷⁹ Bkz.: İbn Yaîş, a.g.e.: c. 5, s. 13.

⁴⁸⁰ Zümer, 39/9.

⁴⁸¹ Bkz.: Nîsâbü'rî, *Bâhiru'l-Burhân*, c. 2, s. 1256.

⁴⁸² Bkz.: *es-Seba' fi'l-Kıraât*, s. 561.

⁴⁸³ Semîn, *ed-Durru'l-Masûn fi Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknûn*, c. 9, s. 414-415.

⁴⁸⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkami'l-Kur'an*, c. 15, s. 239.

kelimedeki kıraatleri dile getirirken kelimedeki idgâma da yer vermiş ve şunları ifade etmiştir: “Yedi kâriden diğerleri,⁴⁸⁵ Hasan, Katade, A’rac ve Ebu Cafer mîm harfinin şeddesiyle اَمَّنْ şeklinde okumuştur. Zira اَمَّ kelimesinin mîm harfi, مَنْ kelimesinin mîm harfine idgâm edilmiştir.”⁴⁸⁶

Semîn, Kurtubî ve Ebu Hayyan اَمَّنْ kelimesinde اَمَّ kelimesinin مَنْ kelimesine idgâm edildiğini düşünmektedirler. Buradaki idgâm iki mütemasil harf arasında gerçekleşmiştir ki bu onların açıklamalarından anlaşılmaktadır.

2. Râ harfinin Başka Râ Harfine İdgâmı

2.1 لا يَضْرُكُكُمْ *Kelimesi*

Nisâbüri ilgili ayette geçen⁴⁸⁷ لا يَضْرُكُكُمْ kelimesine dair şunları dile getirir: “لا يَضْرُكُكُمْ kelimesinin aslı şartın cevabı olarak mezum bir şekilde لا يَضْرُكُكُمْ idi. Ancak râ harfi ikinci râ harfine idgâm edilmiş ve ilk râ harfinin harekesi dâd harfine aktarılmıştır.”⁴⁸⁸ Nisâbüri mezkûr kelimde râ harfinin başka bir râ harfine idgâm edildiğini düşünmektedir ki bu iki mütemasil harfin idgâmı kabilindedir.

Kelimedeki bu çeşit idgâmı birçok dil ve Meâni’l-Kur’an yazarı ele almıştır. Bunlardan biri olarak Zeccâc şunları ifade eder: “(لَا يَضْرُكُكُمْ) bu kelimde en iyi durum iki sakinin bir araya gelmesinden⁴⁸⁹ dolayı dammeli olmasıdır. Nitekim kelimenin aslı لا يَضْرُكُكُمْ şeklindedir. Ancak birçok Arap ve kârî cizm olan yerde idgâm yapmaktadır. Hicaz ehli kelimedeki râ harfini tekrarlar.⁴⁹⁰ Bu ayet kelimedeki iki farklı kullanımın bir arada geldiği bir ayettir.”⁴⁹¹ Zeccâc başka bir yerde ise şunları ifade eder: “(لَا تُضَارُّ وَالِدَةً) ayetini kim râ harfinin fethasıyla⁴⁹² (لَا يُولَدُهَا)⁴⁹³ şeklinde okursa⁴⁹³ nehiy

⁴⁸⁵ *Mu’cemu’l-Kıraât*, c. 8, s. 141.

⁴⁸⁶ *el-Bahru’l-Muhît fi’t-Tefsîr*, c. 9, s. 189.

⁴⁸⁷ Âl-i İmran, 3/120.

⁴⁸⁸ Bkz.: Nisâbüri, *Bâhiru’l-Burhân*, c. 1, s. 316.

⁴⁸⁹ Bu kıraat, İbn Amir, Asım, Hamza, Kisâi, Ebî Cafer ve Halef’e aittir. Bkz.: *en-Neşr fi’l-Kıraâti’l-Aşr*, c. 2, s. 242.

⁴⁹⁰ Hicaz ehli kelimde idgâm yapmadan لا يَضْرُكُكُمْ şeklinde okumaktadır. Bkz.: *el-Bahru’l-Muhît fi’t-Tefsîr*, c. 3, s. 43.; *Mu’cemu’l-Kıraât*, c. 1, s. 565.

⁴⁹¹ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân*, c. 1, s. 464.

⁴⁹² Bakara, 2/233.

⁴⁹³ Bkz.: *es-Seba fi’l-Kıraât*, s. 183.

üzere cezm yapılır. Aslı ise لا تُضَارُّونُ şeklindedir. Zira ilk râ harfî ikinci râ harfine idgâm edilmiş ve iki sakin bir araya geldiğinden ikinci râ fethalanmıştır.”⁴⁹⁴

İbn Hâleveyh ise aynı yerde şunları zikreder: “(وَلَا يَضُرُّكُمْ) ayetinde dâd harfî kesra, râ harfî sakin kılınıp şeddesiz olarak veya dâd harfî dammeli, râ harfî de dammeli olarak şeddeli okunur.⁴⁹⁵ Râ harfîni şeddeli okuyanların delili kelimenin kökü olarak, faydanın zıddı olan الضَّرَّ kelimesini esas almalarıdır. Aslı يضرركم şeklindedir. Râ harfinin harekesi dâd harfine nakledilmiş, ilk râ harfî sakin kılınmış ardından cezm edati geldiğinden ikinci râ harfî de sakin kılınıncâ râ harfleri şeddelenmiştir. İki sakin bir araya geldiğinden râ harfî harekelenmiştir. Cezm alameti ise kelimedede yoktur.”⁴⁹⁶

Semîn el-Halebî de bu çeşit durumu idgâmdan addetmiştir. Bu noktada şunları zikreder: “Arapların bu kelimedede iki görüşü vardır. İlki idgâmdır ki bu Temîm lehçesidir. İkincisi ise idgâm yapmayarak harfleri ayırmaktır ki bu da Hicaz ehlinin lehçesidir. Ancak idgâm ancak harekeli harflerde söz konusudur. Bundan dolayı bu kelimedede aynı harften ikincisini harekelemek zorunda kaldık ve ona en yakın hareke olan ve kendisinde önce gelen harfteki damme harekesini verdik. Harekeledikten sonra takdirenc meczum olan ve kendisinden sonra gelen harfe idgâm ettik. Bu verilen hareke ittiba harekesidir yoksa daha önceki iki gerekçenin⁴⁹⁷ aksine irab harekesi değildir. Nitekim bundan önce irab harekesi idi.”⁴⁹⁸

Yukarıdaki açıklamalardan gözlemlemekteyiz ki Zeccâc, İbn Hâleveyh ve Semîn لا يضرركم kelimesinde râ harfinin başka bir râ harfine idgâm edildiğini düşünmektedirler. Gördüğümüz üzere onlar bu olguya eserlerinde yer vermişlerdir.

⁴⁹⁴ Zeccâc, a.g.e., c. 1, s. 313.

⁴⁹⁵ Bkz.: *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 1, s. 564.

⁴⁹⁶ Bkz.: *el-Hucce fi'l-Kıraâti's-Seb'*, s. 113.

⁴⁹⁷ Semîn el-Halebi bu iki gerekçeyi şu şekilde zikreder: İlk gerekçe: Fiil merfudur ve bir şartın cevabı değildir. Aksine fiil şartın cevabına delalet eder. Bu ise takdim niyetinden dolayıdır. Çünkü bu durumda takdir لا يَضُرُّكُمْ أَنْ تصيروا şeklindedir. Öne geçen şartın cevabına delalet eden فلا يضرركم kısmı hazfedilmiştir. İkinci gerekçe: Fiil mukadder bir fâ dan sonra geldiğinden merfudur. Fiilden sonrası da aslında cevaptır. Fiil ne zaman fâ dan sonra gelse merfu olur. Bunun dışında böyle değildir. Kelimenin takdiri şöyledir: فلا يَضُرُّكُمْ. Bkz.: *ed-Durru'l-Masûn fi Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, c. 3, s. 374-375.

⁴⁹⁸ Semîn el-Halebî, a.g.e., c. 3, s. 376.

3. *Nûn Harfinin Nûn Harfi İle İdgâmı*

3.1 *أتَحَاجُونِي Kelimesi*

Nîsâbûrî ilgili ayette geçen⁴⁹⁹ *أتَحَاجُونِي* kelimesinden eserinde bahsetmiş ve aslını zikretmiştir. O bu noktada şunları dile getirir: “Kelimenin aslı *أتَحَاجُونِي* şeklindedir.⁵⁰⁰ *أَتَحَاجُونِنَا* ayetinde olduğu gibi. İlk nûn fiildeki raf alametidir. İkinci nûn fiilin cer alametinden kurtulması içindir. Bu durumda iki aynı harf bir araya gelmiş ve tahfif gerekmiştir. Bu ya başka bir yolla ya da idgâmla yapılır.”⁵⁰¹

Yukarıdaki açıklamasından Nîsâbûrî'nin *أتَحَاجُونِي* kelimesinde nûn harfinin nûn harfine idgâm edildiğini düşündüğünü görmekteyiz. Bu ise onun şu sözünden anlaşılır: “Bu durumda iki aynı harf bir araya gelmiş ve tahfif gerekmiştir.” Buradaki idgâm iki mütemâsil harfin idgâmı kabilindedir ki tahfifi idgâmla gerçekleşmiştir.

Mezkûr kelimedeki bu çeşit idgâmı dil bilginleri Meâni'l-Kur'an ve tefsir yazarları da dile getirmiştir. Bunlardan biri olarak ayette geçen *أتَحَاجُونِي* kelimesindeki nûn harfini Nâfi ve İbn Zekvân Hişâm'dan farklı olarak şeddesiz okumuştur. Diğerleri ise nûn harfini şeddeli okumuştur.⁵⁰² Kelimedeki nûn'un şeddeli okunması asıldır. Çünkü ilk nûn harfi, efâl-i hamsedeki raf nûn'udur. İkinci nûn ise nûn-ı vikayedir. Bu iki nûn harfinin bir araya gelmesi dile ağır gelmiştir. Bu kelimedeki üç kullanım söz konusudur. İlki nûn harflerinin ayrı yazılması, ikincisi idgâm, üçüncüsü de haziftir. Şu ayette bu üç kullanıma göre okunmuştur: *أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَأْمُرُونِي أَعْبُدُ*.⁵⁰³ Mezkûr ayette geçen *أتَحَاجُونِي* kelimesi ise ya hazif ya da idgâmla okunmuştur.⁵⁰⁴

⁴⁹⁹ En'âm, 6/80.

⁵⁰⁰ Aslı: *أَتَحَاجُونِي* şeklinde 6 heceden oluşur. Sonra kelime, nûn harfinin sakin kılınması ve idgâma hazırlık için raf alameti şeklinde gelerek *أَتَحَاجُونِي* şeklini almış ve 5 heceye dönüşmüştür. İbn Cinnî şunu ifade eder: şayet iki aynı harften ilki harekeli olursa ve sen onu sonrasında sakin kılıp ikinci harfe idgâm edersen bu daha açık bir durum ve hüküm açısından da daha vazih olur. Görmüyor musun sen ilk harfi ikinci harfle karıştırmak için sakin kıldın. İkinci harf kendisine eklenen ve dokunan birinci harfi aralarında engel teşkil eden hareketin yok olmasıyla kendisine çeker.

⁵⁰¹ Bkz.: Nîsâbûrî, *Bâhiru'l-Burhân*, c. 1, s. 474.

⁵⁰² Bkz.: *es-Seba' fi'l-Kiraât*, c. 2, s. 468.

⁵⁰³ Zümer, 39/64.

⁵⁰⁴ Semîn, *ed-Durru'l-Masûn fi Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknûn*, c. 5, s. 15.

İbnü'l-Enbârî de kelimedeki bu çeşit idgâmı kabul ederek şunları dile getirir: “أَتَحَاجُونِي” kelimesindeki nûn harfi şeddeli ve şeddesiz okunmuştur. Kim şeddeli okumuşsa kelimenin aslına göre okumuştur. Çünkü kelimenin aslı أَتَحَاجُونِي şeklindedir ve bu durumda iki nun bir araya gelmiştir. Bunlar nûn-ı vikâye ve raf alameti olan nûn harfidir. Böylece aynı cins iki harf harekeli olarak yan yana gelmiştir. Bu Arapların diline ağır gelmiş ve bundan dolayı ilk nûn harfini sakın kılarak ikinci nûn harfine idgâm etmişlerdir.”⁵⁰⁵

Bu kelime ve idgâm olgusuna Ebu Hayyan da tefsirinde yer vermiş ve kelimedeki kıraatleri zikretmiştir. Bu doğrultuda o şunları ifade eder: “Nâfi ve İbn Amir Hişam'dan farklı olarak أَتَحَاجُونِي şeklinde nûn harfini şeddesiz olarak okumuşlardır. Kelimenin aslı ili nûn ile dir ki ilk nûn raf alameti, ikinci nûn ise nûn-ı vikâyedir. Kelimede hangi nûn harfinin düştüğü noktasındaki tartışma nahiv ilminde mezkurdur.”⁵⁰⁶ ... Yedî kârîden diğerleri nûn harfini şeddeli okumuştur.⁵⁰⁷ Kelimenin aslı أَتَحَاجُونِي şeklindedir. Harekeli aynı iki harfin yan yana gelişinden kaynaklı zorluktan kaçmak için idgâm edilmiş ve idgâm yoluyla kelime tahfif edilmiştir.”⁵⁰⁸

Nisâbü'rî, أَتَحَاجُونِي kelimesini zikrettiği yerde başka bir ayette geçen (أَتَحَاجُونَا)⁵⁰⁹ kelimesini de zikretmiş ve şöyle demiştir: “Kelimenin aslı ayette geçen (أَتَحَاجُونَا) kelimesinde olduğu gibi أَتَحَاجُونِي şeklindedir.”⁵¹⁰

Ahfeş de mezkûr kelimedeki idgâma değinmiş ve şunları ifade etmiştir: Ayete geçen أَتَحَاجُونَا kelimesi şeddeli okunmuştur. Çünkü bu iki nûn harfi birbirinin aynıdır ve biri diğerine idgâm edilmiştir. Bazıları idgâm yapmadan şu şekilde okur: أَتَحَاجُونَا. Ancak bu durumda ifha yapılmış birinci nûn harfinin harekesi hafifletilmiştir ki vezinde nûn harfi harekeli dir. Bu هَذِهِ مِئَةٌ دَرَّهَمٍ diyenlerin lehçesidir. Raf alametini bir miktar işmâm ederler⁵¹¹ nûn harfini sözyemezler ki bu da ihfadır. Bu nûn harfi (مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا عَلَى)

⁵⁰⁵ İbnü'l-Enbârî, *el-Beyân fî l'rabî Garîbi'l-Kur'an*, c. 1, s. 328.

⁵⁰⁶ Bkz.: Semîn el-Halebî, a.g.e, c. 5, s. 18-16.

⁵⁰⁷ Bkz.: *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 2, s. 468.

⁵⁰⁸ Ebu Hayyan, a.g.e., c. 4, s. 569.

⁵⁰⁹ Bakara, 2/139.

⁵¹⁰ Nisâbü'rî, c. 1, s. 474.

⁵¹¹ Burada te harfinin dâl harfine idgâmıyla مائة درهم kelimesi kastedilmiştir. Bkz.: *Lisanu'l-Arab*, م أ ي maddesi, c. 15, s. 269.

(يُؤسِفُ)⁵¹² ayetinde ihfa ve izhar arasında okunmuştur. Bunun bir benzeri şu ayettir: (إِي) ⁵¹³(لِيَحْزُنُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ) . Bunun benzerleri çoktur ve bu durumda ilk nun harfinin sakin kılınmasıyla idgâm yapılması daha iyidir.”⁵¹⁴

Metinde geçen işmâm şu şekilde tanımlanır: Vakıf halinde harekeli harfin harekesinin hazfedilmesidir. Harekeye herhangi bir sesle işaret etmeden dudak hareketiyle damme yapılır.⁵¹⁵ Ferrâ (مَالِكٌ لَا تَأْمَنُ) ayetindeki işmama değinerek şunları aktarır: “مَالِكٌ لَا تَأْمَنُ” ayeti raf alametine işaret eder.⁵¹⁶ Şayet bunu yapmasan doğrudur. Herkes bu şekilde okumuştur.”⁵¹⁷ Zeccâc da şunları ifade eder: “(أَتَحَاجُّونَنَا فِي اللَّهِ)” ayetinde birçok lügat vardır. Bunların en iyisi iki nûnla okunan أَتَحَاجُّونَنَا şeklindeki lügattir. İstersen bir nûn ile أَتَحَاجُّونَا şeklinde okuyabilirsin. Bu durumda ilk harf ikinci harfe idgâm edilir. Bu da iyi bir lügattir.”⁵¹⁸

Yukarıda geçenlerden açıkça ortaya çıkmaktadır ki dil bilginleri أَتَحَاجُّونَنَا ve أَتَحَاجُّونِي kelimelerinde nûn harfinin nûn harfine idgâm edildiğini düşünmektedirler. Bu idgâm aynı harflerin birbirine idgâmıdır. Onlar bunu kitaplarında gördüğümüz üzere anlamışlardır.

3.2 لِكِنَّا Kelimesi

Nisâbüri eserinde ilgili ayette geçen⁵¹⁹ لِكِنَّا kelimesine yer vermiş ve aslını zikretmiştir. O bu doğrultuda şunları ifade eder: “Bu kelimenin aslı أَنَا zamirindeki elifin işbâsıyla أَنَا şeklindedir. أَنَا zamirindeki hemzenin harekesi tıpkı الْحَمْرُ → الْأَحْمَرُ kelimesinde olduğu gibi لَكِنْ kelimesindeki sakin nûn harfine aktarılmıştır. Bu durumda ilgili kelimeler iki nûn ile birlikte لَكِنْنَا kelimesine dönüşmüştür. Ardından iki nûn harfinden biri diğerine idgâm edilmiş ve مَالِكٌ لَا تَأْمَنُ ayetinde olduğu gibi لَكِنَّا kelimesi haline gelmiştir.”⁵²⁰

⁵¹² Yusuf, 12/11.

⁵¹³ Yusuf, 12/13

⁵¹⁴ Ahfeş, *Meâni 'l-Kur'an*, c. 1, s. 159-160.

⁵¹⁵ *Mu'cemu 'l-Kıraât*, c. 11, s. 43.

⁵¹⁶ Burada işmâmı kastetmektedir.

⁵¹⁷ Ferrâ, *Meâni 'l-Kur'an*, c. 2, s. 38.

⁵¹⁸ Zeccâc, *Meâni 'l-Kur'an*, c. 1, s. 216.

⁵¹⁹ Kehf, 18/38.

⁵²⁰ Nisâbüri, a.g.e., c. 1, s. 860.

Nîsâbûrî لَكِنَّا kelimesinde idgâmın olduğunu düşünmektedir ki bu nûn harfinin başka bir nûn harfine idgâmı olup iki mütemasil harfin birbirine idgâmı kabilindendir. Bu Nîsâbûrî'nin “ardından iki nundan biri diğerine idgâm edilmiş” sözünden anlaşılmaktadır. Mezkûr kelimedeki idgâma dil bilginleri Meâni'l-Kur'an ve tefsir yazarları da değinmiştir. Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'an'ında şöyle geçmektedir: “لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ” لَكِنَّا اَيْ اَيْتِ الْاَيْتِ اَنْ اَللّٰهُ رَبِّي (Fakat o Allah benim rabbimdir.) şeklindedir. Nitekim burada اَنَا zamirinden hemze terkedilmiştir. Bu şekilde kullanımı çoktur. Burada اَنَا zamirinin nûn harfi لَكِن kelimesinin nûn harfi ile idgâm edilmiştir.”⁵²¹

Zeccâc da bu konuda Ferrâ'ya yakın bir açıklama getirerek şunları zikreder: “Kim nûn harfini şeddeli okursa⁵²² anlam لَكِن اَنَا هُوَ اللَّهُ رَبِّي (Fakat o Allah benim rabbimdir.) şeklindedir. Bu durumda hemze nûn harfi üzerine atılmış ve fetha ile harekelenmiştir. Aynı cins iki sakin bir araya geldiğinden ilk nûn ikincisine idgâm edilmiştir. Geçiş halinde kelimedeki bulunan elif harfi hafzedilmiştir. Zira bu elif vakıf halinde var olan, geçiş halinde ise hafzedilen eliftir.”⁵²³

Aynı kelimenin açıklamasında Semîn el-Halebî de şunları dile getirir: “Bu kelimenin alsı لَكِن اَنَا şeklindedir. اَنَا zamirindeki hemzenin harekesi, لَكِن kelimesindeki nûn harfine nakledilmiş ve hemze hafzedilmiştir. Bu durumda iki aynı harf bir araya gelmiş ve idgâm yapılmıştır. Bu, mezkûr kelimeye dair en iyi açıklamadır.”⁵²⁴

3.3 *Kelimesi* لَا تَأْمَنَّا

Nîsâbûrî, ilgili ayette geçen⁵²⁵ لَا تَأْمَنَّا kelimesine لَكِنَّا kelimesini anlatırken değinmiştir.⁵²⁶ O, لَكِنَّا kelimesinde olduğu gibi iki nûn ile gelen لَا تَأْمَنَّا kelimesinde de idgâm olgusunun bulunduğunu düşünmektedir ki bu iki mütemasil harfin idgâmı kabilindendir. لَا تَأْمَنَّا kelimesinde bulunan bu tür idgâmı Arap dili uzmanları incelemişlerdir. Bunlardan biri olan Zeccâc şunları zikreder: (مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا عَلَىٰ يُوسُفَ) ayetinde geçen لَا تَأْمَنَّا dört şekilde okunmuştur. Buna göre, mîm harfinde işmam

⁵²¹ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 144.

⁵²² Bkz.: *Mu'cemu'l-Kiraât*, c. 5, s. 211.

⁵²³ Zeccâc, a.g.e., c. 3, s. 286.

⁵²⁴ Semîn, a.g.e., c. 7, s. 491.

⁵²⁵ Yusuf, 12/11.

⁵²⁶ Bkz.: Nîsâbûrî, a.g.e., c. 1, s. 860.

yaparak تَأْمَنَّا, işmamı terkedip idgâm yaparak تَأْمَنَّا ve araya damme girerek iki nunla تَأْمَنَّا şeklinde okunmuştur. Yahya b. Vessâb ise تَيْمَنَّا şeklinde okumuştur.⁵²⁷ İdgâm yapılmıştır çünkü kelimedeki iki nûn aynı iki harftir.”⁵²⁸

Zeccâc açıklamasını devam ettirerek (مَا مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ)⁵²⁹ ayetinde geçen مَكَّنِّي kelimesinin de تَأْمَنَّا gibi olduğunu belirtmektedir. Nitekim şöyle demektedir: “Kim مَكَّنِّي şeklinde okursa iki nun bir araya geldiğinden nûn harfini nûn harfine idgâm etmiştir. Kim de iki nûnla مَكَّنِّي şeklinde okursa nûn harflerini açıktan okumuştur. Çünkü ilk nûn fiile ait olan, ikinci nûn ise fiile bitişen zamirdir.”⁵³⁰

Nehhâs da aynı ayetin açıklamasında şunları zikreder: “Yezîd b. el-Ka’ka’ ve Amr b. Ubeyd işmam yapmaksızın idgâm yaparak تَأْمَنَّا şeklinde okumuşlardır. Talha b. Masruf iki nûn harfini de açıktan okuyarak تَأْمَنَّا şeklinde okumuştur.⁵³¹ Diğerleri ise bildiğim kadarıyla işmam ve idgâmla okumuşlardır.”⁵³² İbn Atiyye de mezkur kelimeye tefsirinde yer vermiş ve kelimedeki kıraatleri zikretmiştir. Bu minvalde o şunları ifade eder: “Zührî ve Ebu Cafer لا تَأْمَنَّا şeklinde işmam yapmadan idgâmla okumuştur.⁵³³ Bu görüşü Halvânî, Kâlûn’dan rivayet etmiştir. Yedi Kurrâ ise dammeden dolayı işmam yaparak okumuşlardır.”⁵³⁴

3.4 لِيَأْتِيَنِّي *Kelimesi*

Nîsâbürrî eserinde ilgili ayette geçen⁵³⁵ لِيَأْتِيَنِّي kelimesinden bahsetmiş ve iki görüş zikretmiştir. İlk görüşe göre iki nûn harfinden biri dile ağır geldiğinden hafzedilmiştir. Bunu şu şekilde açıklar: “Şayet nûn harfi ilgili ayette geçen لَأَعَذِبَنَّهُ ve لَأَذْبَحَنَّهُ أو لأذبحته kelimelere benzemek suretiyle dile ağır gelirse bu durumda iki nûn harfinden biri dile ağır geldiğinden hafzedilir. İkinci görüşe göre ise iki nûn harfinden biri diğerine idgâm

⁵²⁷ Mu’cemu’l-Kıraât, c. 4, s. 192.

⁵²⁸ Zeccâc, a.g.e., c. 3, s. 94.

⁵²⁹ Kehf, 18/95.

⁵³⁰ Zeccâc, a.g.e., c. 3, s. 311.

⁵³¹ Mu’cemu’l-Kıraât, c. 4, s. 191.

⁵³² Nehhâs, İ’rabu’l-Kur’an, c. 2, s. 194.

⁵³³ Bkz.: Mu’cemu’l-Kıraât, c. 4, s. 189-190.

⁵³⁴ İbn Atiyye, el-Muharreru’l-Vecîz, c. 3, s. 223.

⁵³⁵ Neml, 27/21.

edilmiştir. Bunu da şu şekilde açıklar: Eğer tekit olarak gelen nun-ı muhaffefe olursa hazif olmaz. Ancak bu durumda mezkûr nûn izafet nûnuna idgâm edilir.”⁵³⁶

Nisâbûrî'nin yularındaki açıklamasından لِيَأْتِيَّ kelimesinde tekit nûnunun izfet nûnuna idgâm edildiğini düşündüğünü görmekteyiz. O bunu ikinci görüş olarak zikretmiştir. Kelimedeki bu idgâma dil bilginleri ve Meânî'l-Kur'an yazarları dillendirmiştir. Nahhâs ilgili ayeti incelemesinde şunları zikreder: “ (أَوْ لِيَأْتِيَّ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ أَوْ لِيَأْتِيَّ)”⁵³⁷ kelimesindeki nûn tekit için gelen şeddeli nûn harfidir. Bu nûn ve şeddesiz olarak gelen nûn lâzımedir. Ebu Hatim şöyle der: (أَوْ لِيَأْتِيَّ بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ) bu ayette geçen لِيَأْتِيَّ kelimesinde geçen nûn hafife de olabilir ki ardından yâ harfi ile birlikte gelen nûn harfine idgâm edilmiştir. Ya da zamir olan yâ ile birlikte gelen nûn da olabilir ki bu durumda hazfedilmiştir. Şöyle dendiği gibi: إني ذاهب. Buradaki nûn harfi tekit için gelen nûn olabilir. Mekke ehli⁵³⁸ لِيَأْتِيَّ أو لِيَأْتِيَّ şeklinde okumaktadır.”⁵³⁹

İbn Hâleveyh de aynı ayetin açıklamasında şunlara yer vermektedir: “ Ayette geçen (أَوْ لِيَأْتِيَّ) kelimesi iki nûn harfini açık ederek de okunabilir idgâm yaparak da okunabilir. İdgam yaparak okuyanların delili art arda üç nûn harfinin dile ağır gelmesidir. Bundan dolayı idgâma başvurularak nunlardan biri hazfedilir. Çünkü buradaki hazif lafza hâlel getirmez ve anlamı değiştirmez.”⁵⁴⁰ Semîn el-Halebî de bu kelimeyi zikretmiş ve kelimedeki kıraatleri açıklamıştır. Bu bağlamda o şunları ifade eder: (أَوْ لِيَأْتِيَّ) İbn kesir bu kelimeyi tekit için gelen şeddeli nûn harfi ile okumuştur. Bu nûn harfinden sonraki nûn, nûn-ı vikâyedir. Bu ise aslolandır ki bununla birlikte mushaftaki yazılışı takip etmiştir. Diğerleri ise sadece şeddeli nûn ile okumuştur.⁵⁴¹ Açık olarak anlaşılan buradaki nûn harfinin şeddeli tekit nûn'u olduğudur. Müttekellim yâsından dolayı kesrayla bitişmiştir. Şöyle de denmiştir: Hayır bu nûn tekit için gelen şeddesiz nûn harfidir ve vikaye nûnuna idgâm edilmiştir.⁵⁴²

⁵³⁶ Bkz.: *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1057.

⁵³⁷ Neml, 27/21.

⁵³⁸ Bkz.: *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 6, s. 496.

⁵³⁹ *Nehhâs, İ'rabu'l-Kur'an*, c. 3, s. 139.

⁵⁴⁰ *el-Hucce fi'l-Kıraâti's-Seb'*, s. 270.

⁵⁴¹ Bkz.: *es-Seba fi'l-Kıraât*, s. 479.

⁵⁴² Semîn, a.g.e, c. 8, s. 592-593.

Yukarıdaki açıklamalardan açıkça anlaşılmaktadır ki birçok dil bilgini ve müfessir Arapça’da nûn harfinin diğer bir nûn harfine idgâm edildiği görüşündedirler. Bunu kitaplarında farklı örnekler üzerinden ele almışlardır.

4. *Yâ harfinin Başka Bir Yâ Harfine İdgam Edilmesi*

4.1 *حيّ Kelimesi*

Nîsâbü’rî eserinde ilgili ayette geçen⁵⁴³ حيّ kelimesinden bahsetmiş ve şunları dile getirmiştir: “علم-علم gibi يحيى - حيّ fiilinden gelir. Bu kelimedeki yâ harfi şeddeli veya ibaresinde olduğu gibi şeddesiz olarak okunmuştur. Görmüyor musun Araplardan bazıları şöyle der: علم زيد. Yani علم fiilini iki aynı harf olmadan tahfif ederek zikreder. Hâlbuki tahfif için evla olan iki aynı harfin olmasıdır.”⁵⁴⁴ Nîsâbü’rî yukarıda geçen ifadelerinde حيّ kelimesindeki idgâma işaret etmektedir. Bunu onun “علم-علم gibi يحيى - حيّ fiilinden gelir” sözünden anlamaktayız. Dolayısıyla o mezkûr kelimede idgâm olduğu görüşündedir ki bu da yâ harfinin diğer yâ harfine idgâmıdır.

Nîsâbü’rî’nin bu görüşünü birçok dil bilgilininin, tefsir ve Meâni’l-Kur’an yazarlarının zikrettikleri desteklemektedir. Bunlardan biri olarak Ahfeş şunları ifade eder: (وَيْحِي) ayetinde geçen حيّ kelimesinde idgâm yapmaz zorunludur. Çünkü harfin yeri fethayı gerekli kılmıştır. Bu durumda mudaaf fiile dönüşmüştür. Fethanın gerekmediği yerlerde idgâm yapılmaz. Örneğin: (بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ)⁵⁴⁵ Ancak istersen ihfa yaparsın. Bu durumda harekeli bir vezin içerisinde olur. Çünkü bu vezin kelimeyi bağlamaz. Çünkü sen تُحْيِي dersin ve raf durumunda sakın kılarırsın, cezm durumunda ise hafzedersin. Bütün bu durumların hepsi idgâma manidir. Bazıları idgâm yapmadan مَنْ حَيٍّ عَنْ بَيِّنَةٍ şeklinde okumuştur. Bunun dışında da idgâm yapmamışlarsa bu doğru olabilir. Bu iki kullanımdan kötü⁵⁴⁶ olanıdır.”⁵⁴⁷

⁵⁴³ Enfâl, 8/42.

⁵⁴⁴ Bkz.: *Bâhiru'l-Burhan*, c. 1, s. 570.

⁵⁴⁵ Kıyamet, 75/40.

⁵⁴⁶ Burada mütevatir olarak gelen Kur’an kıraatine bu iki kullanımdan daha kötü olanıdır denilmesi yakışık olmaz. Bize göre bu değerlendirmenin gerekçesi olamazdır ki idgâm yapmak da yapmamak da Arap dilinde meşhur olan olgulardandır.

⁵⁴⁷ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 350.

Zeccâc da şunları dile getirir: “(لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ)” geçen حَيَّ kelimesinde iki yâ ile birlikte حَيِّي şeklinde okunması mümkündür. حَيَّ yâ harfinin şeddesiyle idgâmla gelmiştir. İki şekilde de okunmuştur.⁵⁴⁸ Halil ve Sîbeveyh, ikinci harfteki hareke sakın olduğunda idgâmı da idgâm yapmamayı da mümkün görmektedirler. Şayet idgâm yapılırsa aynı cinsten iki harf bir araya gelemez.”⁵⁴⁹ Semîn el-Halebî de kelimedeki idgâma eserinde yer vermiş ve ilgili kelimedeki kıraatleri zikretmiştir. Bu noktada şunları dile getirir: “مَنْ حَيَّ” ayetinde geçen kelimeyi Nâfi, Asım’dan rivayetle Ebu Bekir, İbn Kesir’den rivayetle el-Bezzî idgâm yapmadan, diğerleri ise idgâm yaparak okumuştur.⁵⁵⁰ Bu çeşit kelimelerde idgâm da idgâm yapmamak da meşhur iki kullanımdır. Bu sonunda ilki kesralı iki yâ harfi bulunan mazi fiillerde geçerlidir. حَيِّي ve عَيِّي fiilleri buna örnektir. İdgamlı olarak Mütelemmis’in şu beyitinin ilk kısmında geçmektedir:

فهذا أو أن العريض حَيَّ دُبَابُهُ⁵⁵¹

Başka bir şairin beytinde de şu şekilde geçer:

عُيُوا بأمرهم كما .. عَيَّتْ ببيضتها الحمامة.⁵⁵²

Beyitte idgâm yapılarak عُيُوا şeklinde geçer. Beyit, idgamlı ve idgâmsız olarak عَيَّتْ ve عَيَّتْ şeklinde inşad edilir.”⁵⁵³

Sonuç olarak idgâm olgusunun *Bâhiru'l-Burhân*'daki birçok örnekte açıkça bulunduğunu görmekteyiz. Bu olgunun *Bâhiru'l-Burhân* özelinde dört harfte (mîm, râ, nûn ve yâ) temsil edildiği ve bu harfler çerçevesinde yedi örnek bulunduğunu görmüş olduk.

⁵⁴⁸ Bkz...: *es-Seba' fi'l-Kıraât*, s. 306.

⁵⁴⁹ Zeccac, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 2, s. 418.

⁵⁵⁰ Bkz...: *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 3, s. 301.

⁵⁵¹ Bkz...: *Divânu'l-Mütelemmis*, s. 123.; Ayrıca Bkz...: Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Hifâz fi Tefsiri Eşrafi'l-Elfâz*, c. 2, s. 37.

⁵⁵² Beyit Ubeyd b. Ebras'a ait olup divanında (s. 109) yer almaktadır. Ayrıca Bkz...: İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, c. 2, s. 85.; *Şerhu'l-Mufasssal*, c. 5, s. 504.

⁵⁵³ Semîn el-Halebî, a.g.e., c. 5, s. 613-614.

BEŞİNCİ BÖLÜM

FONETİK BENZEŞME

I. Fonetik benzeşme

Dile ait sesler konuşma esnasında telaffuz edildiklerinde birbirinden etkilenmektedirler. Buna bağlı olarak bazı seslerin mahrecinde ve sıfatlarında değişiklikler meydana gelir. Ancak bu sesler, kendisini çevreleyen seslerle bazı mahreç ve sıfatlar noktasında uyum sağlar. Bu bağlamda uyuşmayan sesler arasında bir tür uyum ve insicam ortaya çıkar. Bilindiği üzere dile ait sesler kendi aralarında bazı mahreç ve sıfatlarda farklılık arz etmektedirler. Mahreci aynı ya da mahreç açısından birbirine yakın, veyahut ta biri hems sıfatına diğeri de cehr sıfatına sahip olan iki ses bir araya geldiğinde her iki ses de sıfatlarının tamamını ya da bir kısmını vermek için birbirini çeker. Bu etkileşim sessiz harflerde olduğu gibi harekeler arasında da meydana gelir.⁵⁵⁴

1. Tanımı

Fonetik benzeşme, dile ait seslerin, yan yana gelerek sıfatları ya da mahreçleri arasındaki yakınlığın artması için kendi aralarında bir tür benzeşmeyi hedefleyecek şekilde birbirinden etkilenmesini ifade etmektedir.⁵⁵⁵ Buna Arapların kullandığı *تلعم* ve *تلعم* kelimeleri arasındaki ilişki örnek olarak verilebilir.⁵⁵⁶ Burada *تلعم* kelimesindeki ayın ve mîm harflerine baktığımızda ikisinin hems sıfatına sahip se harfini aralarına alan cehr sıfatına sahip harfler olduğunu görürüz. Bu iki harf, üç harfin (ayın, mîm ve se) de cehr sıfatında benzeşmesi için se harfini etkilemiştir. Bu doğrultuda hems sıfatına sahip se harfi, cehr sıfatında bir önceki harfe benzemek için cehr sıfatına sahip bir harf olan zâl harfine dönüşmüştür.

2. Eski ve Yeni Dönem Dil Bilginlerine Göre Fonetik Benzeşme

⁵⁵⁴ Bkz.: *et-Tetavvur el-Lugavî Mezâhîruhu ve İleluhu ve Kavânînuhu*, s. 30.

⁵⁵⁵ *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 178.; *Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyye el-Muasira*, ج-ث-م maddesi, c. 3, s. 68.

⁵⁵⁶ *el-kalb ve'l-İbdal*, s. 39.

Dildeki kelimeler arasındaki bir ilişki olan fonetik benzeşme olgusunu birçok dilci fark etmiştir. Eski dönem dil bilginlerinin bu olgunun farkında olduklarını ortaya koyan açık göstergeler bulunmaktadır. Bu göstergeler, her ne kadar “fonetik benzeşme” adını vermeseler de idgâmla ilgili açıklamalarının satır aralarında bulunmaktadır. Sîbeveyh bu olguyu el-Muzâra’ (المضارعة) kavramıyla ifade etmiştir. Bunu şu sözleriyle açıklar: “Bu, mahreci açısından bir harfe benzeyen harf ve mahreci açısından benzemeyip mezkur harfe benzeyen harf bâbıdır.”⁵⁵⁷ Sîbeveyhi burada seslerin birbirine yaklaşmasını kastetmektedir.

İbn Cinnî ise fonetik benzeşmeye et-Takrîb (yakınlaştırma) adını vermiştir. O bu noktada şunları dile getirir: “O (fonetik benzeşme) bir harfi diğer harfe idgâm olmaksızın yakınlaştırmaktır. Bunun birkaç çeşidi bulunmaktadır: Bu çeşitlerden biri imâle’dir. İmâle bir sesi diğerine yakınlaştırmak için gerçekleşir. Şu kelimeler buna örnektir: عالم - كتاب - سعى - قضى - اسقضى. Görmüyor musun عالم kelimesindeki ayın harfinin fethasını, lam harfinin kesrasına yakınlaştırdın. Fethadan kesraya doğru yöneldin ve kelimedeki elif harfini, ya harfine doğru ince okudun. سعى ve قضى kelimelerinde de aynı durum söz konusudur. Nitekim elif harfinden, ondan dönüşmüş olan yâ harfine yöneldin. Bu şekildeki diğer kelimelerde de durum bu şekildedir.”⁵⁵⁸

İbn Yaîş, fonetik benzeşmeyi “el-Müşâkele” olarak isimlendirmektedir. Bunu ise şu şekilde açıklar: “[وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَاءُ] bu ayette müşakele (benzerlik) den dolayı idgâm yapılmıştır. Bunun aslı (kelimeler arası) benzerlik gözetilmesidir.”⁵⁵⁹ İbn Hacib, fonetik benzeşmeye “el-Münasebe” adını vermiştir. Bunu imâleyi tanımlarken belirtir: “İmale, fethanın kesraya yönelmesi (meyletmesi)dir. Fetahnın kesraya yönelmesinin sebebi ise kesra ya da yâ harfi ile olan münasebetin hedeflenmesidir.”⁵⁶⁰

Modern dönem dil bilginleri, eski dönem dilcilerinin açıklamalarından uzak kalmamış ve bu açıklamalara fonetik benzeşme (المماثلة الصوتية) başlığı altında eklemelerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda İbrahim Enis şunları zikreder: “Seslerin birbiriyle

⁵⁵⁷ Bkz.: *el-Kitâb*, c. 4, s. 477.

⁵⁵⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, c. 2, s. 143.

⁵⁵⁹ *Şerhu'l-Mufasssal*, c. 5, s. 549.

⁵⁶⁰ Bkz.: *Şerhu Şâfiyeti İbnu'l-Hâcib*, c. 3, s. 4.

etkileşiminden bir tür benzerlik amaçlanır.”⁵⁶¹ Ramazan Abdu't-Tevvâb, ses ilkelerinden biri olarak benzerlik ilkesinden⁵⁶² bahsederken, Ahmed Hüreydî, fonetik benzeşmede bazı seslerin mahreçleri ya da bazı sıfatlarında değişimler meydana gelmektedir demektedir.⁵⁶³

Modern dönem alimlerine göre fonetik benzeşme sekiz türe ayrılmaktadır. Bu türler aşağıdaki gibidir:⁵⁶⁴

- 1) Seslerin bitişmesi halinde bir önceki ses ile tam etkileşim: Bu, ilk sesin ikinci seste fasıla olmaksızın tam bir etkileşim halinde olmasını ifade eder. Örneğin: iftial babının te'si kendinden önce gelen dal harfî ile etkileşime girerek dal harfine dönüşür. Bunun örneği şu kelimede görülür اَدَهْن → ادتهن
- 2) Seslerin ayrışması halinde bir önceki ses ile tam etkileşim: Sesli ya da sessiz seslerden olsun arada fasıla ile birlikte ilk sesin ikinci ses ile tam bir etkileşime girmesini ifade eder. Örneğin: kendisinden önce yâ bulunan müfred müzekker gaib zamirindeki damme kesraya dönüşür; عليه → عليه
- 3) Seslerin bitişmesi halinde bir önceki ses ile kısmi etkileşim: Bu, fasıla olmaksızın ilk sesin ikinci sesle bazı özelliklerindeki kısmi etkileşimini ifade eder. Örneğin: iftial babının te'si kendinden önce gelen sâd harfî ile etkileşime girer ve tâ harfine dönüşür; اصطفى → اصطفى.
- 4) Seslerin ayrışması halinde bir önceki ses ile kısmî etkileşim: Bu, fasıla ile birlikte ilk sesin ikinci ses ile kısmi bir etkileşime girmesini ifade eder. Bu, fasıla sesli veya sessiz harf olabilir. Örneğin: hems sıfatına sahip sin harfî kendisinden önceki cehr sıfatına sahip râ harfî ile etkileşime girerek benzeri ve cehr sıfatına sahip olan ze harfine dönüşür; مهراز → مهراس

⁵⁶¹ *el-Esvâtu 'l-Lugaviyye*, s. 178.

⁵⁶² *et-Tetavvur el-Lugavi Mezahiruhu ve İleluhu ve Kavânînuhu*, s. 30

⁵⁶³ *Zahiratu 'l-Muhalefe es-Savtiyye*, s. 12.

⁵⁶⁴ *et-Tetavvur el-Lugavi Mezahiruhu ve İleluhu ve Kavânînuhu*, s. 31.

- 5) Seslerin bitişmesi halinde bir sonraki ses ile tam etkileşim: Bu, sesler arasında fasıla olmaksızın ikinci sesin ilk ses ile tam etkileşimini ifade eder. Örneğin: fiilin ilk harfi ile te harfinin tahfif amaçlı sakin kılınmasından sonraki etkileşime girer; *تتأقلم* fiili mezkûr etkileşim doğrultusunda *أتأقلم* olarak telaffuz edilir.
- 6) Seslerin ayrışması halinde bir sonraki ses ile tam etkileşim: Bu, iki ses arası fasıla ile birlikte ikinci sesin ilk ses ile tam etkileşimini ifade eder. Örneğin: *فَعِيل* sigası Benî Temîm kabilesinin telaffuzunda dönüşerek *فَعِيل* şeklinde telaffuz edilir; *لْنِيم* → *لْنِيم*.
- 7) Seslerin bitişmesi halinde bir sonraki ses ile kısmi etkileşim: Bu, iki ses arasındaki fasıla olmaksızın ikinci sesin ilk ses ile kısmi etkileşime girmesini ifade eder. Buna örnek olarak eski Arap lehçelerinde sâd harfinin ze harfine dönüşmesi verilebilir; *يَصْدُق* → *يَزْدُق*. Bu noktada sad harfinin dal harfi ile yana olması şartı koşulmaktadır.
- 8) Seslerin ayrışması halinde bir sonraki ses ile kısmi etkileşim: Bu, iki ses arasında fasılayla birlikte ikinci sesin ilk ses ile kısmi etkileşimini ifade eder. Buna örnek olarak râ harfinden önceki sad harfinin bazı Kur'an-ı kerim kıraatlerinde ze harfine dönüşmesi verilebilir; *صراط* → *زراط*.⁵⁶⁵

II. Bâhiru'l-Burhan'da Fonetik Benzeşme

Nîsâbûrî, *Bahiru'l-Burhan* adlı eserinde fonetik benzeşme olgusuna değinmiştir. Bu noktada biz mezkûr eserde geçen fonetik benzeşme ile ilgili yerleri tespit ederek bir araya getirdik. Bunu yaparken fonetik benzeşmeyle ilgili görüşlerini eski ve yeni dönem dilcilerin görüşlerine başvurduk ve fonoloji verileri ışığında tahlil ederek ortaya koyduk. Bu bağlamda Fonetik benzeşmeyle ilgili kısımların tamamının iki etkileşim türü altında ele alınabileceğini tespit ettik. Bu iki kısmı aşağıda olduğu üzere iki başlık altında arz edeceğiz.

⁵⁶⁵ *et-Tetavvur el-Lugavi Mezahiruhu ve İleluhu ve Kavânînuhu*, s. 33-48.

1. Seslerin Bitişmesi Halinde Bir Sonraki Ses İle Tam Etkileşim

Bu etkileşim türü ile ilgili *Bâhiru 'l-Burhan*'daki örnekler řu şekildedir:

1.1 (تفاعل) *Sigasındaki Te(ت) Sesinin Se(ث) Sesiyle Etkileşimi*

Te ve se mahreç açısından birbirine yakın iki sestir. Te sesinin mahreci dilin ucu ve ön dişlerin bitimi arasındadır. Se sesinin mahreci de dilin ucu ve ön dişlerin ucu arasındadır.⁵⁶⁶ Bu iki ses hems,⁵⁶⁷ infitah ve ismât sıfatlarında ortaklırlar.⁵⁶⁸ Mahreçteki bu yakınlık ve bazı sıfatlardaki ortaklık sebebiyle te sesi se sesine dönüşmüş ve idgâm yapılmıştır.

Te sesinin se sesi ile etkileşimine dair Nîsâbûrî'nin zikrettiği bazı örnekler řu şekildedir:

1.1.1 اثاقلتم *Kelimesi*

Nîsâbûrî ilgili ayette geçen⁵⁶⁹ اثاقلتم fiiline dair eserinde řu açıklamaya yer verir: “te harfi se harfine idgâm edilmiştir. Ardından başlangıç için bir vasıl elifi başına getirilmiştir.”⁵⁷⁰ Nîsâbûrî'nin “te harfi se harfine idgâm edilmiştir” ibaresinde اثاقلتم fiilindeki fonetik benzeşmeye işaret vardır. Bunu dil alimleri desteklemektedir. Ferrâ, اثاقلتم fiili ile ilgili şunları belirtir: “Bu fiilin anlamı -Allah en doğrusunu bilendir- اثاقلتم fiilidir. Araplar bu kelimeyi cümlede kullandığında kelimedeki te harfini se harfine idgâm ederler. Çünkü te harfi ile se harfi arasında münasebet(uygunluk) vardır. Yine Araplar idgâmdan sonra geçişte(vasl) ve başlangıçta yapılan idgâmdan dolayı daha

⁵⁶⁶ Bkz...: *el-Kitab*, c. 4, s. 433.; *Sirru Smâati 'l-İ'rab*, c. 1, s. 60.

⁵⁶⁷ Bkz...: *el-Esvâtu 'l-Lugaviyye*, s. 47.; *Şerhu 'l-Mufassal*, c. 5, s. 522.

⁵⁶⁸ Bkz...: *Şerhu 'l-Mufassal*, c. 5, s. 524-525.

⁵⁶⁹ Tevbe, 9/38.

⁵⁷⁰ *Bahiru 'l-Burhan*, c. 1, s. 590.

önce olmayan bir elif ihdas ederler. Arapların bu elifi ihdas etmelerinin nedeni onunla fiile başlamanın mümkün kılınmasıdır.”⁵⁷¹

Ahfeş *Meâni'l-Kur'an* isimli eserinde mezkûr fiil ile ilgili şunları kaydeder: “اِثْقَالْتُمْ fiili اِثْقَالْتُمْ fiilinden gelmekte olduğundan fiildeki te harfi se harfine idgâm edilmiş ve sakin kılınmıştır(اِثْقَالْتُمْ). Kendisi ile konuşulması için başına bir elif eklenmiştir (اِثْقَالْتُمْ = اِثْقَالْتُمْ).”⁵⁷² Bu açıklamalar Zeccac'ın *Meâni'l-Kur'an* adlı eserinde bu konuyu ele aldığı yerde zikrettiği açıklamalara benzemektedir.⁵⁷³ Semîn el-Halebî bu açıklamalara önemli bir bilgi eklemiştir. Bu bilgi şu şekildedir: “A'meş⁵⁷⁴ (اِثْقَالْتُمْ) fiilini اِثْقَالْتُمْ olarak aslıyla okumuştur.”⁵⁷⁵

Bu açıklamalardan Nîsâbûrî ve ondan önce Ferrâ ve Ahfeş'in, اِثْقَالْتُمْ kelimesindeki fonetik benzeşme olgusuna işaret ettikleri ortaya çıkmaktadır. Onların mezkûr kelime ile ilgili açıklamalarını bazı dil ve tefsir alimleri de dile getirmiştir.⁵⁷⁶

1.2 *Ashl* افتعل - تفاعل *Ve Bablarından Olan Kelimelerdeki Te Harfinin Dal Harfi İle Etkileşimi*

Araplar te harfini dal harfine idgâm(katmak) ederler. Nitekim bu iki harfin mahreçleri birdir. Bu konuda eski ve yeni dönem alimleri arasında görüş ayrılığı yoktur. Bu iki harfin mahreci dilin ucu ve ön üst dişlerin bitimidir.⁵⁷⁷ İki harfe sıfatları açısından bakıldığında modern dönem alimlerine göre dal harfi şiddet ve cehr sıfatına sahip bir ses iken te harfi ise şiddet ve hems sıfatına sahip bir sestir.⁵⁷⁸ Bazı fonetik alimleri bu iki harfi diş ve diş eti harfleri olarak tanımlamışlardır.⁵⁷⁹

Dal ve te harfleri ancak hems ve cehr sıfatlarında farklılık arz eder. Mahreçlerinin aynı oluşu ve bazı sıfatlarda ortak olmaları nedeniyle te harfi dal harfine dönüşmüş ve sakin

⁵⁷¹ Ferra, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 437-438.

⁵⁷² Ahfeş, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 358.

⁵⁷³ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve l'râbuhu*, c. 2, s. 447.

⁵⁷⁴ Hatip, *Mu'cemu'l-Kıraat*, c. 3, s. 386.

⁵⁷⁵ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masun fi Ulumi'l-Kitabi'l-Meknun*, c. 6, s. 49.

⁵⁷⁶ Nehhâs, *l'râbu'l-Kur'an*, c. 2, s. 118.; Taberî, *Câmiu'l-Beyan an Te'vil-i Âyi'l-Kur'an*, c. 11, s. 458.; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. 16, s. 47.

⁵⁷⁷ Bkz.: *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 48-61.; *el-Kitab*, c. 4, s. 433.; *Sirru Sînâati'l-İ'râb*, c. 1, s. 60.

⁵⁷⁸ *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, 48-61.

⁵⁷⁹ Bkz.: *İlmu'l-Esvât*, s. 183.; *el-Medhal ila İlmi'l-Luga*, s. 46.

kılınmıştır. Ardından dönüşen bu harf dal harfine idgâm edilmiştir. Te harfinin dal harfi ile etkileşimine şunlar örneklik teşkil etmektedir.

1.3 Aslı تفاعل *Olan Fiildeki Te Harfinin Dal Harfi İle Etkileşimi*

1.3.1 اِدَارَاتُمْ *Kelimesi*

Nisâbü'rî ilgili ayette geçen⁵⁸⁰ اِدَارَاتُمْ kelimesine dair eserinde şunları zikretmektedir: “Bu fiilin aslı تِدَارَاتُمْ şeklinde idi. Fiildeki te harfi dal harfine idgâm edilmiştir. Sakin olmasından dolayı hemze-i vaslı celb etmiştir.”⁵⁸¹ Nisâbü'rî burada kelimenin aslını zikretmiş ve harfler arasındaki fonetik benzeşmeye işaret etmiştir. Bu “te harfi dal harfine idgâm edilmiştir” şeklindeki ifadesinden anlaşılmaktadır.

Bu ifade mezkûr kelimedeki fonetik benzeşme olgusunu açıklamaktadır. Kelimedeki bu olguya birçok dil ve tefsir alimi değinmiştir. Ahfeş, *Meâni'l-Kur'an* adlı eserinde şunları zikreder: “وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا” ayetindeki فَادَّارَأْتُمْ kelimesinin aslı فَتَدَارَأْتُمْ şeklindedir. Nitekim bazen te harfi dal harfine idgâm edilir. Çünkü mahreçleri birdir. İdgam edildikten sonra idgâm edilen te harfi dal harfine dönüşerek sakin kılınmıştır. Kendisiyle konuşulabilsin diye sakin dal harfinden önce bir elif konulmuştur. Bu اصْرَبْ gibidir ki dad harfi sakin kılındığında peşine elif eklemişlerdir. Görmüyor musun اِدَارَاتُمْ fiili, ayette geçen {يَذْكُرُونَ}, {تَذْكُرُونَ} ve {أَقْلَمَ يَذْبُرُوا الْقَوْلَ} fiilleri gibidir. Buna benzer örnekler Kur'an'da çoktur. يَنْتَبِرُونَ fiili (Ayette geçen يَذْبُرُوا) fiilinin aslıdır. Fiildeki te harfi dal harfine idgâm edilmiştir. Çünkü te harfinin mahreci dal harfinin mahrecine yakındır. Dal harfinin mahreci dilin ucu ve ön dişlerin uçlarıdır. Te harfinin mahreci ise dilin ucu ve ön dişlerin bitimidir. يَنْتَرِلُونَ fiilini يَنْزِلُونَ olarak söyleme, çünkü nûn harfi, te harfi gibi ön diş harflerinden biri değildir.”⁵⁸²

Zeccâc da aynı noktada şunları zikretmektedir: “فَدَّارَأْتُمْ fiilinin anlamı اِدَارَاتُمْ şeklindedir, yani “itişmişsiniz” demektir. Ancak mezkûr fiildeki (فَدَّارَأْتُمْ) te harfi dal harfine idgâm edilmiştir. Çünkü te harfinin mahreci dal harfinin mahreciyle birdir.

⁵⁸⁰ Bakara, 2/72.

⁵⁸¹ *Bahiru'l-Burhan*, c. 1, s. 95.

⁵⁸² Ahfeş, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 114.

İdgam edildiğinde sakın kılınmış ve hemze-i vasıl getirilmiştir.”⁵⁸³ Bu noktada birçok alim Ahfeş ve Zeccâc’ı takip etmiştir. Zira ilgili fiilde zikredilen bu olgu oldukça yaygındır.⁵⁸⁴

1.3.2 اَدَّرَكُوا ve ادَّرَكُوا *Fiilleri*

Nîsâbüri, eserinde اَدَّرَكُوا kelimesinin⁵⁸⁵ ادَّرَكُوا anlamına geldiğini belirtmektedir.⁵⁸⁶ ادَّرَكُوا kelimesinin⁵⁸⁷ de anlamı ادَّرَك şeklidir. Zira kelimedeki (تَدَارَك) te harfi dal harfine idgâm edilmiştir. Kelimeye başlanması için bir hemze-i vasıl getirilmiştir.⁵⁸⁸ Nisaburinin, ادَّرَكُوا ve تَدَارَك fiillerindeki te harfinin dal harfine idgâm edildiği yönündeki ifadesinde bu iki kelimedeki fonetik benzeşme olgusuna değindiği anlaşılmaktadır. Dil ve belagat alimleri de mezkur kelimelerdeki fonetik benzeşme olgusuna değinmişlerdir. Bunlardan biri olarak Ferra şunları dile getirir: “Araplar حَتَّى اَدَّرَكُوا ibaresini kullanırlar. Bu ibare iki sakın harfi yani اَدَّرَك kelimesindeki elif ve ادَّرَك kelimesindeki te harfini bir araya getirmektedir. Ebu Amr b. Ala⁵⁸⁹ (تَدَارَكُوا kelimesinin ادَّرَكُوا ye dönüşmesi noktasında) bu görüşü kabul etmiş ve ilk görüşü reddetmiştir. Kisâi bana şu şiiri inşad etti:⁵⁹⁰

عَدَّبَ المَذَاقِ إِذَا مَا اتَّبَعَ القُبْلُ⁵⁹¹ ثَوَلِي الضَّجِيعِ إِذَا مَا اسْتَأْفَاهَا حَصِيرَا

Ferra başka bir yerde ise ادَّرَك fiilinin anlamının تَدَارَك olduğunu zikretmiştir.⁵⁹² Zeccâc da aynı ayetin açıklamasında şunları dile getirmiştir: “تَدَارَكُوا (تَدَارَك fiilinin aslı) şeklidir. Fiildeki te harfi dal harfine idgâm edilmiştir. (حتى إذا) ayetinde vakıf yaptığında hemze-i vasıl getirilmeden okumaya başlayamazsın. Dolayısıyla اَدَّرَكُوا şeklinde dal harfi sakın olduğundan hemze-i vasıl getirilerek okursun.”⁵⁹³ Yine Zeccâc

⁵⁸³ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve l'râbuhu*, c. 1, s. 153.

⁵⁸⁴ Bkz.: el-Muharrer el-Veciz, c. 6, s. 9.; Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. 16, s. 47.; Semîn el-Halebi, *ed-Durru'l-Masun fi Ulumi'l-Kitabi'l-Meknun*, c. 6, s. 49.

⁵⁸⁵ A'raf, 7/38.

⁵⁸⁶ *Bahiru'l-Burhan*, c. 1, s. 516

⁵⁸⁷ Neml, 27/66.

⁵⁸⁸ *Bahiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1062.

⁵⁸⁹ Mezkur bu görüş yalnızca Ebu Amr İsmetü'l-Fugeymi'den rivayet edilmiştir. Bkz.: *el-Câmi' li-Ahkami'l-Kur'an*, c. 7, s. 204.

⁵⁹⁰ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 438.

⁵⁹¹ Bkz.: Camiu'l-Beyan, c. 11, s. 459. Bu eserde ilgili beyit kimseye nispet edilmemiştir.; Ayrıca Bkz.: el-Muharrer el-Veciz, c. 3, s. 34. Bu eserde ilgili beyiti İbn Atiyye Kisai'ye nispet etmiştir.

⁵⁹² Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 299.

⁵⁹³ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve l'râbuhu*, c. 2, s. 336.

başka bir yerde mezkûr fiil ile ilgili şunları ifade eder: “Kim ilgili ayeti بل ادارك علمهم في الآخرة, بل ادارك علمهم في الآخرة şeklinde okursa, بل ادارك علمهم في الآخرة şeklinde okumuş gibi olur ve anlamı da bu şekildedir.”⁵⁹⁴

1.4 Aslı *تفعل Olan Füldeki Te Harfinin Dal Harfi İle Etkileşimi*

1.4.1 المدثر *Kelimesi*

Nîsâbü'rî ilgili ayette geçen⁵⁹⁵ المدثر kelimesini eserinde مزمل kelimesi hakkında konuşurken ele almıştır. Mezkûr fiil ile ilgili şunları dile getirir: “مزمل kelimesinin aslı المتزمل'dir. المدثر kelimesi de bu şekildedir. تزمل ve تدثر fiillerinden türemişlerdir.”⁵⁹⁶ Nîsâbü'rî bu açıklamanın ardından delil olarak İmriü'l-Kays'ın şu beytini zikretmiştir:

... .. في بجادٍ مُزْمَلٍ⁵⁹⁷

Nîsâbü'rî'nin “مدثر kelimesi de bu şekildedir ve تدثر fiilinden gelmektedir” şeklindeki ibaresi bu fiildeki fonetik benzeşme olgusuna işaret eder. Ferrâ da bu şekildeki benzeşmeye değinerek şunları ifade etmektedir: “مدثر kelimesi, المتدثر kelimesi ifade etmektedir.”⁵⁹⁸ Zeccâc Ferrâ'nın yukarıdaki açıklamasına benzer bir açıklama ifade ederek şunları söyler: “Şeddeli bir şekilde okunur. Kelimenin (المُدَّثِر) aslı المتدثر şeklindedir.”⁵⁹⁹ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'an* isimli eserinde المزمل kelimesi ile ilgili şu açıklamaya yer vermiştir: “المُتَزَمِّل kelimesi, (المزمل) kelimesinin aslıdır. Nitekim kelimedeki te harfi ze harfine idgâm edilmiştir. {المُدَّثِر} kelimesi de bu şekildedir.”⁶⁰⁰ Nehhas, aynı noktada şunları dile getirir: “مدثر kelimesi (المُدَّثِر) kelimesinin aslıdır. Kelimedeki te harfi dal harfine idgâm edilmiştir. Çünkü mahreçleri birdir.”⁶⁰¹

⁵⁹⁴ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'rabuhu*, c. 4, s. 127.

⁵⁹⁵ Müddessir, 74/1.

⁵⁹⁶ *Bahiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1568.

⁵⁹⁷ Bu şu beyte ait bir kısımdır: كَانْ أَبَانَا فِي أَفَانِينَ وَدَقَّه ... كَبِيرُ أَنَابِينَ فِي بَجَادٍ مُزْمَلٍ. İlgili beyit için Bkz.: *Divan-ı İmriü'l-Kays*, 25.; Ayrıca Bkz.: *el-Muhtesib fî Tebyîni Vucûhi Şevâzî'l-Kuraât ve'l-İdâhi anhâ*, c. 2, s. 135.; *ed-Durru'l-Masun fî Ulumi'l-Kitabi'l-Meknun*, c. 4, s. 211. Bu eserde şu rivayetle gelmiştir: كَانْ ثَبِيرَا فِي عَرَانِينَ وَبَلَّه

⁵⁹⁸ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 3, s. 200.

⁵⁹⁹ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'rabuhu*, c. 5, s. 245.

⁶⁰⁰ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 552.

⁶⁰¹ *İ'rabu'l-Kur'an*, c. 5, s. 44.

1.5 *Aslı افتعل Olan Füldeki Te Harfinin Dal Harfi İle Etkileşimi*

1.5.1 *لايهدي Kelimesi*

Nîsâbûrî, ilgili ayette geçen⁶⁰² لايهدي kelimesinden bahsetmiş ve iki görüş zikretmiştir. İlk görüşe göre yâ ve he harfleri fethalı okunur; لايهدي.⁶⁰³ Nîsâbûrî bu görüşle ilgili şunu aktarır: “Çünkü, te harfi dal harfine idgâm edildiğinde te harfinin harekesi he harfine atılmıştır.” İkinci görüşe göre yâ harfi fethalı, he harfi kesralı okunur; لايهدي.⁶⁰⁴ Nisaburi bu görüşle ilgili şunu zikreder: “Çünkü, te harfi dal harfine idgâm edildiğinde iki sakin bir araya gelmiştir. Bundan dolayı he harfi asıl olduğu için sakin harfin harekesi olan kesra, he harfine verilmiştir.”⁶⁰⁵

Nîsâbûrî zikrettiği bu iki görüşte de fonetik benzeşme olgusuna değinmiştir. Bunu iki görüşte de dile getirdiği “te harfi dal harfine idgâm edilmiştir” sözünden anlıyoruz ki bu, mezkûr kelimedeki (لايهدي) fonetik benzeşme olgusunu açıklamaktadır. İlgili kelimedeki bu duruma birçok dil alimi de işaret etmiştir. Zeccac, şunları zikreder: “(لايهدي) kelimesinin aslı يَهْتَدِي dir. Kelimedeki te harfi dal harfine idgâm edilmiştir. Te harfinin fethası da he harfine atılmıştır.”⁶⁰⁶ İbn Haleveyh ise şunları dile getirir: “Burada (لايهدي)’den يَهْتَدِي murat edilmiştir. Nitekim, te harfinin fethası he harfine nakledilmiştir. Bu durumda te harfi sakin kalmış ve iki harf arasındaki yakınlık sebebiyle dal harfine idgâm edilmiştir. İdgamdan dolayı şeddelenmiştir.”⁶⁰⁷

İbnü’l-Enbârî, aynı noktada şunları belirtir: “Kim يَهْتَدِي kelimesini te harfinin fethasıyla okursa bu kelimenin aslı يَهْتَدِي şeklindedir. Nitekim, te harfinin fethası he harfine nakledilmiştir. Ardından te harfi dal harfine ibdal edilmiş ve dal harfi de dal harfine idgâm edilmiştir.”⁶⁰⁸ Nîsâbûrî ‘nin zikrettiği ikinci görüş yani he ve dal harflerinin kesralı(لايهدي) okunduğu kıraatle ilgili Zeccac şunları aktarır: “Bu kıraate göre he harfi,

⁶⁰² Yunus, 10/35.

⁶⁰³ Bu, Verş’in Nafi’den naklettiği bir rivayettir. Yine bu kıraat, İbn Kesir, İbn Amir ve Rûh ve Zeyd’in Yakup’tan naklettikleri kıraattir. Bkz.: *en-Neşr fi’l-Kıraati’l-Aşr*, c. 2, s. 283.

⁶⁰⁴ Bu, Hafs’ın Asım ve Kisa’den rivayet ettiği kıraattir. Bkz.: *es-Seba fi’l-Kıraât*, s. 326.

⁶⁰⁵ Bkz.: *Bâhiru’l-Burhan*, c. 1, s. 637.

⁶⁰⁶ Zeccac, *Meâni’l-Kur’an ve I’rabuhu*, c. 3, s. 19.

⁶⁰⁷ *el-Hucce fi’l-Kıraâti’s-Seb’*, c. 1, s. 182.

⁶⁰⁸ İbnü’l-Enbarî, *el-Beyan fi Garibi I’rabi’l-Kur’an*, c. 1, s. 412.

iki sakinin yan yana gelmesinden (iltika-i sakineyn) dolayı kesralı okunur.”⁶⁰⁹ Semîn de ikinci görüşle ilgili şunları ifade eder: “He harfinin kesresi iki sakinin yan yana gelmesinden dolaydır. Bu kelimenin (لايهدي) aslının يهتدي olmasından kaynaklıdır. Kelimenin aslındaki te harfinde idgâma yönelinilince te harfi sakin kılınmıştır. Kendisinden önceki he harfi de sakin olarak kalmıştır. İki sakinin yan yana gelmesinden dolayı he harfi kesralanmıştır.”⁶¹⁰

Mekkî de لايهدي kelimesi ve kıraati ile ilgili şunları ifade eder: “Kelimedeki he harfini kesralı okuyanların delili şudur: Te harfi dal harfine idgâm edildiğinde te harfinin harekesi he harfine verilmemiştir. Bunun benzeri, birbirinden farklı iki harfin ilkinin, ikincisine idgâm edilmesidir. Nitekim bu durumda ilk harfin harekesi kendisinden önceki harfe verilmez; aksine hafzedilir. Buna örnek Ebu Amr’ın şu kileme ve benzerlerinde yaptığı idgâmdır: (يجعل لكم)⁶¹¹. Dolayısıyla bu görüşe göre he harfi sakin olarak kalır. İdgâm edilen ilk harf de sakin olur. İki sakinin yan yana gelmesinden dolayı he harfi kesralanır.”⁶¹²

Yukarıda zikredilenlerden hareketle birçok dil ve tefsir aliminin, “اداركوا”, “اداراتم”, “المدثر”, “لايهدي” kelimelerindeki fonetik benzeşme olgusuna değindiğini görmekteyiz. Te harfinin dal harfi ile etkileşimine değinen birçok belagat ve tefsir alimi mezkûr alimlerin yolunu takip etmiştir.⁶¹³

1.6 Te Harfinin Safir Sıfatına Sahip Harfler (Sîn, Sâd, Ze) İle Etkileşimi

Te harfi ve safir harfleri (س-ص-ز) arasında güçlü bir ses ilişkisi bulunmaktadır. Nitekim safir harflerinin mahreci dilin ucu ve ön alt dişlerin üst kısmıdır. Te harfinin mahreci ise dilin ucu ve ön üst dişlerin bitimidir.⁶¹⁴ Sîbeveyhi bu durumu şu sözleriyle açıklamaktadır: “Tâ, dal ve te harfleri mahreçlerinin yakınlığı sebebiyle sad, ze ve sin harflerine idgâm edilirler. Nitekim bu harflerin hepsinin mahreci ön dişler ve dilin ucudur. Bu harfler arasında ta ve iki kardeşi (te ve dal) üst ön dişlerin bitiminden çıkar.

⁶⁰⁹ Zeccac, *Meâni'l-Kur'an ve l'rabuhu*, c. 3, s. 19.

⁶¹⁰ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masun fi Ulumi'l-Kitabi'l-Meknun*, c. 6, s. 199.

⁶¹¹ Enfâl, 8/29.

⁶¹² Mekkî, *el-Keşfu an Vucûhi'l-Kıraâti's-Seb' ve İlelihâ ve Hucecihâ*, c. 1, s. 518-519.

⁶¹³ Nehhas, *l'rabu'l-Kur'an*, c. 2, s. 52.; *Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'an*, c. 10, s. 177.; *el-Bahrü'l-Muhît fi't-Tefsîr*, c. 6, s. 56.

⁶¹⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitab*, c. 4, s. 433.; *Sirru Sinâati'l-İ'râb*, c. 1, s. 60.; *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 48-75.

Diğer harfler⁶¹⁵ ise alt ve üst ön dişlerin arasının alt kısmından çıkar. Bu şu sözündeki gibidir ki harfler arasında idgâm yaparsın: «قَسَمْتُ - دَهَبْتُ»⁶¹⁶

Bazı modern dönem alimlerine göre te harfi diş eti harflerindedir.⁶¹⁷ Sin, sad ve ze harfleri ise damak harflerindedir.⁶¹⁸

Te, sîn ve sâd harflerine sıfatları açısından bakıldığında bu harfler hems sıfatına sahiptir. Ze harfi ise cehr sıfatına sahiptir. Te harfi, şiddet sıfatına sahip iken sîn, sâd ve ze(safir harfleri) harfleri rihve sıfatına sahiptir.⁶¹⁹ Mezkûr harfler arasında güçlü mahreç ilişkisine ek olarak bulunan ortak sıfatlar sebebiyle te harfi bu harfler ile etkileşime girerek dönüşüp idgâm edilmektedir.

Nisâbü'rî'nin *Bâhiru'l-Burhan*'ında te harfinin yukarıda geçen safir harfleri ile etkileşimine dair zikrettiği örnekler aşağıdaki gibidir.

1.6.1 المزمَل *Kelimesi*

Nisâbü'rî, ilgili ayette geçen⁶²⁰ المزمَل kelimesine ﴿ يَا أَيُّهَا الْمَزْمَل ﴾ ayetini ele alırken değinmiştir. Kelime ile ilgili şunu zikreder: “(المزمَل) kelimesinin aslı المتزَمَل şeklindedir.”⁶²¹ Bu ifade onun te harfinin ze harfi ile etkileşimine dair bir işaretidir ki bu açık bir şekilde fonetik benzeşme olgusunu ifade etmektedir. Kelimedeki bu fonetik benzeşme olgusuna Meâni'l-Kur'an ve Tefsir yazarları eserlerinde değinmiştir. Bunlardan biri olarak Ahfeş, *Meâni'l-Kur'an*'ında şunları aktarır: “Kelimenin(المزمَل) aslı المتزَمَل şeklindedir. Nitekim kelimedeki te harfi ze harfine idgâm edilmiştir ki (المُدْتَر) ⁶²² kelimesinde de aynı durum söz konusudur.”⁶²³ Nehhas aynı ayeti tefsirinde şunları belirtir: “Kelimenin(المزمَل) aslı المتزَمَل şeklindedir. Kelimedeki te harfi ze

⁶¹⁵ Bu harflerden kasıt safir harfleridir: ص - ز - س

⁶¹⁶ *el-Kitâb*, c. 4, s. 462-463.

⁶¹⁷ Bkz.: *İlmu'l-Esvât*, s. 183.; *el-Medhal ilâ İlmi'l-Luga*, s. 45.

⁶¹⁸ Bkz.: *İlmu'l-Esvât*, s. 184.

⁶¹⁹ Bkz.: *el-Kitâb*, c. 4, s. 434-435.; *Sirru Smâati'l-I'râb*, c. 1, s. 60-61.; *el-Esvatu'l-Lugaviyye*, s. 75-76.; *el-Medhal ilâ İlmi'l-Luga*, s. 59-64.

⁶²⁰ Müzzemmil, 73/1.

⁶²¹ Bkz.: *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1568.

⁶²² Müddesir, 75/1.

⁶²³ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 552.

harfine idgâm edilmiştir.”⁶²⁴ Mezkûr ayeti tefsirinde Ebu Ubeyde şunları ifade eder: “Kelimenin mecazı, المتزمل şeklindedir. Te idgâm edilmiş ve dile ağır gelmiştir.”⁶²⁵

1.6.2 تصدى *Kelimesi*

Nîsâbûrî, ilgili ayette geçen⁶²⁶ تصدى kelimesine eserinde değinmiş ve iki görüş dile getirmiştir. “İlk görüşe göre te harfi bu kelimedden tahfif amacıyla düşürülmüştür. Bu görüşü açıklarken Nîsâbûrî şunu zikreder: تصدى fiili تعرض fiili ile aynıdır. İkinci görüşe göre bu fiil sad harfinin şeddesi ile okunmaktadır ki burada fonetik benzeşme olgusuna bir işaret vardır. Nîsâbûrî bu kelimenin تصدَّى kelimesi تتعرض kelimesi aynıdır.”⁶²⁷ Nîsâbûrî yukarıda geçen تصدَّى kelimesi تتعرض kelimesi aynıdır sözüyle fonetik benzeşme olgusuna işaret etmiştir. İlgili kelimedeki bu olguya dil ve tefsir alimleri de değinmiştir. Bunlardan biri olarak Zeccac şunu zikreder: “kim te harfinin idgâmıyla تصدَّى şeklinde okursa kelimenin anlamı aynı şekilde تتصدَّى ile aynıdır. Nitekim bu kelimedeki te harfi mahreç yakınlığı dolayısıyla sad harfine idgâm edilmiştir. Çünkü te harfinin mahreci sad harfinin mahrecidir.”⁶²⁸

Ebu Ali el-Farisi de aynı kelime ile ilgili şunları dile getirir: “Kim ilgili kelimeyi تصدَّى şeklinde okursa te harfini sad harfine idgâm etmiştir. Kim de تصدَّى şeklinde okursa kelimedden te harfini hafzetmiş idgâm yapmamıştır.”⁶²⁹ Râzî, mezkûr kelimeye tefsirinde yer vererek şunları ifade eder: “(فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى) ayette geçen kelime, te harfinin sad harfine idgâmıyla şedde ile تصدَّى şeklinde de okunmuştur.”⁶³⁰

1.6.3 تساقط *Kelimesi*

Nîsâbûrî, ilgili ayette geçen⁶³¹ تساقط kelimesini eserinde zikretmiş ve şunları dile getirmiştir: “(تساقط kelimesi aslında) تتساقط şeklindedir. Nitekim te harfi sin harfine idgâm edilmiştir. Çünkü iki harf de hems sıfatına sahiptir.”⁶³² Te harfi sin harfine

⁶²⁴ Nehhas, *İ'rabu'l-Kur'an*, c. 5, s. 38.

⁶²⁵ Ebu Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'an*, c. 2, s. 273.

⁶²⁶ Abese, 80/6.

⁶²⁷ Bkz.: *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1623.

⁶²⁸ Zeccac, *Meâni'l-Kur'an ve İ'rabuhu*, c. 5, s. 283-284.

⁶²⁹ *el-Hucce li'l-Kurrâi's-Seba*, c. 6, s. 377.

⁶³⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 31, 54.

⁶³¹ Meryem, 19/25.

⁶³² *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 885.

idgâm edilmiştir sözüyle Nîsâbûrî *تَسَاقَطُ* kelimesindeki fonetik benzeşme olgusuna işaret etmiştir. İlgili kelimdeki olgunun varlığını dil, belagat ve tefsir alimlerinin zikrettikleri teyit etmektedir. Te harfinin idgâma hazırlık için sin harfine dönüştüğüne değinenlerden biri Zeccac'tır. O bu konuya (وَهَرِّي إِلَيْكَ بِجَذْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقَطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا) ayetini ele alırken değinmiştir: “Kim mezkûr ayette geçen ibareyi عَلَيْكَ عَلَيْكَ şeklinde okursa anlamı تَسَاقَطُ şeklindedir. Nitekim kelimedeki te harfi sin harfine idgâm edilmiştir. Her kim de ilgili kelimeyi تَسَاقَطُ şeklinde okursa anlamı aynı şekilde تَسَاقَطُ şeklindedir. Zira bu durumda ye harfi sin harfine idgâm edilmiştir.”⁶³³

İbn Haleveyh, aynı kelime ile ilgili şunları zikreder: “*تَسَاقَطُ* kelimesi şeddeli veya şeddesiz okunur.”⁶³⁴ Mezkûr kelimeyi şeddeli okuyanların delili şu şekildedir: Bu şekilde okuyan kişinin ilgili kelimedenden kasti *تَسَاقَطُ* şeklindedir. Zira ikinci te harfi sakin kılınmış ve sin harfine idgâm edilmiştir ki böylece şeddeli okunur.”⁶³⁵ Taberî mezkûr kelime ile ilgili alimlerin farklı görüşlerini zikrederek şunları dile getirir: (Mezkur kelime) sin harfinin şeddesi ile okunursa ayet şu şekilde gelir “*تَسَاقَطُ عَلَيْكَ النَّخْلَةُ رُطْبًا*”. Ardından te harflerinden biri diğeri ile idgâm edilir ve şeddeli okunur.”⁶³⁶

Yukarıda zikredilenlerden Arap dili alimlerinin çoğunun المتزمل, تصدى ve تساقط kelimelerindeki fonetik benzeşmeye değindiklerini gözlemlemekteyiz. Bu noktada, te harfinin ze, sad ve sîn(safir harfleri) harflerine değinen birçok alimin de mezkur alimlerin yolundan gitmiştir.⁶³⁷

1.6.4 Te Harfinin Zâl(ذ) ve Dal(د) Harfi İle Etkileşimi

Te ve zâl harfi mahreç noktasında birbirinin karşıtıdır. Nitekim te harfinin mahreci, ön üst dişlerin bitimi ve dilin ucu arasındadır. Zâl harfinin mahreci ise dilin ucu ve ön dişlerin uçlarıdır.⁶³⁸ Modern dönem alimlerinden bazılarının göre te harfi diş eti harflerindedir. Zâl harfi ise diş ya da dişler arası harflerindedir.⁶³⁹ Eski ve modern

⁶³³ Zeccac, *Meâni'l-Kur'an*, c. 3, s. 326.

⁶³⁴ Bkz...: Hatip, *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 5, s. 355-356.

⁶³⁵ İbn Haleveyh, *el-Hucce fi'l-Kıraâti's-Seb'*, s. 237.

⁶³⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'an*, c. 15, s. 513.

⁶³⁷ Bkz...: Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 166.; Nehhâs, *l'rabu'l-Kur'an*, c. 3, s. 9.; *Tefsiru Abdurrâzık(Sanâni)*, c. 3, s. 356.; Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. 21, s. 528.

⁶³⁸ Bkz...: *Sirru Sinâati'l-İ'râb*, c. 1, s. 60-61.; *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 47-61.

⁶³⁹ Bkz...: *İlmu'l-Esvât*, s. 183.

dönem alimleri arasında bu harflerin sıfatları noktasında bir fark yoktur. Buna göre zâl harfi, rihvet ve cebr sıfatlarına sahipken te harfi şiddet ve hems sıfatlarına sahiptir.⁶⁴⁰ Harfler arasındaki yakınlık sebebiyle te harfi zâl harfi ile etkileşime girerek dönüşmüş ve idgâm edilmiştir. Bâhiru'l-Burhan'daki te harfinin zâl harfi ile etkileşime geçtiğine dair örnekler şu şekildedir.

1.6.5 مُذَكَّر *Kelimesi*

Nîsâbü'rî, ilgili ayette geçen⁶⁴¹ مُذَكَّر kelimesi ile ilgili şunları zikreder: “(مُذَكَّر kelimesi) الذکر kelimesinden مفتعل kalıbında gelmiştir. Aslı متذكرا şeklinde olup kelimedeki idgâm vaki olmuştur.”⁶⁴² Nîsâbü'rî'nin “Aslı متذكرا şeklinde olup kelimedeki idgâm vaki olmuştur” sözü fonetik benzeşme olgusuna işaret etmektedir. Nitekim مُذَكَّر kelimesinin aslının متذكَّر olduğunu dile getirmiştir. Bu türdeki fonetik benzeşmeye birçok dil alimi değinmiştir. Bu alimlerden biri olarak Ferrâ şunları dile getirir: مدكر 'dan kastedilen مُذَكَّر kelimesidir. İlk harfi zâl olan bir kelimeyi مُفْتَعَل kalıbında getirirsen zâl harfi ve iftial babının te harfi şeddeli dal harfine dönüşür. Benî Esed Kabilesinden bir kısım zal harfini gunneli zikreder ve zâl harfini şeddeli okuyarak مُذَكَّر şeklinde telaffuz eder. Ferrâ açıklamalarına şu şekilde devam eder: “Kisâî bana Esved b. Yezîd'den rivayetle şunları aktardı: Abdullah'a مدكر mi yoksa مُذَكَّر mi diye sorduk. O da Rasulullah (s.a.v) bana dal ile مُذَكَّر şeklinde okuttu dedi.”⁶⁴³

Zeccac aynı kelime ile ilgili şunları ifade eder: “مُذَكَّر kelimesi noktasız dal harfi ile okunur. Kelimenin aslı te ve zâl harfiyle مُذَكَّر şeklindedir. Ancak te harfi dal harfine ibdal edilmiştir. Zâl harfinin mahreci te harfinin mahrecine yakındır. Zâl harfi, dal harfine te harfinden daha çok benzemektedir. Bundan dolayı zâl harfi dal harfine idgâm edilmiştir. İşte dal ile okunmasının gerekçesi budur. Araplardan bazıları noktalı dal harfi ile مُذَكَّر şeklinde telaffuz eder.”⁶⁴⁴ Zira bu halde ikinci harf birinci harfe idgâm edilmiştir. Bu ise (doğru) gerekçe değildir. Bu noktada yegâne delil ilk harfin ikinci harfe idgâm edilmesidir.”⁶⁴⁵

⁶⁴⁰ Bkz.: *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 47-61.; *el-Kitab*, c. 4, s. 434-435.

⁶⁴¹ Kamer, 54/15.

⁶⁴² Bkz.: *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1418.

⁶⁴³ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 3, s. 107.

⁶⁴⁴ Bu, İbn Mesud, Katâde ve İsa b. Ömer'in kıraatidir. Bkz.: Hatip, *Mu'cemu'l-Kıraat*, c. 9, 225.

⁶⁴⁵ Zeccac, *Meâni'l-Kur'an ve l'rabuhu*, c. 5, s. 88.

Semîn el-Halebî de fonetik benzeşme olgusuna işaret etmiş ve şöyle demiştir: “(مُدَّكِر) kelimesinin) aslı مُدَّتَكِر şeklidir. Nitekim te harfi dal harfine idgâm edilmiştir. Ardından mahreçlerinin yakınlığından dolayı dal harfi zâl harfine idgâm edilmiştir. Mezkur kelime aslına uygun olarak مُدَّتَكِر şeklinde de okunmuştur.⁶⁴⁶ Katâde Ebu'l-Fadl'dan rivayetle zâl harfinin fethası ve kef harfinin şeddesiyle دَكَّر fiilinden مُدَّكِر şeklinde okumuştur. Ancak kelimenin zâl harfi ile okunması şazdır. Çünkü ilk harf ikinci harfe kalbedilir ikinci harf değil.”⁶⁴⁷ Semîn el-Halebî aynı kelimenin (وَادَّكِر بَعْدَ) (أُمَّةً)⁶⁴⁸ ayetinde daha önce geçtiğini belirterek şunları zikreder: “Mezkûr ayette geçen kelimeyi çoğunluk göre şeddeli dal harfiyle ادَّكَّر şeklinde okumuştur. Bu kelimenin aslı الذِّكْر kelimesinin iftial babından gelen ادَّتَكَّر şeklidir. Nitekim zâl harfinden sonraki te harfi düşerek dal harfine dönüşmüştür. Bu durumda mahreci birbirine yakın iki harf bir araya gelmiş, ilk harf ikinci harfe ibdal edilerek idgâm edilmiştir.”⁶⁴⁹

Yukarıdakilerden hareketle Nisâbü'rî'nin مُدَّكِر kelimesinin aslı konusunda diğer alimlerden farklı olarak düşünmektedir. Ona göre, مُدَّكِر kelimesinin aslı مَدَّكِر şeklidir. Nitekim ona göre zâl harfinden önceki te harfi düşmüştür. Ferrâ, Zeccâc, Semîn ve diğerleri⁶⁵⁰ مُدَّكِر kelimesinin aslının zâl ve te harfleri ile مَدَّكِر olduğunu düşünmektedir. İki görüş de neticede bir hakikati ortaya koymaktadır ki bu da te harfinin zâl harfi ile etkileşimidir.

2. Seslerin Ayrışması Halinde Bir Sonraki Ses İle Kısmî Etkileşim

Bu etkileşime dair *Bâhiru'l-Burhan*'daki örnekler şu şekildedir:

2.1 Sîn(س) Harfinin Tâ(ط) Harfi İle Etkileşimi

Sîn ve tâ harfleri mahreçleri açısından birbirine yakın iki harftir. Her iki harfin mahreci de dilin ucudur. Ancak sîn harfinin mahreci ön alt dişlerin üstüne has iken, tâ harfinin

⁶⁴⁶ Bkz...: Hatip, *Mu'cemu'l-Kıraât*, c. 9, s. 226.

⁶⁴⁷ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn fi Ulumi'l-Kitabi'l-Meknun*, c. 10, s. 136.

⁶⁴⁸ Yusuf, 12/45.

⁶⁴⁹ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn fi Ulumi'l-Kitabi'l-Meknun*, c. 6, s. 507.

⁶⁵⁰ Bkz...: Taberî, *Câmiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, c. 22, s. 129.; Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. 29, s. 300.; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 17, s. 133.

mahreci ise üst ön dişlerin bitimine hastır.⁶⁵¹ Bazı modern dilcilere göre tâ harfi diş eti harflerindedir.⁶⁵² Sîn ise damak harflerindedir.⁶⁵³ Sıfatları açısından bakıldığında sîn harfi, rihvet ve hems sıfatına sahipken⁶⁵⁴ tâ harfi şiddet ve itbak sıfatına sahiptir.⁶⁵⁵ Bu özelliklerinden dolayı hems ve rihvet sıfatlarına sahip sîn harfi, kendisinden sonra gelen ve itbak sıfatına sahip tâ harfi ile etkileşime girerek hems sıfatına sahip sâd harfine dönüşmektedir.

2.1.1 المسيطرون *Kelimesi*

Nisâbûrî, ilgili ayette geçen⁶⁵⁶ المسيطرون kelimesini eserinde zikrederek şunları ifade eder: “Sîn, tâ harfinden dolayı itbak sıfatıyla uyumlu olsun diye sâd harfine kalb edilmiştir.”⁶⁵⁷ Nisâbûrî, المسيطرون kelimesindeki fonetik benzeşmeye “tâ harfinden dolayı sîn harfi sâd harfine kalb edilmiştir” sözüyle işaret etmektedir. Mezkûr kelimedeki bu olguyu diğer dilci ve belagat alimlerinin zikrettikleri desteklemektedir. Sîn harfinin sâd harfine dönüştüğünü dile getirenlerden biri de Ferrâ’dır. O şunları zikreder: “Bu kelimenin yazımı sâd harfiyledir(المسيطرون). Kelimenin sîn⁶⁵⁸ ve sâd⁶⁵⁹ harfleriyle kıraati bulunmaktadır. Kisâi sîn ile okumuştur. Buna benzer bir kelime بسطة → بصطة kelimesidir. Bazı yerlerde sîn ile yazılmış kimi yerde ise sâd ile yazılmıştır. بسطة ve بَسْطَة kelimelerinde kıraat sîn iledir. Bütün okuyuşlar zannedirim ki doğrudur. Bakara suresinin yer aldığı mushaflarda بَسْطَة şeklinde yazılmış iken, A’râf suresinde ise sâd harfi ile بصطة şeklinde yazılıdır. Bunun dışındaki yerlerde sîn harfi ile yazılmıştır.”⁶⁶⁰

Zeccâc da aynı kelimenin açıklamasında şunları zikretmektedir: “Denilir ki: - سيطر kelimesi sîn veya sâd ile okunur. Aslolan sîn ile okunmasıdır. Kendisinden sonra tâ bulunan her sîn harfinin sâd harfine dönüşmesi caizdir. Şu kelimeleri سيطر → صيطر ve وسطا → وصطا sâd ile zikredebilirsin.”⁶⁶¹ Nehhâs da bu tür fonetik benzeşmeyi es

⁶⁵¹ Bkz...: *el-Kitab*, c. 4, s. 433.; *Sirru Smâati'l-İ'râb*, c. 1, s. 60.; *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 48-75.

⁶⁵² Bkz...: *İlmu'l-Esvât*, s. 183.; *el-Medhal ilâ İlmi'l-Luga*, s. 45.

⁶⁵³ Bkz...: *İlmu'l-Esvât*, s. 184.

⁶⁵⁴ Bkz...: *Sirru Smâati'l-İ'râb*, c. 1, s. 60-61.; *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 75.

⁶⁵⁵ Bkz...: *el-Kitab*, c. 4, s. 436.; *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, s. 61.

⁶⁵⁶ Tûr, 52/37.

⁶⁵⁷ *Bâhiru'l-Burhan*, c. 2, s. 1388.

⁶⁵⁸ Bu kıraat Hulvânî ve Bezzâr'ın Hallad'dan rivayetiyle Hafs ve Hamza'ya aittir.

⁶⁵⁹ Bu kıraat ise İbn Âmir ve Kisâi'ye aittir. Bkz...: *es-Seba' fi'l-Kiraât*, s. 613.

⁶⁶⁰ Ferrâ, *Meâni'l-Kura*, c. 3, s. 93.

⁶⁶¹ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, c. 5, s. 66.

geçmeyerek değinmiş ve şunları ifade etmiştir: “Sîn harfinin sâd harfine kalb edilmesi caizdir. Çünkü sîn harfinden sonra sâd harfî gelmiştir. Bu harf ile ilgili çoğunluğun görüşü budur.”⁶⁶²

Yukarıda geçenlerden hareketle birçok dilcinin المسيطرون kelimesindeki fonetik benzeşmeye değindiğini görmekteyiz. Sîn harfinin tâ harfî ile etkileşimine değinen birçok müfessir bu noktada dilcilerin yolunu takip etmiştir.⁶⁶³ Bütün bu zikredilenlerden anlaşıldığı üzere fonetik benzeşme olgusu *Bâhiru'l-Burhan*'da açık ve net bir şekilde bulunmaktadır. Mezkûr olgu, te harfinin, se, zâl, dal ve safir harfleri olan ze, sîn, sâd harfleri ile ve de sîn harfinin tâ harfî ile etkileşiminde görülmektedir ki bu etkileşimler on bir örnek üzerinden gösterilmiştir.

⁶⁶² Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'an*, c. 4, s. 175.

⁶⁶³ Bkz...: Taberî, *Câmiu'l-Beyan an Te'vil-i Âyi'l-Kur'an*, c. 21, 597.; Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. 28, s. 217-218.

SONUÇ

Burada tez boyunca zikredilen veriler ışığında ulaştığımız sonuçları maddeler halinde aktaracağız.

- 1) Nisâbûrî, fonetiğe dair görüşlerini açıklamada yardımcı olarak ayetleri, şiirleri ve Arap lehçelerini bir kaynak olarak kullanmıştır.
- 2) Fonetik bilimle ilgili Nisâbûrî'nin görüşleri, Halil b. Ahmed, Sîbeveyh, Ferrâ ve Zeccâc gibi kendinden önce bu alandaki önemli isimlerin görüşleriyle çoğunlukla örtüşmektedir.
- 3) Nisâbûrî, Kur'an-ı Kerîm'de bulunan bazı örneklerle ilgili değerlendirmelerinde kendisinden öncekilere muhalefet ederek kendine özgü görüşler ortaya koymaktadır. Buna örnek olarak مُدَكِّر kelimesi verilebilir. İlgili kısım incelendiğinde kendisinden önceki birçok dil bilgininden farklı bir görüş zikretmektedir.
- 4) Bu tezde ulaşılan bir sonuç da sesli ve sessiz harflerin kendi aralarında gerçekleşen ibdâlin kelimenin anlamını değiştirmedeği şeklindedir. Bazen ibdal edilen harf yerine geçtiği harften daha çok bilinir hale gelmektedir. Bunun sebebi ibdale konu olan harfler arasındaki mahreç ve sıfatlardaki yakınlık ya da Arap lehçelerinin çeşitliliğidir.
- 5) Nisâbûrî, ibdal ile ilgili konularda kendisinden önce dile getirilen görüşleri benimsemekle birlikte kendi ilmi kişiliğini ortaya koyacak şekilde bazı meselelerde farklı görüşler ortaya koymaktadır.
- 6) Nisâbûrî'ye göre idgâm yalnızca mütemâsil (birbirine mahreç ve sıfat açısından benzeyen) harfler arasında gerçekleşir. Bu bilindiği üzere fonetik yöntemin tavrıdır. Bundan dolayı bazı harfler arasında idgâm değilde izharın uygun olduğunu düşünmektedir. Nitekim kendisi ve eski dil bilginleri arasında bazı kelimelerde idgâm olup olmadığı noktasında bir ittifak yoktur. Buna örnek

kelimeler “لا تأمنا” ve “أحتاجونني” kelimeleridir ki bazı dil bilginleri bu kelimedede idgâma başvururken bazıları ise izhara başvurmaktadır.

- 7) Kadim dönem dil bilginleri ve modern dönemde onları takip eden dilciler fonetik benzeşme ve başkalaşım olguları için ortak bir isimde ittifak etmeyip farklı adlandırmalara başvurmuşlardır.
- 8) Fonetik benzeşme ve başkalaşım olgulara dair kavramsal farklılıklar bu olguların dil bilginleri nezdinde gelişip olgunlaşmasına engel değildir. Zira isimlendirmeler farklı olsa da bu isimlendirme ve kavramlar aynı olguları ele farklı kavramlar ve isimlerdir.
- 9) Fonetik başkalaşım yan yana gelen sesler arasındaki farklılıktan yola çıkarak, bu seslerin telaffuzlarını kolaylaştırmayı hedeflemektedir. Fonetik benzeşme de birbirinden farklı harfleri mezkûr sebebe binaen birbirine yakınlaştırmayı hedeflemektedir. Bu olguların meydana gelişlerinin sebebebi kelimenin düzenini ve uyumunu sağlamak ve telaffuz esnasında ağız kaslarının hareketlerini kolaylaştırmaktır.
- 10) Modern dönem Arap dilcileri, fonetik benzeşme ve başkalaşım olguları noktasında Batılı dilcilerin görüşlerini takip etmişler ve bunları Arap dili üzerinde uygulamışlardır.

KAYNAKÇA

- Abdulhamid Ömer, A. (2008). *Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyye el- Muâsıra*, Beyrut: : Alemu'l-Kütüb.
- Abduttevvâb, R. (1997). *et-Tetavvur el-Lugavî Mezâhiruhu ve İleluhu ve Kavânînuhu*, Kahire: : Mektebetü'l-Hâneçî.
- _____. (1982). *Buhûs ve Makâlât fi'l-Luga*, Kahire: : Mektebetü'l-Hâneçî.
- _____. (1997). *el-Medhal İla İlmi'l-Luga ve Menâhici'l-Bahsi'l-Lugavî*, Kahire: : Mektebetü'l-Hâneçî, ,
- Accâc, *Dîvânu'l-Accâc*. thk.: Abdu'l-Hafız es-Sutlî. Dimeşk: : Mektebetü Atlas.
- Âlûsî el-Huseynî, Ş. (h. 1415). *Ruhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'ani'l- Azim ve's-Sebi'l-Mesânî*, thk.: Ali Abdulbârî Atiyye. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyyei.
- Aynî, B. (2010). *el-Mekâsıd en-Nahviyye fi Şerhi Şevâhidi Şurûhi'l-Elfiye el-Meşhur bi- Şerhi'ş-Şevâhidi'l-Kübra*, thk.: Ali Muhammed Fâhir- Ahmed Muhammed Tevfik es- Sûdânî- Abdulaziz Muhammed Fâhir. Mısır: , Daru's-Selâm.
- Babanzâde Bağdatlı, İ. (1951). *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Asâri'l-Musannifîn*. Beyrut: Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabî.
- _____. *İdâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn*, thk.: Şerafettin Yaltkaya ve Kilisli Rıfat Bilge. Beyrut: Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabî.
- Bağdâdî, A. (1997). *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübâbi Lisâni'l- Arab*, thk.: Abdusselam Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hanecî.

- Begavî eş-Şâfiî, E. (h. 1420). *Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'an*, thk.: Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Belhî, E. (1990). *Meâni'l-Kur'an li'l-Ahfeş*, thk.: Hüda Mahmud Karâa. Kahire: Mektebetü'l-Hâneçî.
- Bişr, K. (2000). *İlmu'l-Esvât*, Mısır: : Daru'l-Garîb li't-Tabâa.
- Cevherî, İ. (1987). *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk.: Ahmed Abdu'l-Gafur. Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- Dankûz, A. (1959). *Şerhâni Ala Merâhi'l-Ervâh fî İlmi's- Sarf*, Mısır: : Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu.
- Ebû Amr ed-Dânî. O, (1984). *et-Teyisîr fî'l-Kiraâti's-Seb'*, thk.: Otu Trizel, Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabi.
- Ebu't-Tayyib el-Halebî, A. (1960). *Kitabu'l-İbdal*, thk.: İzzuddin et-Tenûhî. Dimeşk: el-Mecmau'l-İlmi el-Arabî.
- Ed-Dubî, e. (1970). *Dîvânu'l-Mütelemmis ed-Dubî*, thk.: Hasan Kamil es-Sîrâfî. Mısır: : Camiatu'd-Düveli'l-Arabiyye Ma'hedu'l-Mahtûtât el-Arabiyye.
- Enîs, İ. (1975). *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, Mısır: : Mektebetü'l-Anglo el-Mısriyye.
- Eşmûnî eş-Şâfiî. A, (1998). Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-Eşmûnî alâ Elfiyeti İbn Mâlik*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ezherî b. el-Herevî, M. (1991). *Meâni'l-Kiraât li'l-Ezherî*. Suudi Arabistan: Merkezu'l-Buhûs fî Külliyyeti'l-Âdâb, Melik Suud Üniversitesi.
- _____, (2001). Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luga*, thk.: Muhammed İvaz Murib, Beyrut: Daru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî.

er-Râzî, F. (h. 1420). *Mefâtîhu'l-Gayb(et-Tefsîru'l-Kebîr)*. Beyrut: : Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî.

Ferezdak b. Sa'sa, H. (1987). *Dîvânu'l-Ferezdak*, thk.: Ali Fâur, Beyrut: : Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Ferrâ, Yahya. *Meâni'l-Kur'an*, thk.: Ahmed Yusuf en-Necâtî- Muhammed Ali Neccâr, Abdulfettah İsmail eş-Şiblî. Mısır: : Daru'l-Mısriyye li'Te'lif ve't-Terceme.

Gotthelf, B. (1994). *et-Tetavvur en-Nahvî li'l-Luga el-Arabiyye*, thk.: Ramazan Abduttevvâb. Kahire: : Mektebetü'l-Hanecî.

b. Ahmed el-Ferâhidî. H. *el-Ayn*, thk.: Mehdi el-Mahzumi- İbrahim es-Semerrâî. : Daru ve Mektebetü'l-Hilâl.

_____ (1995). *el-Cümel fi'n-Nahv*, thk.: Fahrudin Kabâve.

Hamevî er-Rûmî, Ş. (1995). *Mu'cemu'l-Buldân*, mhk.: İhsan Abbas. Beyrut: Y.evi: Daru Sader.

Hamevî er-Rûmî, Ş. (1993). *Mu'cemu'l-Udebâ (İrşâdu'l- Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb)*, mhk.: İhsan Abbas. Beyrut: Daru'l-Garb el-İslami.

Haris b. Sa'lebe, U. (1994). *Dîvân-ı Ubeyd b. el-Ebras*, mhk.: Eşrah Ahmed. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî.

Hatîp, A. (2001). *Mu'cemu'l-Kiraâti'l-Kur'âniyye*, thk.: Sa'd Maslûh, Dımeşk: : Daru Sa'du'd-Dîn.

Hureyş el-Evsî, U, *Dîvân-ı Uhayha b. el-Cellah el-Cahili*, mhk.: Hasan Muhammed Bâcevde, Suudi Arabistan: : Nâdî et-Tâif el-Edebî.

Hüreydî, A. (1989). *Zâhiratu'l-Muhalefeti's-Savtiyye ve Devruhâ fî Nümu'vvi'l-Mu'cemi'l-Arabî*, Kahire: : Mektebetü'l-Hâne'cî.

İbn Abdu'l-Gaffar, E. (1993). *el-Hucce li'l-Kıraâti's-Seba'*, thk.: Bedruddin Kahvecî-Beşir Cuveycî. Beyrut: Daru'l-Me'mûn li't-Türâs.

İbn Akîl el-Ukeylî, A. (1980). *Şerhu İbn Akil ala Elfiyeti İbn Mâlik*, thk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire: Daru't-Turâs.

İbn Atiyye el-Endelüsî, A. (h. 1422). *el-Muherreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk.: Abdusselam Abdu's-Şâfi Muhammed. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbn Cinnî, O. *el-Hasâis*. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, el-Âmme li'l-Kitab.

_____ (1999). *el-Muhtesib fî Tebyîni Vücûhi Şevâzî'l-Kıraât ve'l-İdâhu anhâ*, Vizâratu'l-Evkâf(el-Meclisu'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye).

_____ (1954). *el-Munsif(Şerfu kitâbi't-Tasrîf li-Ebî Osman el-Mâzinî)*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Kadîm.

_____ (2000). *Sirru Sinaâti'l-İ'râb*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbn Düreyd el-Ezdî, M. (1987). *Cemheratu'l-Luga*, mhk.: Remzî Munîr Ba'lebekkî. Beyrut: Daru'l-İlim li'l-Melâyîn.

İbn Fâris el-Kazvînî, E. *es-Sâhibî fî Fıkhı'l-Lugati'l-Arabiyye ve Mesâiluha ve Süneni'l-Arabi fî Kelâmihâ*, thk.: Muhammed Ali Beydûnî.

İbn Fâris el-Kazvînî, E. (1979). *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, thk.: Abdusselam Muhammed Harun. Dimeşk: Daru'l-Fikr.

İbn Hacer el-Askalânî, A. (h. 1379). *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, mhk.: Muhibbuddin el-Hatip. Daru'l-Ma'rife.

İbn Hâleveyh el-Hemedânî, E. (h. 1401). *el-Hucce fi'l-Kıraâti's-Seb'*, mhk.: Abdu'l-Al Salim Mükrim. Beyrut: Daru's-Şurûk.

_____, (1992). *İ'râbu'l-Kıraâti's-Seb' ve İleluhâ*, mhk.: Abdurrahman b. Süleyman el-Osmânî. Mısır: Mektebetü'l-Hâneçî.

_____. (1941). *Kitâbu İ'râbi Selâsîne Sûre mine'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Mısır: Matbaatu Dâru'l-Kütübi'l-Mısırıyye.

İbn Hallikan el-Bermekî, A. (1994). *Vefayâtu'l-A'yân ve Enbâi'z-Zamân*, mhk.: İhsân Abbas, Beyrut: Daru Sâder.

İbn Hayyân Esîruddin el-Endelûsî, M. (h. 1420). *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, mhk.: Sıdkî Muhammed Cemil, Daru'l-Fikr.

İbn Hayyân Esîruddin el-Endelûsî, M. (1998). *İrtişâfu'd-Darb min Lisânu'l-Arab*, thk.: Recep Osman Muhammed. Kahire: Mektebetü'l-Hâneçî.

İbn Kuteybe ed-Dîneverî, A. (h. 1418). *Uyûnu'l-Ahbâr*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

_____. (1978). *Garîbu'l-Kur'an*, thk.: Ahmed Sakr. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

_____, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'an*, thk.: İbrahim Şemsuddin. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbn Mâlik et-Tâî, M. *Elfîyetü İbn Mâlik*. Kahire: Daru't-Teâvun.

İbn Manzûr, M. (1414). *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Daru Sâder.

İbn Mekkî es-Saklî en-Nahvî, O. (1990). *Teskîfu'l-Lisân ve Telkîhu'l-Cinân*, thk.: Mustafa Abdulkadir Atâ. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbnu'l-Enbârî, B. (1992). *ez-Zâhir fî Meânî Kelimâti'n-Nâs*, thk.: Hatim Salih ed-Dâmin. Müessesetü'r-Risale.

İbn Mücahid et-Temîmî, A. (1400). *es-Seb'a fî'l-Kıraât*, thk.: Şevki Dayf. Mısır: Daru'l-Meârif.

İbn Sa'du'l-Bekrî, T. (2002). *Dîvânu Tarafe b. el-Abd*, mhk.: Mehdî Muhammed Nâsıru'd-Dîn, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbn Sellam el-Cumahî, M. *Tabakâtu Fuhûli's-Şuarâ*, mhk.: Mahmud Muhammed Şakir. Cidde: Daru'l-Medenî.

İbn Seyyid el-Mursî, A. (1996). *el-Muhassas*, mhk.: Halil İbrahim Cefâl. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.

İbn Usfûr el-İşbilî, A. (1998). *Şerhu Cümeli'z-Zeccâcî*, thk.: Fevvez eş-Şiâr, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbn Yaîş(İbnu's-Sâni'), Y. (h. 1422). *Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî*, thk.: Emil Bedi' Yakup. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbn Yusuf İbnu'l-Cevzî, M. *en-Neşr fî'l-Kıraâti'l-Aşr*, thk.: Ali Muhammed ed-Dabbâ'. Beyrut: el-Matbaatu't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ.

İbn Zencele, A, *Huccetu'l-Kıraât*, mhk.: Said el-Efgânî, Beyrut: Daru'r-Risâle.

İbnu'l-Hâim, A. (1423). *et-Tibyân fî Tefsîri Garîbi'l-Kur'an*, mhk.: Dâhî Abdu'l-Baki Muhammed, Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî.

- İbnu's-Sikkît, Y. *el-Kalb ve'l-İbdâl (el-Kenzu'l-Lugavî fi'l-Lisâni'l-Arabî)*, mhk.: Agust Hefnar. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî.
- İbnu's-Sikkît, Y. (2002). *Islâhu'l-Mantık*, mhk.: Muhammed Murib, Beyrut: Daru İhyai't-Turâs.
- İbnü'l-Cevzî, A. (h. 1422). *Zedu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, mhk.: Abdu'r-Rezzâk el-Mehdî. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî.
- İbnü'l-Enbârî, E. (1980). *el-Beyân fî Garîbi İ'râbi'l-Kur'an*, mhk.: Taha Abdu'l-Hamit Taha, Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye li'l-Kitab.
- İbnü'l-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, M. (h. 1381). Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'an*, mhk.: Fuat Sezgin. Mektebetü'l-Hâneçî.
- İbrahim Salih, S. (1960). *Dirâsât fî Fıkhı'l-Luga*, Beyrut: Daru'l-İlmi li'l-Melâyîn.
- İmri'u'l-Kays el-Kindî, C. (1984). *Dîvân-ı İmri'u'l-Kays*, thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Daru'l-Meârif.
- İsfehânî el-Bâkûlî, N. (h. 1420). *İ'rabu'l-Kur'ân li'z-Zeccâc*, thk.: İbrahim el-İbyârî. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Mısrî ve Daru'l-Kütübi'l-Lübânîyye.
- Kâdî, A. *el-Büdûr ez-Zâhira fî'l-Kıraât el-Aşr el-Mütevâtir min Tarîkayi's-Şâtibiyye ve'd-Dürre/ el-Kıraâtu's-Şâzzetu ve Tevcîhuhâ min Lugati'l-Arab*. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî.
- Brockelman, K. (1977). *Fıkhı'l-Lugâti's-Sâmiye*, trc.: Ramazun Abdu't-Tevvâb.
- Katip Çelebi. (1941). *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Bağdat: : Mektebetü'l-Müsennâ.

Kays el-Kayravânî, M. (1984). *el-Keşf an Vücûhi'l- Kırâati's-Seb' ve İlelihâ ve Hucecihâ*, thk.: Muhyiddin Ramazan. Beyrut: Y. e vi: Müessesetü'r-Risale.

_____, Ebu Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib. (h. 1405). *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'an*, mhk.: Hatem Salihu'd-Dâmin, Beyrut: : Müessesetü'r-Risâle.

Kehhaletü'd-Dimeşk, Ö. *Mu'cemu'l-Müellifîn*. Beyrut: : Mektebetü'l-Müsenna ve Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.

Kirmânî, M. (2001). *Mefâtihu'l-Egânî fi'l-Kırâat ve'l- Meânî*, thk.: Abdulkерim Mustafa Müdellec. Beyrut: : Daru İbn Hazm.

Kurtubî, M. (1964). *el-Câmî li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, t hk.: Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfeş. Mısır: : Daru'l-Kütübi'l- Mısriyye.

Leknevî, M. (1324). *el-Fevâidu'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, thk.: Muhammed Bedruddin Ebu Firâs en-Na'sânî, Mısır: : Matbaatu's-Seâde.

Mecelletü Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, (1935). Kahire: :el-Matbaatu'l-Emîriyye. Sayı 33, kitap no: 318.

Merzubânî el-İmam Ebî Ubeydullah, M. (1982). *Mu'cemu's-Şuarâ*, tsh. ve thk.: Kirenko, Beyrut: : Mektebetü'l-Kudsî Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Murâdî el-Mısırî, B. (2008). *Tavdîhu'l-Mekâsıd ve'l-Mesâlik bi-Şerhi Elfiyeti İbn Mâlik*, ş. ve thk.: Abdurrahman Ali Süleyman. Kahire: Y. evi: Daru'l-Fikri'l-Arabî.

Müberrid, M. *el-Muktedab*, thk.: Muhammed Abdu'l-Halik Uzayme, Beyrut:, Alemu'l-Kütüb.

Ez-Zübyânî el-Gatafânî, N. (h.1119). *Dîvânu'n-Nâbîga ez-Zübyânî*, thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: : Daru'l-Meârif.

Necâşî, K. (2009). *Dîvânu'n-Necâşî el-Hârisî*, thk.: Adnan Muhammed Ahmed, Beyrut: : Daru Sader.

Nehhâs el- Murâdî en-Nahvî. (h. 1421). *Î'râbu'l-Kur'an*, thk.: Abdu'l-Munim Halil İbrahim, Beyrut: : Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Nehhâs el-Murâdî en-Nahvî, A. (h. 1409). *Meâni'l-Kur'an*, thk.: Muhammed Ali es-Sâbûnî, Mekke: Y. yeri: Ümmü'l-Kura Üniversitesi.

Nîsâbüri, M. (1998). *Bâhiru'l-Burhân fî Müşkilâti Meâni'l-Kur'an*, thk.: Suad Binti Salih b. Saîd. Suudi Arabistan: Ümmü'l-Kura Üniversitesi.

Nîsâbüri, M. (1995). *Îcâzu'l-Beyân an Meâni'l-Kur'an*, thk.: Hanîf b. Hasan el-Kâsimî, Beyrut: : Daru'l-Garb el-İslami.

Ed-Dîmeşkî, N. (1990). *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, thk.: İbrahim Şemsuddin. Beyrut: : Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Radî el-Esterabâdî, M.(1975). *Şerhu Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib mea Şerhi Şevâhidihî li'l-Alim el-Celîl Abdulkadir el-Bağdâdî Sahibu Hizâneti'l-Edeb*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Ragıp el-İsfehânî, A. (h. 1412). *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, mhk.: Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dîmeşk: : Daru'l-Kalem.

Sa'lebî, A. (2002). *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'an*, thk.: el-İmam Ebu Muhammed b. Aşur. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.

Sanânî el-Humeyrî el-Yemânî, A. (h. 1419). *Tefsîru Abdurrezzâk*, thk.: Mahmud Muhammed Abduh, Beyrut: : Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- Seâlibî, A. (2002). *Fıkhü'l-Luga ve Sirru'l-Arabiyye*, thk.: Abdurrezzak el-Mehdî. Beyrut: İhyâu't-Turâsi'l-Arabî.
- Sekafî, Ü. (1998). *Dîvân-ı Ümeyye b. Ebi's-Salet*, mhk.: Secî' Cümeyl el-Cübeylî, Beyrut: Daru Sader.
- Semîn el-Halebî, A. *ed-Dürü'l-Masûn fî Ulumi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, mhk.: Ahmed Muhammed el-Harrâd, Dımeşk: : Daru'l-Kalem.
- Semîn el-Halebî, A. *Umdetu'l-Hifâz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz*, mhk.: Muhammed Bâsil Uyunu's-Sevd. Beyrut: : Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Seyyid Şerif el-Cürcânî. *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, thk.: Muhammed Sıddik el-Minşavî. Daru'l-Fadîle.
- Sîbeveyh, A. (1988). *el-Kitâb*, mhk.: Abdusselam Harun, Kahire: Mektebetü'l-Hâneçî.
- Sicistânî, M. (1995). *Garîbu'l-Kur'an el-Müsemma bi-Nüzheti'l- Kulûb*, mhk.: Muhammed Edib Abdulvahid, Suriye: : Daru Kuteybe.
- Sîrâfî b. el-Merzubân, Y. (1974). *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh*, mhk.: Muhammed Ali er-Rîh Hâşim ve Taha Abdurraûf Sa'd. Dımeşk: :Daru'l-Fikr.
- Suheymî, S. (h. 1415). *el-Hazf ve't-Ta'vîz fî'l-Lehecâti'l-Arabiyye*, Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Gurabâ el-Eseriyye.
- Suyûtî, A. *Buğyetu'l-Vuât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhâti*, mhk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Lübnan: : el-Mektebetü'l-Asriyye.
- Suyûtî, A. (1987). *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fî'n-Nahv*, mhk.: Abdul İlah Nebhân- Gâzî Muhtar Tuleymât- İbrahim Muhammed Abdullah- Ahmed Muhtar eş-Şerîf, Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye.

- Şahin, A. (1980). *el-Menhecu's-Savtî li'l-Bünyeti'l-Arabiyye Ru'ye Cedîde fi's-Sarfi'l-Arabî*, Beyrut: : Müessesetü'r-Risale.
- Şahin, A. (1987). *Eseru'l-Kıraât fi'l-Esvât ve'Nahvi'l-Arabî*, Kahire: , Mektebetü'l-Hâneçî.
- Şuarâu'l-Hüzeliyyîn. (1965). *Dîvânu'l-Hüzeliyyîn*, thk.: Muhammed Mahmud eş-Şankîfî, Kahire: : ed-Daru'l-Kavmiyye.
- Taberî b. Galib el-Âmel, M.. (2001). *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî- Abdu's-Sened Hasan Yemâme. Kahire: : Daru Hicr li't-Tabâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî ve'l-İ'lân.
- Hasan, T. (1996). *Menâhîcu'l-Bahs fi'l-Luga*. Mısır: : Mektebetü Anglo.
- Ukberî, A. *İ'râbu'l-Kıraâti's-Şevâz*, thk.: Muhammed Azuz, Beyrut:: Alemu'l-Kütüb.
- Ukberî, A. (1979). *İmlâu Mâ Men Bihi er-Rahmânu Min Vücûhi'l-İ'râb ve'l-Kıraât fi Cemî'l-Kur'an*, Beyrut: : Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Zebîdî el-Endelûsî el-İşbîlî, M. *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*,mhk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Daru'l-Meârif, Mısır.
- Zeccâc, İ. (1988). *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu*, thk.:Abdulcelîl Abduh Şiblî, Beyrut: : Alemü'l-Kütüb.
- Zeccâcî en-Nihâvendî, A. (1984). *Hurufu'l-Meânî ve's-Sifât*, mhk.: Ali Tefvik el-Hamd, Beyrut: : Müessesetü'r-Risale.
- Zemahşerî, C. (h. 1407). *el-Keşşâf an Hakâik-i Gavâmizi't-Tenzil*. Beyrut: : Daru'l-Kitabî'l-Arabî.
- Ziriklî ed-Dimeşkî, H. (2002). *el-A'lâm*. Beyrut: : Daru'l- İlm li'l-Melâyîn.